2010 Ministerio de Cultura

2010 Ministerio de Cultura

5C-C.2
IG 884/001

2010 Ministerio de Cultura

2010 Ministerio de Cultura

אגרות הרמב״ם

2010 Ministerio de Cultura

2010 Ministerio de Cultura

אגרות הרמב״ם

2010 Ministerio de Cultura

MOSE BEN MAIMON

EPISTULAE

ED.

D. H. BANETH

FASC. 1

MEKIZE NIRDAMIM
JERUSALEM
1946

2010 Ministerio de Cultura

אגרות הרמב"ם

מכתבי רבנו משה בן מיימון ומכתבי בני דורו אליו

ערוכים על־פי כתבי־יד ודפוסים ישנים

בצירוף מבואות, תרגומים והערות

בידי

דוד צבי בנעט

חוברת ראשונה

חליפת המכתבים עם ר' יוסף בן יהודה

MUSEO SEFARDI TOLEDO

הוצאת «מקיצי נרדמים»
בסיוע מוסד הרב קוק
ירושלים תש"ו

R. 1225

2010 Ministerio de Cultura

דפוס דוד רוטנברג, ירושלים
PRINTED IN PALESTINE

2010 Ministerio de Cultura

הקדמה

בהכנות להוצאה חדשה של אגרות הרמב״ם ע״י חברת ״מקיצי נרדמים״ הוחל עוד בשנת השמונה מאות להולדת רבנו הגדול, היא שנת תרצ״ה. בקיץ של אותה שנה שהה פרופ׳ דוד ילין ז״ל באנגליה ובדק שם כתבי־יד ובייחוד קטעי גניזה שיכלו לשמש חומר למהדורה בקרתית ומושלמת של אגרות הרמב״ם והמכתבים השלוחים אליו. פרופ׳ ילין קיבל עליו מתחילה גם הוצאתן ופירושן של האגרות, אבל מחמת טרדותיו הרבות ומצב בריאותו הרופף החליט, לאחר זמן־מה, להסתלק מתכנית זו. העבודה הוטלה אז על הח״מ בשותפות עם ידידי ד״ר אברהם חיים פריימן, אשר הוציא לפני כן את ״תשובות הרמב״ם״ (ירושלם תרצ״ד), ולא עוד אלא שהכין ביבליוגרפיה מפורטת של אגרות הרמב״ם, אשר בלעדיה לא היה כותב השורות האלה יכול לגשת לעבודה (מפתח אגרות הרמב״ם, בתוך ״חיי הרמב״ם, ספריו ופעולותיו״ לרב י. ל. פישמן, ירושלם תרצ״ה, עמ׳ קפ״ט—קצ״ו). אולם לצערי הרב החליט גם ד״ר פריימן למשוך את ידו מהשתתפות מלאה במפעל זה, כדי להקדיש את כל מרצו לעבודות חשובות במקצוע אחר, אם כי בטובו לא פסק מלסייע אותי תמיד בעצתו רבת הערך.

מפני סיבות פנימיות וחיצוניות שונות התקדמה עבודת הכנת החומר להוצאה החדשה באיטיות רבה, וכן עבודת ההדפסה שהתחילה בסוף שנת תש״ג. תנאי מלחמת העולם השניה מנעו מלהשיג ידיעות על כתבי־יד ותצלומים של כתבי־יד אשר הצורך בהם נתגלה רק בתוך העבודה. עד היום לא הוסרו רבים מהמכשולים האלה; ואין מן הראוי להמשיך בהדפסת האגרות על־סמך חומר בלתי־שלם, בשעה שיש סיכויים להשיג את הדרוש תוך שנה שנתיים. כיון שמצב זה מחייב הפסקה מסוימת של העבודה, וכיון ששת הגליונות הראשונים שנגמרו בדפוס מגיעים במקרה עד סוף חליפת האגרות שבין הרמב״ם ור׳ יוסף בן יהודה, הוחלט לתת בידי חברי חברת ״מקיצי נרדמים״ לפי שעה את קבוצת האגרות האלה כחוברת ראשונה מ״אגרות הרמב״ם״, על אף מיעוט היקפן.

נכיר תודה מרובה לספריות ולאישים אשר יואילו להודיענו על כתבי־יד של מכתבי הרמב״ם אשר לא נרשמו עדיין ברשימת ד״ר פריימן או על מכתבים אל הרמב״ם אשר טרם נודעו.

מהדורה זו תכלול בעיקר את חליפת המכתבים האישית של הרמב״ם, לא את שאר כתביו הקצרים, אשר, בעקבות שימוש המלה הערבית ״רסאיל״, מכנים לעתים גם אותם בשם ״אגרות״. אחר ש״מלות ההגיון״ ו״מאמר תחיית המתים״ כבר

זכו להוצאות בקרתיות של המקור הערבי והתרגומים העבריים ביזמת האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות (ע״י י. אפרת, תרצ״ט, וי. פינקל, ת״ש) והובטחה הוצאה מקבילה של ״אגרת תימן״ ע״י אותו המוסד, מן המותר יהיה להכפיל את הדברים כאן. אולם, כיון שפרופ׳ אלכסנדר מ ר כ ס בנדיבותו המפורסמת הואיל להעמיד לרשותי את החומר הרב שאספו לפני שנים רבות לשם הוצאה בקרתית של אגרת השמד, חושבני לצרף את המאמר הזה בצורת נספח. וכן הבטיח מורי פרופ׳ ג. ו י י ל בטובו לתת כנספח לקובץ אגרות זה את דיון הרמב״ם בשאלת קץ קצוב לחיים, דיון עיוני מופנה אל ר׳ יוסף בן יהודה, מבלי שיהיה לקטע אופי של מכתב (ועל כן אינו הולם מסגרת חוברת זו). קטע זה, שהגיע לידינו רק בערבית ועדיין לא ראה אור הדפוס, יובא בעיבודו של פרופ׳ וייל עצמו.

רוב החומר המובא בספר זה נדפס מכבר, אלא שרובו ככולו הוצא לאור בצורה משובשת פחות או יותר ובלי כל ביאורים. לכן שמתי עיקר מגמתי בהוצאה זו לתקן את הנוסח ולקרב את האגרות להבנת הקורא.

אשר ל נ ו ס ח, הרי לגבי מכתבים רבים היתה האפשרות להשתמש בכתבי־יד, שסייעו לביעור שיבושים רבים; במקרים אחרים לא היה מקור אחר אלא הדפוס הראשון בלבד, שממנו הועתקו דפוסים מאוחרים, עפ״ר לא בלי טעויות דפוס או שינויים מדעת (שינויים וטעויות כאלה לא נזכרו בדרך כלל בחילופי הגרסאות, אלא אם כן נראו מאלפים במיוחד). באגרות שיכלו להידפס ע״פ מקורות שונים, נבררו הגרסאות, כמובן, ע״פ עקרונות קריטיים; אך עפ״ר הונח מקור אחד כבסיס בשביל המקומות שאין להכריע בהם. חילופי גרסאות חשובים ביותר שקשה להכריע ביניהם הובלטו במערכת הגרסאות ע״י פיזור, כדי להפנות תשומת לב החוקר אליהם; וכן עשיתי במקרים לא־פשוטים לגבי גרסאות כתבי־היד שראיתי צורך לשנותן בפנים ע״פ סברה ולגבי הצעות תיקונים אשר לא העזתי להכניסם בטכסט. בתוך הטכסטים עצמם מציינים, כמקובל, סוגריים מרובעים השלמות, סוגריים עגולים מלים שיש להשמיטן. מלים או אותיות שאינן ברורות לגמרי בכה״י צוינו ע״י קו אפקי ממעל להן. סימני הפסק הוכנסו במידה שנראו דרושים להבהרת התוכן; בפרוזה מחורזת הושמה נקודה אחרי כל חרוז, גם אם חסרה בכת״י. האגרות חולקו לפסקאות.

אשר ל כ ת י ב, לא הבאתי בחלופי הגרסאות לטכסטים ה ע ב ר י י ם את השינויים הרגילים בין מלא וחסר, כי דבר זה היה מכביד מאוד על ההערות. אך במתכוון ויתרתי על קביעת כתיב אחיד והדפסתי לפי כתיב אותו כתב־יד או דפוס שנראה לי הטוב ביותר, לשם הקלת העבודה הקריטית (לעתים מסתתרת תחת כתיב מוזר גרסה מקורית אשר אי אפשר לנחש אותה אם המו״ל ״מתקן״ את הכתיב) וגם מפני שכתיב אחיד אינו משקף את המציאות של ימי הבינים. על כתיבו של הרמב״ם אפשר לדון עכשיו ע״פ חומר אוטוגרפי מספיק (בייחוד הדפים מהאוטוגרף של ״משנה תורה״ שהוציא ש. אטלס (A section from the Yad ha-hazakah of Maimonides, לונדון, 1940). חומר זה מראה כי הרמב״ם לא היה עקיב כל עיקר בנידון זה, אך נטה יותר לכתיב מלא לגבי חולם ולעומת זה לכתיב חסר לגבי החירק. מסקנה זו, שאולי אין תקפה משתרע מעבר לתקופה מסוימת בפעולתו הספרותית של הרמב״ם, לא יכלה להשפיע השפעה מכרעת על הוצאתנו.

בטכסטים ה ע ר ב י י ם צוינו כל ההבדלים בהרכב האותיות של המלים, אבל

2010 Ministerio de Cultura

הנקודות המבחינות (ה״דיאקריטיות״) הושלמו בטכסט בלי הערה על כך בח״ג; אא״כ יש למלה מובן אפשרי בתוך הטכסט גם כשהאות אינה מנוקדת. מסיבה טכנית לא היתה אפשרות להשתמש באותיות מנוקדות בהערות ובח״ג; במקומן באות אותיות מלוּוֹת קו אלכסוני קטן משמאלן (ת׳=תֿ=ث; ג׳=גֿ=ج; כ׳=כֿ=خ; ד׳=דֿ=ذ; צ׳=צֿ=ض; ט׳=טֿ=ظ; ה׳=הֿ=ة).

את צורך ההסברה משמשים המבואות, התרגומים וההערות המבארות.

המבואות מנסים לברר את מגמתן של האגרות, את מסורתן והבעיות העיקריות הכרוכות בהן.

לאגרות הכתובות בלשון הערבית צורפו תרגומים חדשים לעברית א) אם לא נודעו תרגומים קדומים מהן; ב) אם התרגומים הישנים אינם בהירים במידה מספקת. מובן שנדפסו כאן גם התרגומים העתיקים בנוסח מתוקן. אף במקרה שלא הגיע לידינו המקור הערבי של אגרת אלא תרגום ישן מגומגם בלשונו בלבד, נעשה נסיון להסביר את התוכן בדרך פאראפראזה בסגנון מובן לבני דורנו, על סמך התבוננות בדרכי עבודתו של המתרגם ושיקולי דעת בדבר נוסח המקורי. התרגומים החדשים מוותרים על מליוליות שאין עמה בהירות, אבל לא על השאיפה לנאמנות. דברים שנוספו לשם ביאור הושמו בדרך כלל בין סוגריים עגולים; אך בנידון זה עקיבות גמורה מן הנמנעות היא.

הביאורים מכוונים בעיקר לסתם קורא הרוצה להבין פשטם של הדברים; שהרי אגרות הרמב״ם – שלא כרוב הוצאות ״מקיצי נרדמים״ – הן ספר השווה לכל נפש ולא עניין למומחים בלבד. כאן ניתנים גם מראי־מקומות לפסוקי תנ״ך או מאמרי חז״ל המובאים בפירוש או נרמזים בתוך האגרות. מראי מקומות כאלה ניתנו בשפע בייחוד בשולי מכתבי המליצה, מפני חשיבותם להבנת אמנות השיבוץ; אך בלי ספק נעלמו מעינַי כמה מקומות. במקרים הרבים שמליצה וכיו״ב נמצאת במקומות שונים במקרא, בתלמוד וכו׳, הובא בדרך כלל רק מראה־מקום אחד. ביאורים לשוניים לנוסח הערבי של אגרת צורפו לחילופי הגרסאות, כדי למנוע הכבדה על הקורא שאינו נזקק ללשון ערב, ואף מפני שעפ״ר הם באים גם להצדיק נוסח הפנים. ביאורים אלה אינם מיועדים למתחילים שאינם בקיאים בצורות הלשון המצויות בטכסטים ערביים־יהודיים בכלל ובכתבי הרמב״ם בפרט. להם יש להמליץ בייחוד על מבוא ספרו של Israel Friedlaender בשם Selections from the Arabic writings of Maimonides, ליידן, 1909.

סמכותו היחסית של כותב השורות האלה כמעט שמצטמצמת בשטח הערביסטי; מה שנוגע למקורות רבניים, בא לו רובו ככולו מתוך ספרי עזר או ממה שלימדוהו בטובם רבותיו ורעיו המלומדים, עפ״ר ד״ר א׳ ח׳ פריימן, במקומות בודדים גם הפרופסורים ש׳ אסף, י׳ נ׳ אפשטיין, י׳ גוטמן. פרופ׳ אסף וד״ר פריימן וכן פרופ׳ אלכסנדר מרכס הואילו להמציא לי גם העתקות מכתבי יד וצילומים שהיו ברשותם. הגהות קראו – והביאו בזה תועלת רבה למהדורה זו – ידידַי ד״ר גויטיין, ד״ר יואל וד״ר פריימן. סייעוני במלאכת ההגהה גם אשתי ובני הלל.

המדפיס מר דוד רוטנברג ומסדרי האותיות השקיעו עמל רב בהדפסת החוברת, שהיתה כרוכה בקשיים מיוחדים בעבור הטכסטים הערביים ומערכת ההערות הכפולה.

לכל הנזכרים נתונה תודתי הנאמנה.

ד׳ צ׳ בנעט

ירושלים, אלול תש״ו.

2010 Ministerio de Cultura

אל החברים!

בהדפסת הספר החשוב הזה התחלנו בתנאים הקשים של ימי המלחמה, בשעה שועדה ממשלתית היתה מקציבה כמות מצומצמת של נייר לכל ספר. על כן יצא ספר זה – כמו כמה ספרים אחרים – לצערנו על נייר של ימי מלחמה, ועם החברים הסליחה.

אנו מביעים את תודתנו הנאמנה למר יעקב גזונדהייט בתל אביב שתרם תרומה ניכרת להוצאת הספר.

ועד חברת
«מקיצי נרדמים»

2010 Ministerio de Cultura

תוכן החוברת

	עמוד
מבוא לחליפת המכתבים עם ר׳ יוסף בן יהודה	1
אגרת א: אגרת ר׳ יוסף בן יהודה אל הרמב״ם מאלכסנדריה	3
ב: מכתב הלואי הערבי ל״מורה הנבוכים״	6
ג: אגרת הלואי העברית ל״מורה הנבוכים״	9
ד: האגרת האלגורית של ר׳ יוסף בן יהודה	17
ה: תשובת הרמב״ם על המכתב האלגורי	24
ו: האגרת בעניין המחלוקת עם ישיבת בגדאד	31
ז: האגרת על כבישת הכעס ועל עניין אבן ג׳אבר	85
ח: קטעים בעניין מות הבת הקטנה וסכנת השררות	91
ט: קטע בשבח אברהם בנו של הרמב״ם	95

2010 Ministerio de Cultura

קיצורים *)

דוזי = R. Dozy, Supplément aux dictionnaires arabes, ליידן, 1881.
דלאלה = דלאלה אלחאירין (מורה הנבוכים בערבית). ההבאות לפי דף הן ע"פ הוצאת ש. מונק (Le guide des égarés... par Moïse ben Maimoun, פריס 1856 – 1866), ההבאות לפי עמודים (בספרות "ערביות") ע"פ מהדורת י. יואל, בספריה הפילוסופית של י. יונוביץ, ירושלם, תרצ"א.
ד"מ = דפוסים מאוחרים.
ד"ר = דפוס ראשון.
ח"ג = חלופי גרסאות.
לנע"ל = לשון נופל על לשון.
מב"מ = מלה במלה.
מונק, Notice = S. Munk, Notice sur Joseph ben Iehouda, פריס, 1842.
מיינץ = Ernst Mainz, Zum arabischen Sprachgebrauch des Maimonides, (Islamica, כרך 5, 1932, עמ' 556–572).
ער' = ערבית.
פצול = תמאניה פצול, Mose ben Maimûn's... Acht Capitel, הוצ' M. Wolff, לייפציג, 1863.
פרידלנדר עמ'... = Israel Friedlaender, Arabisch-deutsches Lexikon zum Sprachgebrauch des Maimonides, פפד"מ, 1902.
פרידלנדר §... = Israel Friedlaender, Selections from the Arabic writings of Maimonides, ליידן, 1909.
רקנדורף = Hermann Reckendorf, Arabische Syntax, היידלברג, 1921.
תחה"מ = מאמר תחית המתים Maimonides' Treatise on resurrection ed. by J. Finkel, ניו יורק, 1939.
Elias = Elias' Modern Arabic dictionary, Arabic-English, מהדורה ב', קהיר 1928.
H.U.C.A. = Hebrew Union College Annual.
J.Q.R. = Jewish Quarterly Review.
M.G.W.J. = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums.
Spiro = S. Spiro, An Arabic-English vocabulary of the Arabic dialect spoken in Egypt, קהיר, 1895.
Z.f.H.B = Zeitschrift für hebräische Bibliographie.

---

*) הקיצורים הרגילים, כגון של ספרי המקרא וכיו"ב, לא נזכרו כאן. קיצורים מיוחדים לאגרות בודדות נתבררו במבוא לאגרת אגרת. – כלל גדול: ציוני עמודים ושורות יש לקרוא מימין לשמאל. 345 : 10 = עמוד 345, שורה 10.

2010 Ministerio de Cultura

מבוא
לחליפת המכתבים עם ר׳ יוסף בן יהודה

חלק ראשון זה מ״אגרות הרמב״ם״ כולל את חליפת המכתבים בין הרב ובין בחיר תלמידיו ר׳ יוסף בן יהודה ממשפחת ן׳ שמעון, הוא התלמיד אשר למענו בראש וראשונה חובר ספר ״מורה הנבוכים״. כמעט בכל הספרות המדעית של ימינו ושל הדור הקודם נקרא תלמיד זה יוסף ן׳ עקנין, מתוך זיהוי עם חכם נכבד בן־דורו שנקרא יוסף בן יהודה כמוהו והיה מחבריו של הרמב״ם באפריקה וממעריציו, אבל לא מתלמידיו. במקום אחר מקווה אני להראות כי הדעה הרווחת בדבר זהות יוסף ן׳ שמעון ויוסף ן׳ עקנין, אשר נתקבלה בהשפעתו של שטיינשניידר, איננה נכונה, וכי יש לחזור לדעתם של מונק, נויבאואר ואפנשטיין אשר הפרידו בין שני אלה. אבל אין סיבה מספקת להפליג בהפרדות ולהניח, עם ב׳ ד׳ לואיס (במאמרו ״עבר בספרות ערב״, בקובץ ״מצודה״, לונדון, תש״ה, עמ׳ 178־179), מציאות ״שני יוסף בן שמעון״ ממש, כלומר שני יוסף בן יהודה (בערבית יוסף בן יחיא) ן׳ שמעון ששניהם היו בני המערב, שניהם תלמידי הרמב״ם במצרים ושניהם אח״כ תושבי חלב, האחד התלמיד המפורסם שאנו דנים בו (ואשר גם לואיס קורא לו ן׳ עקנין) והשני רופא וידידו של ההסטוריון הערבי אלקפטי. העובדה שאלקפטי, על אף ידידות זו, מדבר בגנות הרמב״ם, אינה סותרת מה שידוע לנו על נאמנותו המיוחדת של יוסף ן׳ שמעון לרבו; כי אלקפטי כתב מה שכתב אחרי מות ן׳ שמעון ואין ספק ששאב את ידיעותיו ממקור עוין לרמב״ם ולא מפי ידידו היהודי.

להלן ייזכר מקורות יוסף רק החשוב ביותר להבנת האגרות.

יליד סבתה (Ceuta) במארוכו, היה חי חיי אנוס בארץ מולדתו (לפי אלקפטי). דבר זה לא מנע אותו מלקבל חינוך יהודי מצוין, שבסופו היה בן־תורה ומשורר עברי מהולל, בד בבד עם חינוך חילוני רחב, פילוסופי–מדעי–רפואי. ראשי פרקים של פילוסופיה ותאולוגיה למד מפי מורה מוסלמי, כפי שמסתבר מה״מאמר במחויב המציאות״, אשר לא ייתכן שחיברו בזמן תלמידותו לרמב״ם או אחרי זמן זה.

לבסוף עלה ביד יוסף לברוח מארץ השמד, לבוא מצרימה ולחיות שם חיי יהודי בגלוי. התיישב מתחילה באלכסנדריה ומשם שלח אגרות ומקאמות אל הרמב״ם, אשר לקחת תורה מפיהו היתה תשוקתו העזה (ר׳ אגרת ב׳ עמ׳ 7).

אחת האגרות האלה (הראשונה ?) הגיעה לידינו לפחות בחלקה ונדפסה פעם ראשונה בתחילת האוסף הזה. אם אפשר לסמוך על הכותרת, שחוברה אליה עוד בימי הרמב״ם, הרי היא מוסיפה לנו פרט חדש מפרשת חייו של ן׳ שמעון. לפי כותרת זו הגיע ר׳ יוסף לאלכסנדריה לא ממארוכו אלא מספרד. ייתכן שרצה להמנע מהחשד שיכלה לעורר נסיעה ישירה של יהודי אנוס מהמערב אל ארץ אשר בה לא כפו את האסלאם על ״עם הספר״ ושמשום כך יצא תחילה אל ספרד הקרובה, הנתונה

2010 Ministerio de Cultura

גם היא תחת שלטון המוחדים (האלמוהאדים) הקנאים. מסתבר שמארץ זו, ששם לא הכירוהו כיהודי, נקל היה יותר לברוח מצרימה מחמת המציק. אלקפטי רומז, לפחות, שן׳ שמעון ״השתמש בתחבולה״ כדי לעבור למצרים.

אגרותיו של יוסף אל הרמב״ם נשאו פרי. משהעתיק את מושבו מאלכסנדריה לפוסטאט (קהיר העתיקה), קיבל אותו הרמב״ם בחיבה יתירה, עד שהיה לו כבן. על מהלך לימודיו בהדרכת הרמב״ם אנו שומעים באגרת-הלוואי הערבית ל״מורה הנבוכים״ (כאן אגרת ב). אך לא ארכו הימים ומשום-מה ראה ן׳ שמעון צורך לעזוב את מצרים ולעבור לסוריה. שם השתקע בארם-צובה (חלב). תשוקת הרמב״ם להשלים הוראת תלמידו המקורב ביותר, לגלות לו במידה האפשרית את סתרי תורתו, היא שנתנה את הדחיפה המכרעת לחיבור ״מורה הנבוכים״.

מתי אירעו דברים אלה? מונק (Notice, עמ׳ 21, 35) קובע את בואו של ן׳ שמעון לארם צובה לא לפני 1187 ובקשר לזה יציאתו מהמערב בשנת 1185 לכל המוקדם. הוא מסתמך על דברי יהודה אלחריזי (תחכמוני שער מ״ו) האומר, אגב ביקורו בארם צובה בשנת א׳ קמ״ח לגלותנו (= 1217): ״בא אליה (אל ארם צובה) זה שלשים שנה מושיע ורב מארץ מערב הוא החכם רבי יוסף המערבי...״. ואולם אין אנו רשאים לקבל את דברי המשורר ״זה שלשים שנה״ כתאריך מדויק, אלא כמספר-קירוב בלבד. והנה באגרת ג, שנכתבה בלי ספק זמן לא מועט אחר יציאת יוסף בן יהודה ממצרים, נקרא יוסף ״הבן אשר נתן לנו ומשיב נפש אין״. ואע״פ שמדיוקה המילולי של מליצה זו אין להסיק אלא שלרמב״ם עדיין לא נולד בן עד השעה שן׳ שמעון נכנס לביתו, הרי מבחינה פסיכולוגית קשה להניח שרבנו השתמש בביטוי הזה זמן קצר אחרי שבנו אברהם בא לעולם, מבלי לרמוז אף במלה אחת שהמצב השתנה בינתיים. ר׳ אברהם נולד באמצע שנת 1186; ואם שיקולנו נכון, יש לקבוע אפוא יציאת מצרים של יוסף בן יהודה בשנת 1185 בקירוב ובהתאם לזה גם להקדים זמן הגעתו למצרים (בין 1182 ו־1184?). תאריכים אלה גם ישאירו זמן רב יותר לחיבור ״מורה הנבוכים״, אשר לפי הוכחתו היפה של צ. דיזנדרוק ז״ל (H. U. C. A., XIII-XII, עמ׳ 468—470) כבר היה גמור — עכ״פ בטיוטה — בעת כתיבת מאמר תחיית המתים, כלומר בשנת 1190/1, אם כי אין להסכים, כמובן, לדעת אותו החוקר (שם עמ׳ 496) שהספר הושלם למעשה כבר בשנת 1185.

בארם צובה התעסק ן׳ שמעון במשך כמה שנים במסחר (ר׳ אלקפטי וכאן עמ׳ 68). מסעותיו המסחריים הביאוהו לארצות אחרות, בייחוד לעראק ולבירתו, בירת האסלאם — בגדאד. מתוך כך היתה לו האפשרות לשאת ולתת עם ראש הישיבה ר׳ שמואל בן עלי ועם ראש הגולה, שישבו בבגדאד, ולתווך ביניהם ובין הרמב״ם. פעולתו זו משתקפת באגרות ו, ז. מהאגרות אנו רואים שכל פגיעה בכבוד הרמב״ם הסעירה את רוח תלמידו המסור ועוררתהו להגיב בתוקף, ובפרט ההתקפות בעניין תחיית המתים. בניגוד לדעה הרווחת יש משקל רב לסברה שיוסף הוא הוא האיש אשר השיב בפרוטרוט ובדברים נמרצים על טענות ר׳ שמואל בן עלי נגד הרמב״ם בנידון זה, בכתב שהגיע לידינו בצורה מקוטעת (ר׳ עמ׳ 32 הערה 3). כידוע הקפיד ר׳ יוסף על כבוד רבו גם אחרי שהלך זה לעולמו, עד שתבע לנדות תלמיד חכם חשוב לפי שזלזל בו.

יתר פרטי חייו וחיבוריו של ן׳ שמעון, אשר נפטר בשנת 1226, אינם מעניינונו.

2010 Ministerio de Cultura

חליפת המכתבים עם ר׳ יוסף בן יהודה

א

אגרת ר׳ יוסף בן יהודה אל הרמב״ם מאלכסנדריה

מזל טוב גרם שגניזת קהיר השאירה לנו לפליטה את החטיבה הראשונה (או לפחות אחת הראשונות) מחליפת המכתבים בין ר׳ יוסף בן יהודה לרמב״ם: אגרת מליצה בפרוזה חרוזה, משובצת שירים שקולים, אשר שלחה המשכיל הצעיר מאלכסנדריה של מצרים אל הרב הגדול, לפי הנראה כדי לקשור קשרים אתו. היא אחת האגרות הנזכרות במכתב הלואי של הרמב״ם, המופיע בראש ס׳ מורה הנבוכים. חבל שגם מאגרת זו, המתפרסמת כאן ראשונה, נתגלה עד עכשיו רק הדף הראשון; ויש לקוות שתימצא עוד שאריתה.

האגרת מצטיינת בלבושה הפיוטי־דמיוני ובמבנֶהָ הנאה. בשני אלה וכן בתערובת המפורד והמחובר היא מתקרבת לצורת המקאמה, אשר גם בה ניסה יוסף בן יהודה את כוחו בהיותו באלכסנדריה, כפי שאנו שומעים מפי הרמב״ם עצמו במכתבו הנ״ל. במקום לומר ששמו הגדול של הרמב״ם הגיע לאזניו עוד במולדתו הרחוקה, שם המשורר נאום ארוך בפי הזמן, שהוא מרומם את הרב כבר כמורה נבוכי דורו.

נאום זה בנוי באמנות רבה ומתחלק לחמשה חלקים. החלק הראשון, המשמש מעין הקדמה, מזמין באופן כללי את הצמאים לחכמה לשַׁחֵר פני הרמב״ם ולהיות משותי מימיו. חוט השדרה של חלק זה הם פסוקי ישעיה נה א — ב. ארבעת החלקים הסמוכים לזה מבוססים על דברים כ ה—ח, אך בסדר שונה מסדר הפסוקים בתורה. בסידור המודרג של הענינים מתגלה מוח בהיר ובעל הגיון. תוכן החלקים האלה במלים פשוטות הוא כדלקמן: א) מי שהחזיק עד עכשיו בתורה זרה ומוטעית, הרמב״ם יעקרנה מלבו וילמדהו תורת אמת; ב) מי שדעותיו ואמונותיו (אף אם אמתיות הן כשלעצמן) בנויות על יסודות רעועים ואין ביסוסן עומד בפני בדיקה קפדנית, ידריכהו הרב כיצד להעמידן על בסיס איתן; ג) מי שמתמסר לחכמה ואינו רואה ברכה בלימודו, יקח לקח מהרמב״ם ועד מהרה יצליח; ד) הירא לגשת אל לימוד הפילוסופיה מפאת קשיה, דברי הרמב״ם יחזקו את לבו ויעודדוהו.

בהמשך מסַפר בעל האגרת כיצד אחרי שמעו את הקול מיהר להשמע לו ולבקש קרבת הרב הגדול, מבלי לחשוש לתלאות הדרך, מתוך תקוה שהוא יתיר ספקותיו ויתן לו מנוחת הנפש. כאן מפסיק הקטע.

נראה שמופת לאגרת זו שימשה בייחוד אגרתו של ר׳ משה ן׳ עזרא אל ר׳ חננאל בן ישועה (הוצ׳ בראדי, ברלין תרצ״ה, עמ׳ רפה וכו׳), הן מבחינת מתכונתה הכללית הן בפרטים אחדים. כך דומה, למשל, פתיחת המכתב אל הרמב״ם לדברי רמב״ע, קרוב להתחלה: ״מכנף הארץ[1] נשמע שמעו... פי הזמן ישורר חסדו,

[1] התחלה ״מכנף הארץ זמירות שמעתי״ גם באגרת ר׳ יהודה הלוי הוצ׳ בראדי ספר א׳ עמ׳ 219

2010 Ministerio de Cultura

ולשון ימותיו תחוה כבודו". אך ברורה ביותר השפעה זו במשל המצור על החכמה (כאן עמ' 5 שו' 20־22, שם עמ' רפו שו' 16־18: "ויתן את לבו בעצמה, לדרוש ולתור בחכמה, ויצר עליה וישכל, וישר עליה וַיְכַל, גלה יסודותיה, והערה אשיותיה, עד רדת חומותיה, וילכדה עם בנותיה". ואפשר להוסיף.

אשר לצורת האגרת, הרי היא מורכבת כולה[1], לפחות עד כמה שהקטע מגיע, פסוקים קצרים מחורזים זוגות זוגות ואין בשום מקום, מחוץ לבתים השקולים כמובן, שלש מלים נחרזות או יותר, תופעה בלתי־רגילה[2] בפרוזה המחורזת, ואולי גם בלתי־רצויה, לפי שיש בה משום טשטוש ההבדל בין סוג ספרותי זה לסוג השיר השקול, המתחלק גם הוא לשני חצאין.

ר' יוסף מראה בקיאות רבה בתנ"ך וזריזות בשימוש מליצותיו. אך אין לשונו עשירה (המלה "תבונה" נשנית שש פעמים) ולא נאצלת. השיר הקצר המשולב בתוך הסיפור אינו מעיד על כח פיוטי. אבל בדוננו על המשורר אין לנו לשכוח שהיה צעיר אז.

הקטע אשר תצלום ממנו שימש יסוד להוצאה זו, הוא מאוסף טיילור־שכטר בספרית האוניברסיטה של קמבריג', ומספרו M. S. T-S. 10 K. 9. מדותיו בקירוב 15 x 23 ס"מ והכתב תופס בו 10 x 17 ס"מ. כל עמוד בו 20 שורות. הכתיבה קורסיבית, מבלי להתרחק הרבה מהכתב המרובע. נראה שההעתקה נעשתה עוד בזמן חיי הרמב"ם, כי קרוב לודאי שמעתיק לאחר מותו לא היה משאיר את המלים "יחי לעד" אחרי שמו. המעתיק הבדיל את הפסוקיות הנחרזות ע"י נקודות, אך חוץ מזה כתב את כל הנוסח הפרוזאי בהמשך אחד, כנהוג. את השיר סידר כהלכה בשלש שורות זו תחת זו ושם באמצע כל בית ובסופו נקודות. מכיון שעם השיר התחיל שורה חדשה, נשאר לו מקום ריק בשורה הקודמת, ואותו מילא הסופר בקבוצות אחדות של שלש שלש נקודות. כן נהג גם בשורה האחרונה של הקטע, ומכאן אפשר לדעת שגם בהתחלת הדף השני בא שיר. אולי תסייע ידיעה זו לגלות את הדף השני.

אם נכונה השערת מונק שבשנת 1185 (תתקמ"ה) בא יוסף בן יהודה לאלכסנדריה, הרי זה יהיה גם תאריך האגרת.

דבר אחד אפשר ללמוד מאגרת זו לגבי הרמב"ם ולא דבר קטן הוא: שבאותו הזמן, לפני חיבור מורה הנבוכים, יצאו לו כבר מוניטין אף בארצות רחוקות כפילוסוף גדול ומורה הפילוסופיה. כדאי לציין שבנאום הגדול של הזמן אין זכר לשום דבר דתי, אלא הודגשה רק החכמה החלונית, הבנויה על השכל (עפ"ר כאן "תבונה"), ורק בשיר השקול נזכרו אחרי "כסא תבונה", שיושב עליו הרמב"ם, גם "מצוות בוראו" ואח"כ מדותיו התרומיות. השפלת הגבירים והשליטים שנזכרה בבית האחרון של שיר זה, נראה שרמז היא לנגיד הרשע זוטה, אשר הרמב"ם גרם למפלתו.

חלוקת הקטע לפסקאות וכן הניקוד במקומות שנחשב לנחוץ, הם של העורך. הכתיב של קטע הגניזה הושאר בעינו, כי אפשר מאד שהוא כתיב המחבר, ועכ"פ לא רצוי להשמיד זכר מנהגי כתיב ישנים.

---

[1] החרוזים המשולבים "אצתי ולא התמהמהתי ורצתי ולא התעצלתי" (עמ' 6 שו' 1־2) שייכים לצורה אמנותית מיוחדת.

[2] בין האגרות בדיואן ר' יהודה הלוי, הוצ' ברודי, רק אגרת ד' בנויה ברובה כך; באגרות ר' משה ן' עזרא חרוזים זוגיים הם הרוב הגדול, אבל ביניהם מספר ניכר של חרוזים משולשים ומרובעים.

2010 Ministerio de Cultura

נסכֹה כתאב
ר׳ יוסף בר׳ יהודה בן שמעון
מן אלאסכנדריה֞ חין וצל מן אלאנדלס
אלי רבנו משה הרב הגדול יחי לעד
בר מיימון הדיין זצ״ל

מכנף הארץ זמירות שמענו· ובטרם לא ראינו ידענו· ולשון יָמים מצפצפת· וחיך הזמן יטף נופת· הוי כל צמא לכו למים· מנוזלי הארץ ומטל השמים· איך תתמוגגו ברעה· למה תש[קלו] כסף בלא לחם ויגיעכם בלא לשבעה· לכו נא אל בית הימן· אשר בכל ביתי שמתיו נאמן· ממימי התבונה שמה תמצאו עין· ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין·

ומי האיש אשר ארס אשת כסילות נכריה· ויבעל בת פתיות סוררת והומיה· ותהי לו לאשה בעודו· ויחזק בה בכל מאודו· מאת הגביר יקח ספר כריתותיה· ובחרב לשונו ימיתֶיהָ· וישגה ביעלת חן ואילת אהבים· בחכמה ברה בת נדיבים· ויביאיה האהלה אל נָוֵתו· ונקי יהיה לביתו·

ומי האיש אשר בנה בית תבונתו על יסוד תהו· ויט עליה אבני בהו· ויירא מבניין תפל· אשר פתאום לפתע נופל· מדרכיו יקח אבני תבונה· וישימם לראש פנה· ובעצתו יחזק אָשיותיו· ויבנה עד שחק מעלותיו·

ומי האיש אשר נטע כרם תבונה ולא צִמֵּחַ· וזרע פרי שכל ולא הצליח· במֵי תבונתו יַשקהו· ובנטעי נעמניו יעזקהו· ולימים אחדים יהיה פורח· ונצני[ו] יתנו ריח·

ומי האיש הירא ורך הלבב לגשת אל חדרי חכמה· ולצור על מבצרי מזמה· ויבוא בלבו מֹורך· ונעלם ממנו הדרך· מנ[יב] הגביר ישים חייליו· ונאם שפתיו יכתוב על דגליו· ואז יתחזק על מלחמותיה· ותפול לפניו חומותיה·

1—5 העתק אגרת ר׳ יוסף בר׳ יהודה בן שמעון (אשר שלחה) מאלכסנדריה, כאשר הגיע מספרד, אל רבנו משה וכו׳. 6 ישעיה כד טז· — השוה ״בטרם לא יבוא עליכם חרון אף ה׳״ (צפניה ב ב)· מתחילה קראתי ״בטרם נא ראינו״ (כלו׳ נא אמון=אלכסנדריה), ואולם נראה שקריאה זו אינה אפשרית, ולכל היותר אפשר לשער ש״נא״ היא הגרסה המקורית שממנה נשתבש ״לא״ בקטע שלפנינו. 7 שה״ש ד יא· ור׳ גם משלי ה ג (שם נזכר החך באותו הפסוק)· — ישעיה נה א· 8 בכ״י תמוגגו, ותיקנתי ע״פ תהל׳ קז כו· — ישעיה נה ב· 9 הימן נמנה במלכים א׳ ה יא בין גדולי חכמי עולם· — במד׳ יב ז· — ישעיה נה א· 11 דבר׳ כ ז· — ר׳ משלי ט יג· 13 ר׳ שם ה יט· 14 בראש׳ כד סז· — מלשון ושלם נות צדקך (איוב ח ו)· — דבר׳ כד ה· 15 דבר׳ כ ה· — ישעיה לד יא· 16 ר׳ יחז׳ יג י־טו· — אולי צ״ל מדבריו· 18 דבר׳ כ ו· — בכ״י צמחו׳ (הקו בא, כנראה, למחוק את הוי״ו)· — בכ״י במים· 19 ישעיה יז י· — ר׳ שה״ש ב יב־יג· 20 דבר׳ כ ח· 21 ר׳ ויק׳ כו לו· — מנ[יב]: השלמה זו כמעט ודאית לפי שיירי האותיות בצילום; אַך אין מן הנמנע לקרוא: מֶלֶל· 22 השימוש של על כאן אחרי ״יתחזק״, במובן לקראת (שונה מהשימוש

2010 Ministerio de Cultùra

וכשמעי את הקו[ל] במרץ· קורא על פני ארץ· אצתי· ולא התמהמהתי· ורצתי· ולא התעצלתי· ודרכתי צִיּוֹת· ורכבתי אניות· [מאס]תי במים מאוררים ומרים· לרוות מנוזלים מתוקים זכים וקרים· ואשוטט בכל עבר ופלך· ואשים מגמתי נכח בית המלך·

אֲשֶׁר יָשַׁב עֲלֵי כִּסֵּא תְּבוּנָה וּמִצְוֹות בּוֹרְאוֹ נָתַן חֲיָלָיו
וְחַנּוֹת דַּל וְאַהֲבַת גֵּר וְיָתוֹם וְאַלְמָנָה וְזֶה מִקְצָת פְּעָלָיו
וּבִרְצוֹן יוֹצְרוֹ יַשְׁפִּיל גְּבִירִים וְשַׁלִּיטִים בְּעֵת יָרִים דְּגָלָיו

ואומר ללבי רוּצָה· ובחנותך ונסעך אל תקוצה· לתור לך מנוחה· ולקחת מן המלך ארוחה· ואם נפשו עליך תְּחֻלֶּה· ארוכתך בידו תעלה· וצרי ישלח לצירך· ומשנת סכלך יעירך·

ב

מכתב־הלואי הערבי ל״מורה הנבוכים״

בידינו שתי אגרות־לואי שבהן מקדיש הרמב״ם את ״המאמר הנכבד״ מורה הנבוכים ל״תלמיד הנכבד״ ר׳ יוסף בן יהודה· האגרת האחת· הכתובה ערבית· נחשבת לחלק בלתי־נפרד של הספר עצמו ונדפסה בראש כל הוצאותיו ותרגומיו· אף על פי כן אין מן הדין שייפקד מקומה באוסף הזה· לפי שהיא מהווה חוליה חשובה בחליפת המכתבים בין הרב והתלמיד וערכה כתעודה אישית אינו נופל מערכה כהקדמה למוה״נ· אין אגרת אחרת מגלה כמוה את התפתחות היחסים בין הרמב״ם לר׳ יוסף·

האגרת מזכירה אף את פעולתו הספרותית של ן׳ שמעון· הידועה לנו גם ממקורות אחרים· ומעמידה אותנו על הקף הידיעות במדעים החלוניים אשר הביאן כבר אתו בבואו מצרימה· לפי התרגום הניתן למטה חזר יוסף בן יהודה· בשבתו לפני הרמב״ם· על לימודים (קריאת ספרי מדע) שכבר עסק בהם לפני כן[1] במתמטיקה· תכונה וחכמת ההגיון· גם לדבר זה יש סמוכין במקומות אחרים· הוזיר אלקפטי· ידיד ן׳ שמעון בחלב· מזכיר שיוסף הביא אתו מסֻבְּתה את ספר התכונה לאבן אַפְלַח

בדניאל י כא) מושפע מלשון ערבי· — ותפול לפניו חומותיה: גם שימוש זה של פעל ביחיד נקבה לפני שם במ״ר נקבה מקורו בערבית· 1 ר׳ תהל׳ קיט ס· 2 מאוררים: כן בכה״י· ונראה שהמחבר שינה במתכוון מנוסח הכתובים במד׳ ה יח וכו׳ ״המאררים״; וכן בתחכמוני שער כח עמ׳ 244 (קאמינקא)· 4 נכח: כן יש לקרוא· לדעתי· גם בכה״י· אעפ״י שבסקירה ראשונה נדמה כאילו כתוב ״נצר״· עכ״פ העניין וההקבלה לאסתר ה א מכריחים לקרוא ״נכח״ בלי שום ספק· 6 וחנות: מלשון השכח חנות אל (תהל׳ עז י)· ור׳ משלי יט יז· — ר׳ דבר׳ י יח־יט· — וזה מקצת פעליו: כלו׳ אין אלו אלא חלק קטן מפעליו· על דרך הכתוב ״הן אלה קצות דרכיו״ (איוב כו יד)· 8 במד׳ י לג· 9 ר׳ מלכים ב׳ כה ל· — נפשו... תחלה: כלו׳ אם יתן דעתו עליך· ר׳ שמו׳ א׳ כב ח· כאן משחק מלים מוצלח מאד· 10 ר׳ דה״י ב׳ כד יג·

---

[1] מהחזרות האלה עמד הרמב״ם על שיעור כח תפיסתו של התלמיד· אין זה מונע· כמובן· שיוסף למד גם דברים חדשים אצלו·

2010 Ministerio de Cultura

וביקש מהרמב"ם לערוך מהדורה מתוקנת ממנו וששניהם ביצעו את העבודה יחד· מכאן ברור שיוסף כבר היה בקיא בתכונה· וכן מראה ה"מאמר במחויב המציאות", אשר יש ליחסו לזמן שהותו במערב[1], שמחברו התעמק יפה במלאכת ההגיון· אותו המאמר מאשר ג"כ שבאותה ארץ טיפל כבר בשאלות תאולוגיות בהדרכת מורה נכבד·

נוסח האגרת במקורה הערבי ניתן כאן לפי הוצאת דלאלה אלחאירין של מונק (עם חילופי גרסאות ע"פ הרשום במהדורת י· יואל, ירושלם תרצ"א)· במקרה זה לא חשבנו לנחוץ להדפיס מחדש את התרגומים העבריים העתיקים (של ן' תבון ואלחריזי), אלא הסתפקנו בתרגום חדש[2]·

כנת, איהא אלתלמיד אלעזיז ר' יוסף ש"צ ב"ר יהודה נ"ע, למא מת̇לת ענדי וקצדת מן אקאצי אלבלאד ללקראה̈ עלי̈ עט̇ם שאנך ענדי לשדה̈ חרצך עלי אלטלב ולמא ראיתה פי אשעארך מן שדה̈ אלאשתיאק ללאמור אלנט̇ריה̈, וכאן ד̇לך מנד̇ וצלתני רסאילך ומקאמאתך מן אלאסכנדריה̈ קבל אן אמתחן תצורך· וקלת לעל שוקה אקוי מן אדראכה· פלמא קראת עלי̈ מא קד קראתה מן עלם אלהיאה̈ ומא תקדם

תלמידי היקר ר' יוסף ש"צ ב"ר יהודה נ"ע; כאשר הופעת לפני בבואך מקצות הארץ ללמוד מפי, (כבר) היה כבודך גדול בעיני בגלל עוצם תאות הלמוד אשר בך ובגלל עוצם התשוקה לדברים העיוניים שראיתי בשיריך, וזה מאז הגיעו אלי אגרותיך ומקאמותיך מאלכסנדריה, בטרם אבחן כח תפיסתך· אך אמרתי (בלבי): שמא אין השגתו שוה לתשוקתו· ואולם, כאשר למדת לפני מה שלמדת כבר (מקודם) מחכמת התכונה ומה

[1] עיין במבוא· [2] למען חוקרי היחסים בין תרגומים שונים (כגון של ן' תבון ואלחריזי) אעיר כאן שהתרגום דלקמן נעשה בלי עיון בתרגום מונק (ובתרגומים הלועזיים התלויים בו)· השוואה לאחר מעשה הראתה התאמה מפליאה בפרטים רבים, אפילו במלים נוספות בין סוגריים לשם ביאור (רק בשלשה מקומות שהם שנים יש הבדלים של תפיסה)· שויון עקרונות התרגום גורם לידי התאמה כזו, ואם נוסף על כך יונקים שני המתרגמים ממסורת משותפת בשימוש המלים, כמו ברב התרגומים העבריים של ימי הבינים, תהיה התוצאה בהכרח מדה רבה של שויון, אף אם לא ראה המתרגם השני את התרגום הראשון·

---

9 ש"צ: = שמרו (= ישמרו) צורו· 10 נ"ע: נוחו עדן· — כאשר: כן לפי המקור· התרגום "מאז", המשותף לן' תבון ולאלחריזי, אינו נכון והביא מפרשים עתיקים וחדשים לידי קושיות ותירוצים מיותרים· מלשון המקור (כנת··· עט'ם שאנך ענדי, עבר מוקדם) ברור לגמרי שהרמב"ם הוקיר את ר' יוסף כבר קודם שהלה בא אליו· 11 ללמוד מפי: בתרגום מלולי: לקרוא לפני (ר' ן' תבון)· שיטת הלימוד המקובלת היתה שתלמידים קראו לפני המורה ספרי יסוד מדעיים מסוימים והמורה היה מבאר ומעיר הערות משלו· 13 הלמוד: לשון המקור כאן (בעצם: ביקוש, חיפוש) מורה ג"כ יותר על לימוד מאשר על חקירה ודרישה עצמית· 15 מקאמותיך: עיין במבוא· 16 כח תפיסתך: בעצם "ציורך"· הכוונה להבנה הנכונה ("ציור בנפש") של המושגים המדעיים· 18 למדת לפני מה שלמדת כבר: מלה במלה: קראת לפני מה שכבר קראתו· וכן למטה· לפי זה צריכים להניח שר' יוסף חזר עם הרמב"ם על קריאת ספרי מדע שקרא אותם כבר בהדרכת מורה אחר או לבדו·

2010 Ministerio de Cultura

לך ממא לא בד מנה תוטיה̈ להא מן אלתעאלים זדת בך גבטה̈ לג֗ודה̈ ד֗הנך וסרעה̈ תצורך· וראית שוקך ללתעאלים עט֗ימא פתרכתך ללארתיאץ֗ פיהא לעלמי במא̃לך· פלמא קראת עלי̈ מא קד קראתה מן צנאעה̈ אלמנטק תעלקת א̃מאלי בך וראיתך אהלא לתכשף לך אסראר אלכתב אלנבויה̈· חתי תט̈לע מנהא עלי מא ינבגי אן יט̈לע עליה אלכאמלון· פאכ֗ד֗ת אן אלו̈ח לך תלויחאת ואשיר לך באשאראת· פראיתך תטלב מני אלאזדיאד וסמתני אן אבין לך אשיא מן אלאמור אלאלאהיה̈ ואן אכ֗ברך בהד֗ה מקאצד אלמתכלמין והל תלך אלטרק ברהאניה̈ ואן לם תכן פמן אי צנאעה̈ הי· וראיתך קד שדות שיא מן ד֗לך עלי גירי ואנת חאיר קד בד̈תך אלדהשה̈ ונפסך אלשריפה̈

שרכשת לפני כן מהמדעים המתמטיים שהם הכנה הכרחית לזו, הוספתי לשמוח בך בעבור טוב שכלך ומהירות תפיסתך· ראיתי שרבה תשוקתך למדעים המתמטיים ונתתיך להתאמן בהם, כיון שידעתי מה יהיה בסופך· אחר כך, כאשר למדת לפנַי מה שלמדת כבר (מקודם) מחכמת ההגיון, תליתי תקוותַי בך ומצאתיך ראוי שיגלו לך סודות הספרים הנבואיים, כדי שתבין מה שהשלמים צריכים להבין מהם· לפיכך התחלתי להעיר לך הערות מסותרות ולרמוז לך רמיזות· והנה ראיתי שאתה מבקש ממני להוסיף (מזה), ואף דרשת ממני שאבאר לך דברים מתכני המטפיסיקה ושאגיד לך עיקרי תורת אנשי הכלאם ו(אודיעך) אם שיטותיהם בנויות על הוכחות מדויקות, ואם לאו, לאיזו חכמה הן שייכות· ראיתי ג"כ שכבר שמעת קצת מזה מפי (מורה) אחר ואתה במצב מבוכה, השתלט עליך התמהון ונפשך האצילה תובעת ממך

5 נ"א במא לך, כמאלך, ועיין מונק· 19 בד'תך: הגהת מונק· בכה"י של מונק: בדתך· בכ"י הירשפלד: בדהך· אלחריזי גרס, כנראה: כדתך·

5 מה יהיה בסופך: כלומר שלא תסתפק במדעים אלו, אלא לבסוף תשים עיקר מגמתך המטפיסיקה, שהיא המדע העליון· 14 מתכני המטפיסיקה: מלה במלה: מהעניינים האלהיים· 15 ושאגיד לך עיקרי תורת אנשי הכלאם: תרגום מ י ל ו ל י נכון הוא תרגומו של ן' תבון לפי הנוסח שהיה לפני המפרשים והנמצא בכ"י ירושלם (עיין הוצאת אבן־שמואל בנספחים לחלק א, כרך א וכרך ב): ושאגיד לך אלו הכוונות אשר למדברים· אבל הכינוי הרומז ("אלו") אין לו מקום בתרגום עברי ע נ י י נ י, כי מובנו הוא רק שהדבר ידוע לכל, לפחות מצד מציאותו, והוא כעין רמיזה באצבע (עיין, למשל, מו"נ א פרק עא, מונק דף צד ע"ב: פנשא פיהם ה ד' א עלם אלכלאם = והולידו חכמת הדברים ה ז א ת, לפי ן' תבון; שם בהתחלת פרק עב: אעלם אן ה ד' א אלמוג'וד בג'מלתה הו שכ'ץ ואחד = דע כי ז ה הנמצא בכללו הוא איש אחד; ומקומות רבים כמותם)· — לעניין "מקאצד" השוה שם הספר של אלגזאלי "מקאצד אלפלאספה", בעברית "כוונות הפילוסופים", אשר תורגם יפה לגרמנית Die Hauptlehren der Philosophen. ה"כלאם" הוא התאולוגיה האסלאמית, אשר על שיטותיה דן הרמב"ם באריכות במו"נ א פרקים עא־עו· — מוטעה הוא התרגום "בהם" (אלחריזי) או "באלו" (אבן־שמואל) במקום "אלו" של ן' תבון, כאלו המלה מוסבת על "הענינים האלהיים"· 16 לאיזו חכמה: לאיזו שיטה משיטות השכנוע שארסטו דן בהם בספרי ההגיון שלו· מלבד שיטת ההוכחה

2010 Ministerio de Cultura

תטאלבך למצא דברי חפץ פלם אזל אדפעך ען ד̇לך ואמרך אן תאכ̇ד אלאשיא עלי תרתיב קצדא מני אן יצח לך אלחק בטרקה לא אן יקע אליקין באלערץ̇· ולם אמתנע טאל אג̇תמאעך בי· אד̇א מא ד̇כר פסוק או נץ̇ מן נצוץ̇ אלחכמים פיה תנביה עלי מעני גריב· מן תביין ד̇לך לך·

פלמא קדר אללה באלאפתראק ותוג̇הת אלי חית̇ תוג̇הת· את̇ארת מני תלך אלאג̇תמאעאת עזימה̈ קד כאנת פתרת וחרכתני גיבתך לוצ̇ע הד̇ה אלמקאלה̈ אלתי וצ̇עתהא לך ולאמת̇אלך וקלילא מא הם· וג̇עלתהא פצולא מנת̇ורה̈· וכל מא אנכתב מנהא פהו יצלך אולא אולא חית̇ כנת ואנת סאלם·

למצא דברי חפץ. אך אני בלי הרף הייתי מרחיק אותך מדרך זו ומצווה אותך ללמוד את הדברים בסדר (נכון), מתוך כוונה שתתברר לך האמת בדרכיה היא, לא שתגיע לידי אמונה נכונה בדרך מקרית. אבל במשך הזמן שהיית אתי, כל פעם שנזכר פסוק או מאמר ממאמרי החכמים שיש בו כדי לעורר על עניין מופלא, לא הייתי נמנע מלבאר אותו לך.

וכאשר גזר אלהים (עלינו) להפרד ופנית אל אשר פנית, עורר בי (זֵכֶר) זמני ישיבתנו יחדו החלטה (נושנת) שכבר רפתה (בינתים) והניע אותי העדרך לחבר את המאמר הזה, אשר חיברתיו בשבילך ובשביל אנשים כערכך, והם מתי מספר. סידרתי אותו בצורת פרקים מפוזרים, וכל מה שנגמר ממנו בכתיבה יגיע אליך בזה אחר זה, באשר תהיה שם. היה שלום!

ג

אגרת הלואי העברית ל„מורה הנבוכים"

הרמב"ם לא הסתפק במכתב הערבי מלא העניין אל ר' יוסף בן יהודה אשר הקדימו לנוסח „מורה הנבוכים", אלא, כדי להוסיף תפארת לתשורה הנפלאה אשר הגישה לתלמידו האהוב (ויחד עם זה לעמו ולעולם), צירף גם אגרת מליצה מהודרת בלשון העברית, שבאה לידינו כחטיבה נפרדת. אמנם אין לנו ראיה חותכת שאגרת זו נשלחה עם ר א ש י ת „מורה הנבוכים" דווקא, כמו שמוכח הדבר לגבי המכתב הערבי מסופו; אבל קשה להניח שבהזדמנות מאוחרת יותר היה עוד מקום לדברים בנוסח זה על מוה"נ, וביחוד המלים „אשר חברתיו בעבורך ובגללך, וגם אם הם מעט, לדומים לך", המקבילות בדיוק לדברים שבאותו המכתב, מראות ששתי האגרות בזמן אחד נתחברו.

ואולם מפליא הדבר שהזכרת „מורה הנבוכים" אינה תופסת כאן אלא מקום

המדויקת („המופתית") באות בחשבון בעיקר השיטה הרטורית־דיאלקטית ושיטת ההטעאה הסופיסטית.

1 למצא דברי חפץ (קהלת יב י): לדעת את הסודות האחרונים של המטפיסיקה.

18 היה שלום! מלה במלה: כשאתה (בריא ו)שָׁלֵם; כלומר: תפלתי שבזמן שיגיע אליך כל חלק מהספר יהיה שלום לך.

2010 Ministerio de Cultura

מועט בלבד; שהרי ה״מנחה״ הנזכרת בראש המכתב אינה ספר ״המורה״ אלא אהבתו, תשוקתו ואף עצם נפשו של הרמב״ם.

האגרת שלפנינו כתובה בסגנון אגרות המליצה של הזמן לכל דקדוקיו. כמו כמה מהאגרות האלה אפשר לחלק אותה לארבעה חלקים: א) שבחי מקבל המכתב ב) אישור קבלת אגרת ממנו ושבחי אגרת זו ג) עיקר תוכן האגרת ד) ברכות.

פותחת האגרת במלים אשר רוח השירה נסוכה עליהן, על אהבת הכותב הנתונה לר׳ יוסף בן יהודה והשלוחה אליו על ״כנפי שחרים״. במשל ממושך מאד נמשל יוסף לעץ (ובפרט לגפן). בתוך המשל הזה, העובר מתשבחות לברכות, נרמז ששמו של יוסף הלך לפניו למרחקים בעודנו במערב ושבייחוד פיוטיו נתפרסמו גם מחוץ לארצו, ושאח״כ (אחרי בואו מצרימה) הרמב״ם קיבל עליו להדריכו בדרכי האמת. בהמשך דברי השבח מזכיר הרמב״ם בפירוש שיוסף היה לו לבן, בזמן שלו לעצמו לא היה עדיין ״משיב נפש״ (בן זכר), ומרים על נס את פעולתו הברוכה בהרבצת התורה בארם צובה (חלב), בו בזמן שבארצות המערב התנוונה היהדות. לבסוף יעיד הרמב״ם שזכר העלם לא סר מלבו כל הימים ושהוא מרבה לדבר בשבחו אצל הבריות.

לפי המקובל במכתבי הזמן גומר הרמב״ם את ההלל על יפיה הלשוני של האגרת אשר הוא קיבלה מיוסף בן יהודה. אנו שומעים קצת מתוכן אגרת זו. היא סיפרה על ספרי הקדמונים (חכמי יון) שיוסף קרא ועל התקדמותו במתמטיקה ובתכונה, ושיחד עם זה לא הזניח גם את הלמודים התורניים.

הרב מעודד ומזרז את תלמידו להחזיק בחכמה החילונית ובתורה גם יחד, אלא שעליו להקדיש מיטב עתותיו לתורה. כיון שידע כי ״הלבבות נמשכים״ באותן הדרכים אשר הוא, הרב, הורה את יוסף, חיבר בשבילו ובשביל המעטים שכמותו את ספר ״מורה הנבוכים״ (שם עברי זה מופיע כאן לראשונה, עוד לפני העתקת אבן תבון). אין זכר מפורש למבוכה הנפשית של התלמיד הרמוזה בשם ספר ״המורה״ ונזכרת במכתב הערבי. אולי משום נימוס נמנע הרמב״ם באגרת זו מלדבר על כך, שלא לגרוע כל שהוא משבח התלמיד.

כדאי לציין שלא לגבי המדע העיוני בלבד יועץ הרמב״ם לר׳ יוסף לקחת לו גם אנשים מחוץ לחוג הנזקקים לתורת ישראל למופת, אלא אף לגבי הנהגתו המעשית. לא רק ח כ מ י הזמן, כי אם גם ק ד ו ש י ו נזכרו בקשר זה, על התלמיד לא רק ״לאכול ממטעמיהם״ (ללמוד חכמתם), אלא אף ״להדמות במפעליהם״. אין ספק שמתגלה כאן יחס חיובי מאד כלפי ה צ ו פ י ם האסלאמיים, מעין היחס שהראה בנו ר׳ אברהם בספרו ״כפאיה אלעאבדין״, המתאר את הצופים כהולכים בדרכי נביאי ישראל אשר עזבון בני עמנו[1]. והנה מדרגת הנבואה או, כפי שאולי צריכים לפרש[2], השגה (אינטואיטיבית) קרובה להשגה הנבואית, היא גם המטרה האחרונה שהרב מציגה לפני תלמידו, בהדגישו שרק מתוך שמירת אורח ה ת ו ר ה אפשר להגיע אליה.

האגרת מסיימת בברכות כרגיל.

---

1 ר׳ Samuel Rosenblatt, The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides, ניו יורק 1927, עמ׳ 48—53.

2 ר׳ במבוא לאגרת ד׳.

2010 Ministerio de Cultura

מלאכת מחשבת רבת אמנות היא אגרת זו, בייחוד בחלקה הראשון. מעשה הפסיפס של קטעי פסוקים כמעט שאינו נפסק בחלק זה, וכעין חוק הוא כאן שכל קבוצה של חרוזים נגמרת בלשון פסוק ממש או בשינוי קטן. בחלקים המאוחרים התאמץ הרמב״ם קצת פחות בכיוון זה, אבל גם בהם רב מאד השימוש המוצלח בפסוקי התנ״ך. אילו היינו מיחדים שורה לכל קבוצת מלים מחורזת, היתה האגרת תופסת 216 שורות. לעתים קרובות אנו מוצאים שלשה משפטים (או חלקי משפטים) מחורזים יחד, לפעמים גם ארבעה, חמשה ואפילו ששה.

האגרת נדפסה כבר בדפוס הראשון של האגרות, דפוס קושטא (דף ד עמ׳ ג— דף ה עמ׳ ב), בנוסח מתוקן למדי. כמה שיבושים גסים הוכנסו בה בדפוס אמשטרדם ומשם עברו אל הדפוסים המאוחרים, ביניהם קובץ ליפסיא. כיון שאין לגרסאות אלו ערך קריטי, לא הוכנסו במערכת חילופי הגרסאות; אבל אולי לא יהיה מיותר להזכיר כאן אחדות מהן, כדי להראות איך נשתבש הנוסח: עמ׳ 12 שו׳ 4 במקום חזני: חוני, שו׳ 9 במקום מלאו: מצאו, עמ׳ 13 שו׳ 3 במקום ישתעון: ישתעשעון, שו׳ 8 במקום יוסף: ישראל, עמ׳ 15 שו׳ 11 במקום לשבתי: לשפתו.

רק שני כתבי יד נודעו שכלולה בהם האגרת: כ״י אוכספורד 227 (דף צא־צז) וכ״י הוואתיקאן 295 (דף ב ע״א—דף ד ע״א). בראשון עיין פרופ׳ ד. ילין ז״ל בשעת ביקור באוכספורד ולא מצא בו שינויים חשובים כלפי הנוסח הנדפס. רק מהשני היה תצלום לפני. ממנו אפשר לתקן מקומות אחדים שנשתבשו בדפוסים (ולהפך); אבל ברור שכה״י והדפוס הראשון תלויים באב־העתק (ארכטיפוס) אחד, כפי שמראה כבר הכותרת המשותפת לשניהם. על כן לא יפלא שיש גם שיבושים משותפים, בוודאי יותר מאלה שהוצע להם תיקון כאן.

מן ההכרח לנגוע כאן בבעיה קריטית אחת. באגרת יש כמה מקומות שהרמב״ם השתמש בהם בדברי פסוק תנ״כי ובדפוס הראשון אנו מוצאים סטייה מלשון הכתוב, ואילו בכה״י הוואטיקאני באו הדברים כצורתם במקרא. האם בכל המקרים האלה יש להניח שכה״י שמר את מסורת המקור ודפוס קושטא שיבש? מכיון שבדרך כלל נוסח כה״י פחות מדויק בהרבה, מתקבל על הדעת יותר, דומני, שמעתיק בקיא בכתבי הקודש תיקן על דעת עצמו את המקומות שנראו לו משובשים בכה״י שהיה לפניו (כפי שעשו במקרים בודדים גם מדפיסי הדפוסים המאוחרים). באחדים מהמקומות הנ״ל לפנינו בלי ספק טעות סופר גרידא שנכנסה בד״ר או אפילו טעות דפוס; אך במקרים אחרים אפשר שהשינוי בא מיד הרמב״ם עצמו, אם בכוונה לצורך העניין או בשגגה[1].

בכתיב שמרתי את דרך הדפוס הראשון. בכה״י מרובה יותר הכתיב המלא, בלי עקיבות.

הקיצורים כאן: כ״י = וואטיקאן 295. ד״ר = דפוס ראשון.

---

[1] כידוע לא דק הרמב״ם לעתים קרובות בהבאת פסוקים, עיין ד. ילין, שני דפים מכתב ידו של הרמב״ם (תרביץ, שנה א ספר ג, תר״ץ), עמ׳ 94-95.

2010 Ministerio de Cultura

נוסח האגרת

אהבתי אשר נפלאה· ותשוקתי אשר כסלי מלאה· ונפשי המשתוחחה· מנחה היא שלוחה· וכנפי שחרים· ובני עפרים· וקלים מנשרים· המה צירי מגמתי· יובילון מנחתי· למטה עוז הפורח· נטע נעמן הצומח· אשר נצניו נתנו ריח· רוקח מרקחת מעשה רוקח· ומכנף הארץ הריחו בו קציני· וממנו קציעות כל בגדי חזני· כריח שדה אשר ברכו י״י· והנו נחמד למראה ותאוה לעינים· כגן י״י כארץ מצרים· כאהלים נטע י״י כארזים עלי מים· וזכרו כיין לבנון בכל גלות ירושלים· אשר בספרד ובכל ארץ שנער· וכארזים ננער· כתפוח בעצי היער· ואנכי נטעתיו שורק כולו זרע אמת לקחת· על מים רבים והיא כפורחת· ויגדל ויהי לגפן סורחת· והנה טלליה טללי אורות· לכן מלאו קציריה יערות· ותעש בדים ותשלח פארות·

אלהים צבאות יפַנה לפניה· ותהי מתגברה ותשרש שרשיה· ותהי ערוגה משומרת· לעשות ענף ולשאת פרי להיות לגפן אדרת· ויתן פריו בעתו ולא יבולו עליו· ולא יבא חום אליו· יזל מים מדלָיו· וכַנתו תמיד תהי נכונה· ונצניו יעלו שנה אחר שנה· יפרח כשושנה· ילכו יונקותיו כלוז וערמון· וישלח נזיריו עד שניר וחרמון· ויך שרשיו כלבנון· ויגן אלוה בעדו· ורוח קדים לא תמעידו· ויהי כזית הודו· וריח לו כלבנון ואל יַדו בו בני מרי· ויהיה עומד ביופיו ולא יקרהו קרי·

1 שמו׳ ב׳ א כו· — תהל׳ לח ח· — תהל׳ מב ו· 2 ברא׳ לב יט· — תהל׳ קלט ט· — שמו׳ ב׳ א כג· — צפניה ג י· 3 ירמ׳ מח יז; במד׳ יז כ· — ישע׳ יז י· — שה״ש ב יב־יג· 4 שמות ל כה· — ישע׳ כד טז· — תהל׳ מה ט· ר״ל בזמן שר׳ יוסף בן יהודה עדיין היה בקצה המערב׳ שמעו כבר נכבדי מצרים את שמעו ומשירתו לקחו חזני הארץ את מיטב פיוטיהם· 5 ברא׳ כז כז· — שם ב ט· — שם ג ו· — שם יג י· 6 במד׳ כד ו· — הושע יד ח· — עובד׳ כ· 7 אשר בספרד ובארץ שנער: אפילו ביישובי הגולה המרוחקים ביותר· — וכארזים ננער: כארזים אינו זז כשרוחות מנערות אותו׳ לפי ששרשיו מרובין וענפיו מועטין? — שה״ש ב ג· — ירמ׳ ב כא· 8 יחז׳ יז ה· — ברא׳ מ י· — יחז׳ יז ו· 9 ישע׳ כו יט· — מלאו קציריה יערות: מלאו ענפיה דבש· ע״ד תשלח קציריה עד ים (תהל׳ פ יב)· — יחז׳ יז ו· 10 תהל׳ פ ח־י· 11 יחז׳ יז ח· — תהל׳ א ג· 12 ירמ׳ יז ח· — במד׳ כד ז· — וכַנתו (תהל׳ פ טז)··· נכונה: לשון נופל על לשון· — ברא׳ מ י· 13 שמו׳ ב׳ כא א· — הושע יד ו׳ ז· — ברא׳ ל לז· — נזיריו: מלשון ואת ענבי נזירך לא תבצר (ויק׳ כה ה)· 14 שה״ש ד ח· — הושע יד ו· — זכר׳ יב ח· — ר׳ יחז׳ יז י׳ יט יב (גם שם במשל הגפן)· — הושע

1 בראש כ״י וד״ר: עוד זאת האגרת לגאון רבינו זצ״ל בדרך מליצה שלח אותה (כ״י אותו) לתלמידו החכָם רבי יוסף עם המאמר הנכבד ספר מורה הנבוכים אחר שחברו בעבורו וזה לשונו· בכ״י הוסיפה יד מאוחרת אחרי ״רבינו זצ״ל״: בענין הקבלה האמיתי (!)· 3 נצניו: כ״י כנניו· 4 חזני: כן ד״ר׳ בכ״י לא ברור אם חזני או חוני (כמו בדפוסים מאוחרים)· 5 כארץ: ד״ר בארץ· 10 ותשרש: כ״י תשרש· 12 וכנתו: כ״י וכונתו· 14 קדים: כ״י הקדים· 15 וריח לו כלבנון: מלים אלו (סוף הפסוק ויהי כזית הודו) נראות כתוספת מפריעה׳ אבל הולמות הן את קצב הפיסקה· — ידו: כ״י יודו·

2010 Ministerio de Cultura

ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי· ורוח אלהים תרחף עליו רחיפה· ולדשנו תניפהו תנופה· ויהי פריו למאכל ועלהו לתרופה· ובשפר עפייה ואנביה ישתעון כל יתבי ארעא· וכאילן חייא יהא ביני כל אעא· ורומיה ימטא לשמיא וחזותיה לסוף כל ארעא·

ומשלי זה וכל חידתי· וסוף ענין מלתי· ואשר אליו שמתי דברתי· על דבר הבן אשר נִתן לנו ומשיב נפש אין· ומתחכמוני קנה כלי זין· ובאהלי תושיה קם כגבור מתרונן מיין· בן פורת יוסף בן פורת עלי עין· ובעת אשר במערב כל שמחה ערבה· וכל מבקש י״י נחבא· ואור ישראל שם כבה· בית יוסף להבה· כי הוא מאיר מקהל מדינת ארם צובה· ויזרח להם ולכל ישראל באפלה· וילכו לאורו בדרך סלולה· ויאר את הלילה· וכאשר על כפים כסה אור· ויהי לעת ערב יהיה אור· וידעו בו יושבי עלטה קו התורה· ויבינו בדת י״י אשר הורה· כאשר הבינו יושבי נהרה· כחשכה כאורה· לכן התורה לך תשחר· ותוביש כל אשר בך יתנחר· ותמהר תפלה ולא תוֹחֵר· יוסף י״י לי בן אחר· גם אני אענה אותה כדברים האל· שישי ושמחי כי יש לך דורש ושואל· ברוך י״י אשר לא השבית לך גואל·

אני משה ומדברך הנאוה ימשני· ולאהבתך יעוררני· ואם לא ישנתי· וממנה לא התעלמתי· ובשבתי ובקומי בך אהגה· ובאהבת דרכיך הטובים אשגה·

יד ז· 15 ידו מלשון וידו אבן בי (איכה ג נג)·

1 ירמ׳ יז ח· — ברא׳ א ב· 2 יחז׳ מז יב· 3-2 ובשפר—אעא: ו(בשבח) יפי עפייו ופירותיו יספרו כל יושבי ארץ, וכעץ החיים יהי בין כל העצים· — דניאל ד ט· 3 שם יז (בפסוק: לכל ארעא)· 5 סוף ענין מלתי: כוונתם האחרונה של דברי· — איוב ה ח· 6 ישע׳ ט ה· — רות ד טו· מכאן שר׳ יוסף היה תלמידו של הרמב״ם, עד שלא נולד לו בנו ר׳ אברהם· 7 תהל׳ עח סה· — ברא׳ מט כב· — ישע׳ כד יא (כאן לנע״ל)· 8 ישעי׳ י יז, שמואל ב׳ כא יז (שם: נר ישראל)· — עובדיה יח· 10 ישעיה ס ג· — שמות יד כ· — איוב לו לב· 11 זכר׳ יד ז· 12-11 וידעו בו — יושבי נהרה: משהרביץ ר׳ יוסף תורה, נעשו הנבערים מדעת (״יושבי עלטה״) מבינים בה כחכמים (״יושבי נהרה״)· — תהל׳ קלט יב· 13 יתנחר: יתגרה, יתקצף, כנראה מלשון בני אמי נחרו בי (שה״ש א ו)· — תוחר: תאחר, ר׳ שמואל ב׳ כ ה· — ברא׳ ל כד· לא ברור מה כוונת תפלה זו· יוסף ה׳ לי בן אחר כמו ר׳ יוסף (משמע שר׳ יוסף בנה בכורה של התורה, כמו ברחל)? 14 איכה ד כא· — רות ד יד· 16 שה״ש ד ג· — ימשני: כאן במובן ״מושך את לבי״; משה··· ימשני לשון נופל על לשון, על סמך שמות ב י; צורת הפעל ע״פ שמו׳ ב׳ כב יז· 17 תהל׳ קלט ב· — משלי ה יט·

2 ויהי: כ״י והיה (כלשון הפסוק)· 3 וכאילן: כן הדפוסים המאוחרים· ד״ר, כ״י ובאילן· — ורומיה: כ״י ורומיא· 5 וכל: ד״ר וכלי· 9 ויזרח: כ״י ויורה· 10 ויהי: כ״י והיה (כבפסוק)· 11 יהיה (כן גם בפסוק): ד״ר יהי (ואולי צ״ל היה)· — קו: כ״י קן· 13 בך: כן צ״ל; כ״י וד״ר: בה (האותיות ה ו־ך דומות זו לזו בכתב הרמב״ם, ועיין ח״ג לעמ׳ 14 שו׳ 12, עמ׳ 15 שו׳ 4)· 16 כ״י ומדברך ומדברך (נשנה בטעות)·

2010 Ministerio de Cultura

ואודיע לכל קהלי· יומי ולילי· כי אתה חלקי מכל עמלי· ושכלך ובינתך אודיע בבתים· לחכמים יודעי העתים· וכשרך וצדקתך אודיע במרץ· לקדושים אשר בארץ· ובחכמת ניבך אערוך ואדין· לפני כל יודעי דת ודין· ובך אתפאר לישראל ויהודה· בכל קהל ועדה· לכן רב אנשים תקעו באהבת בריתך כפים· והתאוו לראותך בתאות כפלים· ושמך גדול לשמע אזנים· ויעבור בכל ארץ מצרים·

והוסיף חבתם· ואשש אהבתם· והרבה תשוקתם· כתבך הבהיר· אשר בכל קצוות הזהיר· מה נעמו לשמע אזני· ויפיפו טוריו בעיני· והשתעשעו בענייניו רעיוני· ואפרוש אותו לפני· ויתמהו מצחות לשונך כל נבוני· ויתפארו בך זקני ורוזני· וישימו אותו נזר ועטרת· וצפירת תפארת· ולדברי חזיון ערך אותו כל עורך· ויקראו לפניו אברך· ויעלוהו עד לב השמים· ונתון אותו על כל ארץ מצרים· כי חסדך הביע· וחכמתך ובינתך הודיע· ולמרחק מודיע· מי זה אשר אל לשון עבר כוסף· יבין כתיבה אשר חמודיה אוסף· אשרי יוסף·

מה רבה שמחתי· ועצמה רנתי· בשמעי כי בנת בספרי חכמי איתנים· ובדברי קדמונים· וכי היה לך יתרון· בדעת ובחשבון· ותשקיף ותופיע· על

1 קהלת ב י· 2 אסתר א יג· 3 תהל׳ טז ג· — ובחכמת ניבך אערוך ואדין: ועל חכמת דבוריך אני טוען ומוציא משפט· אערוך כמו תהל׳ נ כא; ואולי מלשון עורכי הדיינין, אבות א ח· — אסתר א יג· — ישע׳ מט ג· 4 משלי ה יד· 5 איוב מב ה· — בראʼ מא מו· 6 ואשש: וחיזק, כמו ההלכות המאוששות (שה״ש רבה ב ה); ואולי יש לקרוא האל״ף בחולם, מלשון זכרו זאת והתאששו (ישע׳ מו ח), והטעם אחד· — כתבך: מכתבך (בערבית כתאב)· 8 יחז׳ ב י· 9 ישע׳ כח ה· 10-9 ולדברי—עורך: הכל דימו את המכתב (מפני יופיו) לדברי נבואה· 10 בראʼ מא מג· — דבר׳ ד יא· — בראʼ מא מג· 11 דבר׳ ד ו· 12-11 מי זה — יוסף: כל מי שנכסף ל(דברי צחות ב)לשון עבר, עליו להתבונן באותו מכתב, אשר את שבחו אפשר לכלול בשתי המלים ״אשרי יוסף״ (מעין ״אשרי יולדתו״, אבות ב י)· אבל רעיון זה מוזר במקצת; מלבד זה ״כתיבה״ במקום ״מכתב״ או ״כתב״ ביטוי משונה· לכן נ״ל שיש להגיה ״כתבך״ (שיבושים מחמת טעות בין ה ו־ך יש כאן עוד פעמיים) ולפרש ״עליו להתבונן במכתבך האוסף יחד כל מחמדי ״לשון עבר״· 13 איתנים: כנראה = קדמונים, כדלקמן, וכתרגום ירח האיתנים ירחא דעתיקיא· 14 ר׳ קהלת ז יב, ב כא· — תופיע על···: תעמוד על···, תסתכל ב···, מלשון ועל עצת רשעים הופעת (איוב יג)? הקבל בערבית א ט ל ע ע ל י··· מלון בן־יהודה מביא מתחינה של ר״י הלוי ״דרכי חמה ושבילי לבנה ברקיע הופענו״, א״כ ״הופיע״ כפועל יוצא· לפי זה קרוב לפרש ״הופיע״ כאן ושם במובן ״הפיץ אור, גילה״ ע״פ בראʼ רבה פר׳ צ צפנת פענח צפונות מופיע·

1 ואודיע: כ״י ואודע· 4 בכל: כ״י בתוך (כלשון הפסוק)· 5 בתאות (כן הדפוסים המאוחרים): ד״ר כתאות, כ״י כתאותי· 6 והוסיף: כ״י והוסף· 7 לשמע: כ״י לשמעו· 10 עד (כן גם בפסוק): ד״ר על· 11 למרחק: צ״ל ל מ ר ח ו ק? (למרחק אין במקרא)· גם ״מודיע״ אחרי ״הודיע״ תמוה ואולי צ״ל מ ר י ע· 12 כתיבה: צ״ל כ ת ב ך? עיין בהערה ובח״ג לעמ׳ 13 שו׳ 13·

2010 Ministerio de Cultura

מסלות הרקיע· וכי נכספה נפשך להבין שביליו· ולמנות חייליו· ומוצאם ומובאם· וסדור צבאם· ועקרבו ושורו· ודליו ואריו ונשרו· וחקו בארץ ומשטרו· וגבהו ורומו· וסביבות לילו ויומו· וארכו ורחבו· ועובי גבו· ואמנם כי נפש חכם תבקש לה גדולות· ורוח מבין תדרוש לעלות· למעלות נדגלות· ומַצָבות נבדלות· לכן תָאֳבה לזאת נפשך ויהמו קרביך· הטיבות כי היה עם לבבך·

אלהים יגלה לך מצפוני החכמה· ויישר לפניך הדורי המזמה· ותתעדן ברוב תבונות ותעדה עדים· וירחיב לבך כים· ויגדיל ויוסיף לך בחכמה חלק בכורה פי שנים· ובהבנת סתרי תורה כפלים· ויפתח לך את אוצרו הטוב את השמים· ויביא אותך אל חדריו· ויודיעך את סדריו· וידריכך בדרכיו· ויאלפך תהלוכיו· עד אשר יעצור מַדעך בתקופתו· ובנטיית חמתו· וברוכסי גלגלי נוגה והכוכב הזורח· ובמעגלי הירח· ובגבהי שחקי מאדים ומעגלו· ופגישַׁת צדק לשבתי במסלולו· ובכוכבי עש כסיל וכימה· ומדת קצוי אדמה· עד אשר לבך יכיל וישא· את כל מעשה י״י הגדול אשר עשה· ויסוֹבבנהו ויבוננהו· לעשות מעשהו·

1 מסלות: ר׳ שופט׳ ה כ׳ — שביליו: ע״פ ברכות נח ע״ב· — חייליו: צבא השמים, הכוכבים· — כל השמות הבאים אחרי ״חייליו״ אינם תלויים בפועל ״ולמנות״ אלא בקודם לו ״להבין״, אם אין הנוסח משובש· — מוצאם ומובאם (יחז׳ מג יא): זריחתם ושקיעתם· 2 עקרב, שור, דלי, אריה הם מי״ב המזלות, הנשר קבוצת כוכבים ברקיע הצפוני· — וחקו בארץ ומשטרו (ר׳ איוב לח לג): שלטון הרקיע בארץ, כלו׳ השפעת כוחות הגלגלים והכוכבים על גופות העולם שמתחת לירח; ר׳ מוה״נ חלק ב׳ פרק י׳ יא· 3 וסביבות לילו ויומו: סיבוביו בלילה וביום· — ועובי גבו: איוב טו כו, ורק לתפארת המליצה נקט לשון ״גבו״· 4 ירמ׳ מה ה· — מצבות (מ״ר של מַצָּבָה שמואל א׳ יד יב?): כנראה במובן המלה הערבית מקאמאת = תַחֲנות בדרך ההתקרבות (המיסטית) לאלהים, אשר התבוננות מקיפה בעולם שלב מוקדם לה· ואולי הכוונה רק: להכיר את היצורים שמעלתם נשגבה (הגלגלים והכוכבים)· 5 מלכ׳ א׳ ח יח· 6 ישע׳ מה ב· — ותתעדן··· ותעדה עדים (ר׳ ירמ׳ ד ל): לשון נופל על לשון· 7 תהל׳ קיט לב, ור׳ איכה ב יג· — קהלת א טז· — ר׳ דבר׳ כא יז, מלכ׳ ב׳ ב ט· 8 דבר׳ כח יב· 9 שה״ש א ד· הכינויים ב״חדריו, סדריו״ וכו׳ חוזרים אל ״אוצרו הטוב··· השמים״· 10 יעצור (ר׳ שמו׳ א׳ ט יז): ישלוט, יהיה בקיא (השוה בערבית תצרף פי···)· — מדעך (ע״פ קהלת י כ?): שכלך, ועיין תרביץ שנה ו ספר ג עמ׳ 23· — חמתו: מכאן ואילך נזכרו ז׳ כוכבי לכת, תחילה ד׳ התחתונים בסדרם המקובל: חמה, נוגה, כוכב, לבנה, אח״כ ג׳ העליונים, שבתי, צדק ומאדים, בסדר הפוך· — רוכסי (ר׳ תהל׳ לא כא): לא ברור· אולי = גבהי, כדלקמן (מלשון והרכסים לבקעה, ישע׳ מ ד), אבל קשה אמאי נקט האי לישנא· 12 איוב ט ט· — ישא: יקלוט, יֵדע (בערבית משמש חמל במובן דומה לזה)· 13 דבר׳ יא ז· — דבר׳ לב י· — ישע׳ כח כא·

4 לה: כן נ״ל לתקן: כ״י, ד״ר לך (כלשון הפסוק), ועיין ח״ג לעמ׳ 13 שו׳ 13· 7 ויגדיל: חסר בכ״י· 8 ויפתח לך: ד״ר ויפתח י״י לך (כלשון הפסוק)· 9 חדריו: כ״י הדריו· — ד״ר הלוכיו· 10 ד״ר ובנטייתו· 11 שחקי: ד״ר שחקים· 12 יכיל: ד״ר יבין·

2010 Ministerio de Cultura

ועתה בני שמע בקולי· ובינה במילולי· אם תכין לבך ומורָשיו· לדרכי חכמי הזמן וקדושיו· ותמשך אחריהם· ותִדַמֶּה במפעליהם· ותאכל ממטעמיהם· אז תמצא כל חפציך אם תנהה אחרי· וקום יקומו דברי· ובכל זאת בספר תורת משה רבינו ע״ה דרוש· וממנו אל תפרוש· ותן לו מזמנך רבו וטובו· אולי בחדר מחדריו תבא· כי הוא המלך אשר מלכים יזה· והוא המשמן והכל מלבדו רזה· וממנו מחזה שדי תחזה· טוב אשר תאחוז בזה· ואל תנח ידך גם מזה·

ואם הודעתני מחמד נפשי כי זאת היא עבודתך· ומלאכת י״י מלאכתך· יודע אני כי הלבבות נמשכים· באותן המהלכים· אשר נתתי לך מבורכים· וסדרתי לך שלחן ערוך בספר מורה הנבוכים· אשר חברתיו בעבורך ובגללָךְ· וגם אם הם מעט לדומים לָךְ· הוא מרגליתא דלית לה טימי· ובהשתכלך בו בעיון דק כראוי אומר עליך זה יעצור בעמי·

ועל כל זה על כן אנכי מצוך לאמור· את אורח התורה תשמור· כי הוא הדרך אשר דרך כל חוזה· והוא סלם המחזה· אשר ממנו נבדל כל בוזה· הנמצא כזה· י״י אלהים צבאות ידריכך בדרך נכונה אשר משה רבינו ע״ה הדריכנו· וינחך בארח החיים אשר הראנו· ויעזרך על כל מצותיו אשר צונו· ויתן לך חלק טוב במדע· כהימן כלכל ודרדע· וכלל כל הברכות תֹאסֵף· תבאתה לראש יוסף· ויטה לך כנהר שלום רואה כל נעלם· עד תאות גבעות עולם·

ותאות משה בר׳ מיימון מבני גלות ירושלם אשר בספרד זצ״ל·

1 בראʼ כז מג· — שמו׳ א׳ ז ג׳ איוב יז יא· 3 שמו׳ א׳ ז ב׳ — ירמ׳ מד כט· 5 ישע׳ נב טו· — משמן··· רזה: השאלות מצויות בערבית (سمين — غث) לעניין דבר שיש לסמוך עליו והפכו· — במד׳ כד ד׳ 6 קהלת ז יח· 8 זכר׳ ג ז· 9 יחז׳ כג מא· 10 וגם — לדומים לך: ובעבור הדומים לך׳ אע״פ שמעטים הם׳ ועיין אגרת ב עמ׳ 9 שו׳ 14-15· — ירוש׳ ברכ׳ ריש פרק ט· 11 שמו׳ א׳ ט יז· 12 ועל כל זה (אם נכון): ובנוגע לכל זה? — דבר׳ טו יא· — איוב כב טו· 13 סלם המחזה: הדרך למעלות הנבואה׳ ר׳ מוה״נ א׳ פרק טו· — בראʼ מא לח· 14-15 תהל׳ כז יא׳ טז יא· 15 ויעזרך על···: מושפע מערבית׳ השווה לעיל׳ עמ׳ 5 הערה לשו׳ 22· — מלכ׳ א׳ ה יא· 16 תאסֵף: לעניין הניקוד ר׳ תהל׳ קד כט (שם הכתיב תסֵף׳ והרמב״ם נקט כתיב המבהיר את השורש)· — דבר׳ לג טז· 17 ישע׳ סו יב· — בראʼ מט כו· 18 ותאות: ועד גבול (תכלית) מה שאני חפץ שתזכה בו? — עובדיה כ·

9 בספר: ד״ר במאמר הנכבד ספר· — חברתיו: כ״י חברתי· 12 ועל כל זה על כן: נראה ככפל לשון· אולי כאן גרסה ראשונה ותיקונה (ע״י הרמב״ם) בצדה· 16 תבאתה: כ״י תאוות·

2010 Ministerio de Cultura -

ד

האגרת האלגורית של ר׳ יוסף בן יהודה

בספר המבוא על פירושו למסכת אבות, הנודע בשם "שמונה פרקים"[1], מביא הרמב"ם כמה דוגמאות לביאור העקרון שהמדות הטובות הן בינוניות בין שני קצוות. כאן מופיע גם ה"משחק" (בערבית לעב) כמדה בינונית בין מדת ניבול הפה (גְלאעָה) ובין אי־יכולת ההבעה, או טמטום המוח (פדאמָה). מקום המדה הנ"ל בין אותם שני ההפכים וכן מקור הדוגמה בספר האֶתִיקה של ארסטו[2] אינם מניחים ספק שהכוונה כאן לכשרון (או הרגל) ההבעה בצורה שהיא מעין משחק, כלומר בצורה שנונה, נעימה ומבדחת את הדעת (באנגלית בקירוב wittiness, בצרפתית esprit). למידה בינונית (ובכן משובחת) זו קשה למצוא עקבות בכתבי הרמב"ם החדורים רצינות עמוקה, אשר אף המקומות שבהם הוא שופך את לעגו על אישים ותופעות, אינם יוצאים מכללה, שבכל זאת היה מחונן מאד במידה זו, מידה שבלי ספק היתה חשובה גם בעבודתו כרופא חצר, אנו למדים בייחוד מחליפת המכתבים האלגורית בינו ובין תלמידו ר׳ יוסף ן׳ שמעון.

שני המכתבים פורסמו פעם ראשונה, עם תרגום צרפתי והערות חשובות, ע"י שלמה מונק (Notice עמ׳ 59—61) עפ"י כתב יד פריסאי המכיל את אגרת ר׳ יוסף בשלמות, אבל מתשובת הרמב"ם פחות מהמחצה. הנוסח השלם נדפס אח"כ על סמך כ"י אוכספורד ב"חמדה גנוזה" של אֱדֶלְמַן (דף טז ע"ב – יח ע"א) ומשם ב"קובץ". תרגום גרמני מלא עם ביאור ממושך הופיע ב־Monatsschrift für Gesch. u. Wiss. d. Judentums, שנה י"ד, 1865, עמ׳ 25—30, 69—74. שם המתרגם נזכר רק בראשי תיבות Dr. S. C., והוא כנראה החכם Selig Cassel, אשר אמנם באותו הזמן נקרא כבר Paulus Sebastianus Cassel, אחרי התנצרו.

תוכן האגרת הראשונה בקיצור כך הוא: ר׳ יוסף נשא את כימה בתו של הרמב"ם לאשה כדת וכדין, בכסף בשטר ובביאה, ובשני עדים, בן עביד אללה – הוא שם המשפחה של הרמב"ם – ואבן רשד. והנה בעודה בחופתה זנתה תחתיו ודבקה באוהבים אחרים, בלי אשמה מצדו, והרמב"ם לא מיחה בידה ואולי אף יד לו במעשֶׂהָ הרע. הכותב דורש במפגיע להשיב לו אשתו, "כי נביא הוא או יהיה". הוא מחכה לשובה בכליון עינים.

הרמב"ם בתשובתו מכחיש בכל תוקף את ההאשמה כי בתו זנתה, אין זו אלא עלילה מתוך רוח קנאה. כמעט היה עונה אותו קשות על דבריו. ביחוד הוא מוכיח את הצעיר על שני דברים: על קשרו את שם הרמב"ם עם שם ן׳ רשד, ועל קראו לעצמו נביא. בראש המכתב הוא מכנה יוסף בשם "כסיל" (תרתי משמע) ובכתובת הוא קורא לו "אחי עש ואיש כימה אבי נעם בן קיש בן אלקנה".

כבר מונק ניסה לפרש את האלגוריה שבשני המכתבים: "הכלה הבוגדת בבעלה אשר עליה מתאונן יוסף באגרת האלגורית הזאת, היא בלי ספק הפילוסופיה שעשאה לחבֶרתו ושלא נתנה לו את כל הסיפוק אשר ביקשו. ברגע של התגברות הספק על

---

[1] בתחילת פרק ד׳ (בהוצאת M. Wolff, לייפציג 1863, בעמ׳ 16 שו׳ 6-7).

[2] Ethica Nicomachea, ספר II פרק 7, עמ׳ a 1108 שו׳ 23-26 של ההוצאה האקדמית.

נפשו הוא מודיע לרבו על אכזבתו וקובל לפניו על בגידת בתו האהובה, כלומר על אי־נכונות (la fausseté) התורה אשר הורהו הרמב"ם".

את רעיונו היסודי של מונק מקבל .S. C בביאורו המפורט, ורק במעט הוא משנה את כיוונו. כימה, המערכת המפורסמת של שבעה כוכבים, היא סמל לתפיסה הפילוסופית של היהדות (die philosophische Auffassung des Judentums), אשר הרמב"ם נציגה העיקרי. אך בתור אחד משני עדי הכתובה הרמב"ם מסמל את היהדות בלבד, לעומת אבן רשד שהוא מייצג את הפילוסופיה חסרת הדת ובהופעתו בתורת עד נרמז כי היסוד הפילוסופי אשר במהותה של כימה סותר את היהדות. מכתבו של יוסף מאשים את הרמב"ם "שהכניס בתפיסת היהדות יסודות זרים, שבא כוחם ן' רשד, ואם כן תפיסה זו יוונית־ערבית יותר ממה שהיא יהודית". לפיכך נאמר על כימה "אחרי דודים אחרים פנתה", "ובגוים ההם לא תרגיע". תשובת הרמב"ם מביעה כבר בחרוזי הכתובת (בעל המאמר חשבה להתחלת המכתב) שהתבונה וההתגלות מתאימות זו לזו: עץ הדעת ועץ התבונה [הוא הוא] יסוד הדת וסוד האמונה. כיוצא בזה יש לפרש את הבית השני של השיר הקטן לפי .S. C, שדבריו כאן חסרים בהירות[1]. הרמב"ם קורא את חז"ל לעדים ("שמעו חכמים מלי") שתפיסת היהדות שלו שרשה ביהדות עצמה, כלו' בכתבי הקודש, ואינה אלא המובן העמוק הנסתר תחת פשטי הכתובים ("והיתה אמונה בגלגל אמונה... כסתה פניה").

בדומה ל־.S. C סבור י. הֶלֶר במאמרו על ן' עקנין ב־Encyclopaedia Judaica II 33–38) כי "החכמה הפילוסופית, אשר נציגיה היו בעיניו (של יוסף בן יהודה) ן' רשד והרמב"ם, נראתה לו עומדת בסתירה שאין לה תירוץ לאמת של הנביאים", והוא מסתמך בזה על מכתבנו.

ביאור זה של האלגוריה נותן מקום לפקפוקים חזקים. ר' יוסף בן יהודה נתחנך על ברכי החכמה היוונית־ערבית עוד בארץ מולדתו, והיא מלאה כל חדרי לבו, כפי שאפשר להכיר ממכתב־הלואי של מורה הנבוכים. אחר כך נקשר בקשרים אמיצים ביותר אל תורת משה רבו, עד שזה חיבר למענו בראש וראשונה את ספרו המחוּלָל תקופה בפילוסופית הדת. נניח שקרה הדבר אשר מייחסים לו מפרשי האגרת, שפתאום כל עיקרה של תורת רבו נעשה מסופק עליו, שנתערערו בעיניו יסודות ההשקפה הפילוסופית שהיה נתון לה עד כה. האפשר להעלות על הדעת שעל משבר נפשי זה היה מודיע לרמב"ם באגרת מליצה היתולית? ואם באמת ובתמים ציפה שהרמב"ם ישיב לו את אמונתו שאבדה לו, כפי שיוצא מסוף האגרת לפי הביאור הרווח, הייתכן שיביא משאלת לבו זו לפניו בצורת האשמה מחוצפת, שבִתו־תורתו של הרב "זנתה" תחת התלמיד?

ברם הא גופא קשיא. "ובעודה בתוך חופתה תחתי זנתה ואחרי דודים אחרים פנתה". מה עניין זנות זו בעצם ימי החופה והפנייה "אחרי דודים אחרים" אצל ספקות על תורת הרמב"ם? אם תורה זו היתה מוטעית, הלא היתה מוטעית עוד קודם שנעשתה קניינו הרוחני של ר' יוסף, ואילו רצה להטיח דברים כלפי רבו בלשון כזה, היה לו לומר שמצא את בתו טמאה או מצא בה ערוות דבר או, במקרה הקיצוני,

[1] אבינועם (= אבי (ה)ברק, או אבי החסד) אינו אלא הבורא בעצמו (!). בן קיש (שאול) ובן אלקנה (שמואל) הם מייצגי הלאומיות היהודית; גם עש גם כימה באי כח הפילוסופיה.

2010 Ministerio de Cultura

שהיא בת זנונים ח״ו! ואשר לן׳ רשד׳ נציגה של הפילוסופיה היוונית־הערבית שאינה קשורה ליהדות׳ הלא הוא שימש עד לנישואים האלגוריים עוד לפני ״הזנות״׳ בלי ספק לפי רצון החתן עצמו! וכי ר׳ יוסף חשב את עצמו לסמל היהדות׳ עד שהבגידה בו והפנייה אל דודים אחרים תסמל בגידה ביהדות והתמכרות לאידיאלים זרים? אפשר לשאול עוד כהנה וכהנה׳ אבל הנימוקים הנ״ל יספיקו להראות את האבסורדיות של הביאור המקובל׳[1]

הביאור המוצע להלן אינו קשור בבעיות העמוקות של האמונות והדעות ודווקא משום כך אולי עלול יותר להלום את הטון הקל והעליז של האגרות׳ יש להסכים שכימה ״בתו״ של הרמב״ם אינה יכולה להיות אלא פרי רוחו של הרב הגדול׳ אבל לא הוכח כי שם זה כינוי לתורתו במובן הכללי והמופשט של הדבר׳ אם ר׳ יוסף טוען שכימה מקודשת לו כדין׳ אבל זנתה תחתיו ופנתה אחרי דודים אחרים׳ הרי הוא מצהיר בזה שלו זכות מיוחדת על אותו פרי־רוח של הרמב״ם ושזכות הזאת קופחה לטובת האחרים׳ יליד־רוח של הרמב״ם שהוקדש והוקנה באופן מיוחד לר׳ יוסף בן יהודה׳ ידוע לנו היטב: הלא הוא ספר ״מורה הנבוכים״׳ ייתכן שבשם כימה כלול רמז לשם ״מורה הנבוכים״׳ כי קבוצת הכוכבים הידועה בשם כימה (הפליאדות) מפורסמת כמורת דרך בלילה ונזכרה כך כבר אצל הומרוס׳ אגב: בין שלש קבוצות הכוכבים הנזכרות בתנ״ך׳ עש׳ כסיל וכימה׳ רק הכימה היא נקבה ומסוגלת לשמש כוונת הסופר׳ השם הערבי של הכימה׳ תְּרַיָּא׳ הוא שם נשים מצוי׳ אפשר להוסיף שבגימטריה שווה השם הערבי של ה״מורה״ (״דלאלה״) לשלש האותיות הראשונות של כימה (ואולי ניקד עליהן ר׳ יוסף במכתבו המקורי); אבל אין אנו זקוקין לנימוק זה׳

אשת איש אינה מותרת אלא לבעלה׳ במובן חמור זה אין להקיש מהמשל על הנמשל׳ אבל בלי ספק היתה ל״תלמיד החשוב״ זכות קדימה לגבי הספר אשר בעבורו בעיקר נוצר׳ הרמב״ם הבטיח לו לשלוח אליו תיכף כל מה שייגמר ממנו׳ ויוסף יכול היה להניח ששום איש אחר לא יקבל העתקה מאיזה חלק שהוא לפניו׳ אם הוא מתאונן על כימה׳ כי ״בעודה בתוך חופתה תחתיו זנתה ואחרי דודים אחרים פנתה... ומראה הנאוה לא הראתהו וקולה הערב לא השמיעתהו״׳ יש לפרש כי לא עברו ימים

---

[1] פתרון שונה אך מעט מביאור זה נותן גם אברהם גייגר במאמרו ב־Literaturblatt zum Israeliten des 19. Jahrhunderts, שנה א׳ (ז׳)׳ 1846׳ מס׳ 31׳ עמ׳ 135 הערה 3: ״הרעיה האלגורית אינה הפילוסופיה בכלל׳ אלא במיוחד האסטרונומיה בשימושה הפילוסופי־התאולוגי הנהוג אז׳ דבר זה מוכח ע״י בחירת השם כימה׳ האמונה בדעות אבטוריטטיביות׳ אשר לה נדרש יוסף להכנע בלימוד זה׳ הפריעה אותו׳ לפי הנראה; ואת זה מדגיש גם הרמב״ם בתשובתו: והיתה אמונה בגלגל אמונה; ועוד: העיד כלאים״׳ דומה שרק בימי המלחמה הנמרצת במסורת יכול היה ביאור כזה לעלות על הדעת! חולשתו גלויה לעין׳ האסטרונומיה׳ שבה חידש הרמב״ם לכל היותר פרטים קטנים׳ אינה יכולה להקרא ״בתו״ בשום פנים; ועוד: מה עניין ן׳ רשד כאן? ואם ב״אסטרונומיה בשימושה הפילוסופי־התאולוגי״ הכוונה לתורת הרמב״ם ע״א מעשה בראשית ומעשה מרכבה׳ מה בין גייגר למונק? בין כך ובין כך הקושיה הנ״ל לגבי משל הזנות בעינה עומדת׳ אין צריך לומר שבאלגוריה אין המשל צריך להיות מאותה הספירה כמו הנמשל׳ כוכב יכול לשמש משל לכל דבר נעלה׳

2010 Ministerio de Cultura

רבים אחרי שהוקדש לו ספר „המורה", וכבר נכזבה תוחלתו, כי לא קיבל משלוחים נוספים ממנו בו בזמן שנודע לו שאחרים זכו לראות חלקים מהמשך הספר. במכתבו הערבי הארוך אל יוסף בן יהודה (אגרת ו׳) מזכיר הרמב״ם שהוא שולח לו ששת הקונטרסים האחרונים ממורה הנבוכים חלק א׳, אשר לקח אותם מ י ד י א ח ר, משמע שאיש אחר קיבל העתקה זמן מה קודם שהרמב״ם ראה לשלוח קונטרסים אלה לתלמידו המסור אשר לו ייחד את הספר בפומבי. נקל להבין שהתנהגות כזו כלפי דידיה לא ישרה בעיני ר׳ יוסף ושהחליט לשלוח לו תלונה נמרצת, אבל לא בדברי רוגז רציניים כי אם בצורה הפיוטית־הדמיונית האהובה עליו, הקרובה לסגנון המקאמות, והפעם בדרך הבדיחה.

סתומה במקצת פרשת „שני העדים הברורים", הרמב״ם ון׳ רשד. משער אני שיוסף מסתמך כאן על אגרת קודמת שלו אשר לא הגיעה לידינו, אגרת אישור ותודה אחרי קבלת התחלת „מורה הנבוכים" עם אגרות הלואי. באותה האגרת — כך אני מניח — הטעים התלמיד את זכותו המיוחדת לגבי „מורה הנבוכים" אשר העניקה לו הרב לדעתו ע״י ההקדשה, ובעמדו על אופיו האֶסוֹטֶרי של הספר, שנועד אך ליחידי סגולה, הביא לעדות, מלבד דברי הרמב״ם, גם מאמר של אבן רשד, אשר שיטת „אין מגלין אלא לצנועין" היתה חביבה עליו ביותר. הזכרת דעת הפילוסוף המוסלמי על יד הרמב״ם בקשר כזה לא היה עלול לעורר כל תמהון באותו מקום, ואילו כאן הביטוי הצוֹמֵד „בן עביד אללה ובן רשד חברים" העליב את הרמב״ם או לפחות נתן לו הזדמנות להוכיח את תלמידו מתוך בת־צחוק.

אשר לנביאות שמתימר בה יוסף ן׳ שמעון, ברור שלא בא זכרה מעיקרא אלא לתפארת המליצה, מליצה הולמת יפה את המקום ושבלעדיה היתה האגרת מפסידה לא מעט. אבל אין לפטור את העניין בזה. העובדה שאחרי המלים „כי נביא הוא" באה תוספת מצמצמת „א ו י ה י ה", מראה בעליל כי מתחת למליצה־ההלצה טמון דבר רציני. בתקופה זו של תקוות משיחיות מוגברות[1], המקושרות לפעמים לתקוות חידוש הנבואה[2], ייתכן שעלם בעל דמיון לוהט היוצא מכור ארץ השמד ציפה לזכות למדרגת הנבואה, אחרי שמצא בנפשו את התנאים האישיים המכשירים לכך, התפתחות מעולה של כוח השכל ושל הדמיון גם יחד וטוהר המידות. ונראה שהרמב״ם בעצמו עורר בלבו תקווה מעין זו, כי המלים „את אורח התורה תשמור, כי הוא הדרך אשר דרך כל חוזה והוא סולם המחזה" באגרת ג׳ (עמ׳ 16 שו׳ 12־13) קשה ליחס להן מובן אחר, ויש עוד רמזים אחרים לכך שם[3]. אך אולי אין להקפיד עד כדי כך על מובנה המדויק

---

[1] ר׳ י׳ בער, Eine jüdische Messiasprophetie auf das Jahr 1186 (M.G.W.J. 70, 1926, עמ׳ 113—122, 155—165). [2] דבר זה בולט אצל ר׳ יהודה הלוי; ר׳ ב׳ צ׳ דינבורג, ב„מנחה לדוד" (ספר היובל לר׳ דוד ילין), ירושלם תרצ״ה, עמ׳ קעט־קפב. [3] S. C. (ב־M.G.W.J., 1865 עמ׳ 73) מזכיר בקשר לעניין זה את חרוזי אלחריזי בשירו הידוע לכבוד ר׳ יוסף המערבי, הוא יוסף שלנו (ר׳ תחכמוני שער חמשים, הוצ׳ קאמינקא, עמ׳ 405):

והיית גביר ורב במערב   ובמזרח משחך אל לנביא.

אבל כאן וודאי מליצה בעלמא היא. בשיר הדומה מאד לזה אשר הכניסו אלחריזי בשער מ״ו של התחכמוני (שם עמ׳ 362) הובע אותו הרעיון כמו בתשובת הרמב״ם לאגרתנו:

ולו הדור יהי דור הנבואה   משחו אל בישראל לנביא.

2010 Ministerio de Cultura

של מלת „נביא” באגרת המליצה שלפנינו. אפשר שיוסף בן יהודה כינה בשם זה מדרגת ההכרה האינטואיטיבית־אֶקְסְטַטִית מתוך דבקות ב„שכל הפועל” ואותה קיוה להשיג כאשר קיוו פילוסופים רבים בימי הבינים להשיגה או דימו שהשיגוה.

אגרת ן׳ שמעון שייכת לסוג התוכחה[1] (בערבית מעאתבה), כלומר קובלנה ידידותית בין רֵעים, והטון החפשי עד מאד שמשתמש בו יוסף מראה שהרב מחל על כבודו כלפי התלמיד־ה„בֵּן” מחילה גמורה ומתיחס אליו כאל חבר שווה. חופש הבעה זה נתאפשר גם ע״י הצורה האלגורית, שנשמרה בעקיבות עד סוף האגרת, והיא שנתנה בידי הכותב לעשות את מכתבו כולו רצוף פסוקים תנ״כיים ומליצות מדברי רבנן. אמנות החריזה מפותחת כאן יותר מבאגרת א. אמנם גם כאן רוב החרוזים הם זוגות זוגות; אבל פעמיים נחרזות ארבע פסוקיות יחד, פעם חמש ופעם אחת אפילו תשע.

ידועים שלשה כתבי־יד המכילים את האגרת הזאת עם תשובת הרמב״ם. הראשון הוא כ״י הספריה הלאומית בפריס מס׳ 188, דף 284 (מקודם Oratoire מס׳ 24), שעל פיו הדפיס מונק את שתי האגרות וכאמור חסר בו רוב האגרת השניה. כ״י שני, מס׳ 1984 של הספריה הבודליאנית באוכספורד, והוא כ״י Michael 155, דף 257־258, שימש בסיס לנוסח השלם אשר הדפיס אדלמן ב„חמדה גנוזה”; אבל החכם הנ״ל לא פרסם נוסח כ״י זה כמות שהוא, אלא סידר נוסח מעורב מכתב־היד ומנוסח מונק (עד כמה שנמצא) בבחרו משניהם את הנראה בעיניו, מבלי לציין מאין לקח כל גרסה, ולפעמים אף שינה מדעתו. בקובץ ליפסיא אנו מוצאים בדרך כלל העתקה מ„חמדה גנוזה”, אבל הכתיב שונה שם לעתים קרובות, ובמקומות בודדים, בעיקר בכותרת ובחתימה, גם הנוסח. כה״י השלישי נמצא בספרית האוניברסיטה של קמבריג׳ ומספרו שם 3. Add. 1499 (דף 4v־5r)[2].

רק כה״י האחרון (= ג׳) היה לעיני בצורת תצלום. כ״י אוכספורד (= א׳) הוקבל לפני כמה שנים ע״י פרופ׳ דוד ילין ז״ל לנוסח קובץ ליפסיא ורשימותיו היו לפני. עד כמה שר״ד ילין לא רשם חילופי גרסאות, הנחתי שנוסח הקובץ המועתק מ„חמדה גנוזה” הוא העתקה נאמנה מכ״י אוכספורד. הציון „א” מציין אפוא להלן א) גרסאות שרשם אותן ר״ד ילין בפירוש מכ״י אוכספורד, ב) גרסאות הנמצאות ב„חמדה גנוזה” ובקובץ ושמציאותן בכ״י אוכספורד מתאשרת בעקיפין ע״י העדר גרסה שונה ברשימת ילין. במקרי ספק ציינתי את העובדות; וכדי למנוע מטעות, הזכרתי לפעמים גרסאות „חמדה גנוזה” (= ח׳) והקובץ שאינן מבוססות על כה״י, אע״פ שאין להן ערך בקרתי.

אשר לכ״י פריס (= פ׳), הייתי מוכרח לסמוך על הוצאת מונק. ואולם, נוסף על אמצעי הבקורת הנ״ל, היתה לפני העתקה חדשה של כתב־יד עתיק המתאים לכ״י פ׳ כמעט לכל דבר. העתקה זו (= ל׳) מסר לי בטובו הפרופ׳ ש. אסף. היא באה

---

[1] התוכחה בצורה אלגורית ירושה מקראית היא, ר׳ תוכחת יותם לבעלי שכם (שופטים ט׳), תוכחת נתן הנביא לדוד (שמואל ב׳ יב), תוכחת יואב לדוד ע״י האשה הגבעונית (שם יד).

[2] המלים הקודמות לאגרתנו בכ״י זה „אגרת זאת כתבה הרב . . . בלשון קדר” וכו׳ אין להן שחר ונראה שנשתרבבו לכאן מאגרת אחרת. טעות דומה לזו באה בכ״י אחד של האגרת לחכמי פרובינציאה, ר׳ הוצאת מארכס עמ׳ 30.

2010 Ministerio de Cultura

לידו בתוך חבילה של העתקות מכתבי יד עבריים, אשר נשלחה אליו ע"י החוקר המנוח ר' פנחס גראייבסקי ז"ל. מכיון שההעתקות האחרות נעשו מכתבי־יד הנמצאים בספרית אוניברסיטת ליידן, משער פרופ' אסף שגם העתקה זו כך (ואם כן, יהיה זה כ"י שנוסף אחרי רשימת שטיינשניידר, שנדפסה בשנת 1858). העתקה זו פותחת וגם מסיימת (באמצע אגרת התשובה של הרמב"ם!) באותן המלים כמו נוסח מונק, ובסוף הנוסח המקוטע בשניהם "תם ונחתם"; חילופי הגרסאות נוגעים ברובם הגדול רק לענייני כתיב[1]. מכאן מתעורר החשד שמא לא נעתקה העתקה זו אלא מכ"י פריס עצמו ששימש בסיס להוצאת מונק[2], אלא שבמקרה זה עלינו להניח שהמלומד הגדול הזה הרשה לעצמו, מלבד שינויי כתיב, גם כמה הגהות שלא העיר עליהן (ההעתקה עושה רושם של דייקנות גדולה). העובדה שנמצאים גם שינויים מעטים שיש בהם ממש, מקרבת יותר את ההשערה הראשונה, ועכ"פ משום הספק ראוי לדון בהעתקה זו כבכ"י עצמאי.

נקל לראות שגם כ"י ג' קרוב לפ', אם כי פחות מל', כי יש לו הרבה גרסאות מיוחדות לו אך מחוסרות ערך. לעומת המשפחה פ'־ל'־ג' עומד בודד כ"י א', אשר לפי הנראה שמר לפעמים את הגרסה המקורית במקומות שנכנס שינוי מכוון במשפחה הנ"ל (ר' עמ' 23 שו' 3, 8). מכאן יש להסיק שיש לבכר גרסת א' כשהיא מתאימה לעדות אחד מכתבי־היד האחרים, ואילו התאמת פ' ל' וג' כנגד א' אינה מוכיחה נגד נכונות גרסה אוכספורדית.

נוסח האגרת

הן לב אחד ושפה אחת לשנינו. ולא עבר זר בינינו. וזה החלך לעשות.
לדוד בצל ידידותיך בא לחסות. ולפני תבונתך שפך שיחו. ולקראת אמונתך.

---

[1] בל' מרובה הכתיב המלא: לשונינו, מילין, חופתה, אוזנך, אבידה, כפליים, דיבה, סיבה וכו'. [2] אי אפשר שההעתקה תלויה בהוצאת מונק, שהרי יש בה גרסאות מתאימות לכ"י ג' וא' נגד מונק.

1 ר' ירמ' לב לט, בראי יא ו — איוב טו יט (שם "ולא עבר זר בתוכם"; ר' חילופי הגרסאות). "בינינו" הולם כאן את העניין יותר וגם משפר את החרז. — בראי יא ו (המשך הפסוק). 2 ר' שה"ש ב ג, שופ' ט טו. — ידידותיך: בכינוי של רבים, משום שיר ידידת (תהל' מה א). — תהל' קב א. תבונתך־אמונתך מהווים חרז פנימי.

1 בראש האגרת בפ', ל': שאלה ששאל החשוב ר' יוסף ב"ר שמעון ז"ל לר"ם (ל: לר"מ) ב"מ"ז"ל והוא מתלמידי ראש הסדר; ג': אגרת זאת כתבה הרב ר"מ ב"מ"ז"ל בלשון קדר והעתיקה ר' שמואל בן תבון אל לשון קדש יהי יו"י אלהיו עמו ויעל... והיא שאלה ששאל הרב ר' יוסף ב"ר שמעון ז"ל לרבי' משה והוא מתלמידיו... וזאת היא התחלת האגרת; א': כתב שלוח מאת התלמיד החשוב לר"ם במז"ל (קובץ: כתב שלוח להרמב"ם ז"ל מהתלמיד החשוב ר' יוסף אבן עקנין ז"ל). — לשנינו: כן א; ל', ג' לשונינו (בג' קו על היו"ד למחיקה); פ' לשוננו. — בינינו: כן ח'; פ' בינגו; ל' בנינו; ג' בתוכנו; קובץ בתוכינו (ר"ד ילין לא רשם ח"ג בא'). — פ', ל' החלם (מונק הגיה הַחֵלו).
2 לדוד: הגהת S.C.; בכל הנוסחאות לדור. — פ', ל' ידידותך. — תבונתך: כן א'; פ', ל', ג': תורתך.

2010 Ministerio de Cultura

הוציא כל רוחו· ואני הוא המדבר הנני· דבר כי חפצתי צדקך אם יש מלין השיבני· הלא אתמול בת אהביך כימה· היפה והנעימה· נשאה חסד לפני· ותיטב הנערה בעיני· וארשתיה לי באמוני· כדת וכהלכה הנתונה על הר סיני· בשלש אלה קדשתיה· כסף ידידות למהר נתתיה· ושטר אהבים כתבתי לה כי אהבתיה· וכי יבעל בחור בתולה בעלתיה· ואחר אשר בכל אלה קניתיה· לחפת החשק הכנסתיה· לא פתיתיה ולא אנסתיה· רק חשקה בי כי חשקתיה· ונפשי בנפשה קְשרתיה· וכל זה בפני שני עדים ברורים· בן עביד אללה ובן רשד חברים· ובעודה בתוך חפתה תחתי זנתה· ואחרי דודים אחרים פנתה· וכתבו המושלים מימי קדם קדמתה· חצופה כלה שזנתה תוך חפתה· לא מצאה בי עול כי רחקה מעלי· וסרה מאָהֳלִי· ומראֶהָ הנאוה לא הראתני· וקולה הערב לא השמיעתני· ואתה לא כהית בבתך ולא הכלמתה· לא החטאת אותה ולא האשמתה· ואולי מאתך היתה נסבה· וגם זו רעה רבה·

1 משלי כט יא· — ישע׳ נב ו· — איוב לג לב· 2 ר׳ שה״ש א טז· — אסתר ב ט· 3 הושע ב כב· הצורה ״באמוני״ באה למען החרוז המרובע· מעתיק קדמון השיב לשון הפסוק ״באמונה״ על כנו ושינה סדר המשפט הבא כדי ליצור חרזים חדשים· — שמות כא יא· — ריש מסכת קידושין· 4 נתתיה: במובן נתתי לה׳ כמו ״ולתתנו מחיה״ (עזרא ט ח)׳ ואולי גם בהשפעה ערבית· 5 ישעיה סב ה· 6 בראׄ מד ל· 7 קשרתיה: הכינוי שב אל ״נפשי״· — בן עביד אללה (או: בן עבד אללה): זה שם משפחתו של הרמב״ם בערבית׳ לפי שם אחד מאבותיו שנקרא בעברית עובדיה; עיין א׳ ח׳ פריימן׳ שלשלת היחס של משפחת הרמב״ם (אלמה׳ ירושלם תרצ״ו׳ עמ׳ 13)· 8 וכתבו: חילוף הגרסאות המוזר כאן (בנ״א בפי׳ כפי) נגרם כנראה ע״י אותה הסיבה שהביאה לידי כמה השמטות ושינויים באגרת רב שרירא גאון (ר׳ הוצאת ד״ר ב׳ מ׳ לוין׳ חיפה תרפ״א׳ במבוא דף כד־כז): חכמים שהיו בטוחים כי המשנה וכ״ש הגמרא לא העלו על הכתב בתקופה קדומה׳ לא חששו לשנות נוסח דברים שהתנגדו לאמונתם זו· 9 שבת פח׳ ע״ב (אשר לגרסאות ״שזינתה׳ תוך״ ר׳ דקדוקי סופרים)׳ גיטין לו׳ ע״ב· בשני המקומות ״עלובה״ במקום ״חצופה״; אבל בגיטין הובאה המימרה לראיה ש״עולבנא לישנא דחוצפא הוא״; ונראה שלשם בהירות שינה ר׳ יוסף לשון הגמרא· — ירמ׳ ב ה· 10 ר׳ במד׳ יב י· — שה״ש ב יד· 10־11 ר׳ שמו׳ א׳ ג יג· 11־12 דברי הימים ב׳ י טו· 12 קהלת ה טו·

1 הוציא כל רוחו: א׳ שפך בלקחו· — ח׳ (והקובץ): ואני אני הוא· 2 בת: ג׳ לבת· — חסד: ג׳ חן· — ותיטב הנערה בעיני: חסר בא׳· 3 ג׳ ארשתיה· — לי: חסר בפ׳ ל׳· — באמוני—הר סיני: כן א׳; פ׳, ל׳, ג׳ ח׳: באמונה כדת וכהלכה על סיני (ח׳: על הר סיני) נתונה· 4 לה: חסר בג׳· 5 וכי: א׳ כי· — ואחר אשר: פ׳ ל׳ ואחרי· — בכל: ל׳ כל· — לחפת: ג׳ לדופק· 6 הכנסתיה: כן א׳ ג׳; פ׳ העירותיה; ל׳ העידותיה (ואולי צ״ל הועדתיה)· 7 בפני שני: ג׳ בשני· — בן: ח׳ (והקובץ) רבן· — עביד אללה: כן פ׳; ל׳ עוביד לאלה; א׳ עבד אללה; ג׳ עֶבֶדְ אַלַהְ· 8 א׳ ובעמדה· — ג׳ ואחר· — פנתה: א׳ פותתה· — וכתבו: כן א׳; פ׳ ל׳ וכפי; ג׳ ובפי· 9 ג׳ קדמתא· — חצופה: כן הגיה מונק; פ׳, ל׳, ג׳, א׳ חשופה; ח׳ חצובה [??]· — פ׳, ל׳, ג׳ בתוך· — עול: א׳ נוולי· 10 פ׳, ל׳ ומראיה· 11 ג׳ החטאתה· — היתה (ג׳ הייתה): פ׳ ל׳ היא·

2010 Ministerio de Cultura

ועתה השב אשת האיש כי נביא הוא או יהיה· ויתפלל בעדך וחיה· והיא גם היא יתפלל בעדה· להכין אותה ולסעדה· ואם אינך משיב דע כי בסוף הפסוק תוקש· ולכן רדוף שלום ובקש· ולמען ייטב לך והארכת ימים· הט אזנך ושמע דברי חכמים· תנו רבנן ברוך מחזיר אבדה לבעלה· ועל אחת כמה וכמה אשת חיל עטרת בעלה·

והנני מחכה לתשובתה ובעדה אני מפגיע· וכל גוי וממלכה בעבורה אשביע· ולמענה נפשי יום ליום תביע· ובגוים ההם לא תרגיע· אשרי המחכה ויגיע·

עבד אהבתו· נאמן בריתו· הנכסף לראות פני הדרתו· המתאבק בעפר רגלי מעלתו·

יוסף בר׳ יהודה בר׳ שמעון ז״ל

ה

תשובת הרמב״ם על המכתב האלגורי

על מה שנאמר במבוא לאגרת ד׳ גם בעניין אגרת זו· יש להוסיף כאן אלו פרטים גרידא· שני בתי השיר [1] הנדפסים כאן כמו בהוצאות הקודמות בראש האגרת[2]

1 ברא׳ כ ז· — שם ה· 2 ישע׳ ט ו· — ברא׳ כ ז: ואם אינך משיב דע כי מות תמות אתה וכל אשר לך· 3 תהל׳ לד טו· — דבר׳ כב ז· — משלי כב יז· 4 תנו רבנן וכו׳: איני יודע מקורו· האשה נמשלה לאבידה במימרה הידועה של ר׳ שמעון קידושין ב ע״ב· 6 לתשובתה: לשיבתה של כימה; ואולי תרתי משמע: גם לתשובה שיקבל מ(הדרת) הרמב״ם· — מלכ׳ א׳ יח י· 7 יום ליום תביע (תהל׳ יט ג): יום יום תתפלל· — ובגוים ההם לא תרגיע (דבר׳ כח סה): הנושא הוא ״נפשי״ (כלו׳ לא תמצא מנוחה בין הבריות) ולא׳ כמו שרצה S.C., ״כימה״· — דניאל יב יב· 8 אבות א ד·

1 ג׳, ח׳ (והקובץ) והתפלל· — והיא גם היא: כן פ׳, ל׳, ח׳; ג׳ והקובץ: והוא גם הוא (ר״ד ילין לא רשם ח״ג בא׳)· 3 תוקש: ח׳ (והקובץ) תנקש· — ג׳ לכן· 4 א׳ המחזיר· — ג׳ לבעלים· 6 אני מפגיע: ח׳ (והקובץ) אפגיע· — וממלכה: א׳ וכל ממלכה· — בעבורה: כן ל׳, ג׳ א׳; פ׳, ח׳ (והקובץ) בעדה· 7 ל׳ יום יום· 8 נאמן: ג׳ ואיש· — א׳ הנכסף לראותו יוסף בר׳ · · · 10 ח׳ יוסף בר׳ שמעון ז״ל (הקובץ: יוסף בר יהודה ז״ל; וכאן לא ציין ר״ד ילין ח״ג)·

---

[1] הם שקולים במשקל ד׳ תנועות בדלת וכן בסוגר, ואולם השוא הנע פעמים נחשב כתנועה ופעמים אינו נחשב· אותה התופעה אנו מוצאים גם בשירי ר׳ יהודה הלוי השקולים במשקלי תנועות בלי יתדות (עיין דיואן ריה״ל, הוצ׳ ח· בראדי, ספר א׳ תרס״א, בהערות המו״ל לשירים מס׳ נ״ז, ס״א, ס״ז, ע״ו, צ״ה)· חוסר דייקנות זה במשקל יכול לעורר את הרושם שאין כאן אלא פרוזה מחורזת, אבל נ״ל שמציאות מלה נחרזת בדיוק באמצע השורה הראשונה וחוסר מלה כזו בשורה השניה הארוכה כמוה מכריעים לטובת הנחת שיר שקול כאן· שיר בן שתי שורות במשקל התנועה נמצא גם ״על הכתב״ של אגרת ר׳ משה ן׳ עזרא מס׳ רסד (דיואן עמ׳ רצג)·

[2] בכ״י ג׳ נזכרים הבתים אחרי האגרת, ובלי ספק היה כך גם בכה״י אשר בו תלויים

אינם משמשים פתיחה לה אלא כתובת, כי לפי עדות כתבי היד היו כתובים "על הכתב" או "על גב הכתב", כלומר על העבר החיצון של גליון מקופל אשר עברו הפנימי הכיל את המכתב עצמו[1]. השורות האלה, אשר בזכות כ"י קמבריג' אפשר להדפיס כאן בצורה מתוקנת בהרבה, אינם מכילים דברי מסתורין וענינים העומדים ברומו של עולם, כפי שביארם החכם S.C.[2].

בבית הראשון אין אנו מוצאים אלא מליצות שבח נהוגות בכתובות המכתבים של התקופה, כך נמצא "עץ הדעת" בכתובת של אגרת ר' יהודה הלוי[3] אל ר' דוד נרבוני, המלים "יסוד הדת וסוד האמונה", יחד עם מחציתו הראשונה של הבית, קרובות מאד לדברי ר' משה ן' עזרא[4] בפנייתו אל ר' חננאל בן ישועה "יסוד האמונה, סוד הדעת והתבונה", ה"סוד" וה"יסוד" נכנסו אפילו כאלמנטים בתארים רשמיים שנתנה ישיבת בגדאד באותם הזמנים[5].

לעומת התשבחות והרצינות של השורה הראשונה, הרי שורתה השניה של הכתובת מלאה לעג והומור, "אחי עש" אינו אלא "כסיל", בשני מובני המלה[6], הכינוי "איש כימה" מבוסס על אגרת ר' יוסף והוא המצדיק את הכינוי הקודם ובא להורות על אותו הדבר, "בן קיש" (= שאול) ו"בן אלקנה" (= שמואל) רמז אירוני הם להתימרותו של יוסף בנבואה, אשר הרמב"ם מגנה אותה בגוף המכתב, בהזכירו שמותם של שאול ושמואל יותר מפעם אחת. לא ברור השם "אבינועם" (או אבי נועם), אולי זה כינוי של חיבה גרידא (איש נעימות, או בעל אמרי נועם), ואולם אפשר, כפי ששיער S. C., שיש כאן רמז לברק בן אבינועם וא"כ אבינועם = אבי ברק[7]. הברק הוא בספרות הפילוסופית הערבית וגם בהקדמת מורה הנבוכים[8] סמל להשגת אמתות ע"י הארה עילאית. אם לכך התכוון הרמב"ם, יהיה בשלשלת השמות כולה משום לגלוג אירוני על נביאותו המדומה של ן' שמעון.

פ' ול', המקוטעים בסופם, כי גם שם חסרות שורות אלה לפני האגרת. אשר לכ"י אוכספורד, יש לבדוק אם הסדר הוא כמו ב"חמדה גנוזה" או כמו בכ"י ג'. בפרט זה (מקומה של הכתובת לפני האגרת או לאחריה) שונים זה מזה גם כתבי היד שבהם נמצאות אגרות ריה"ל (ר' הערות בראדי בכרך הנ"ל למכתב ב' ומכתב ו', עמ' 318, 328).

[1] אילו באה הכתובת בראש המכתב המקורי, לא היתה נקלעת לסוף האגרת בהעתקות כולן או מקצתן.

[2] ר' עמ' 18 הערה 1.

[3] דיואן כרך א' בהערות עמ' 328.

[4] דיואן הוצ' בראדי, ספר א' עמ' רפ"ה.

[5] סוד הישיבה, יסוד הישיבה; ר' J. Mann, The Jews in Egypt and Palestine, I, 278.

[6] ע' להלן.

[7] הדרש של S. C., שלפיו אבי הברק המכוון כאן הוא האל עצמו, אינו ראוי שידונו בו.

[8] בהוצאת מונק כרך א' דף ד' ע"א. שם מוסב משל הברק על כל סוגי ההכרה הבאה משפע השכל הפועל למדרגותיהם, ואף נבואת משה רבנו בכלל; אך אצל סופרים מוסלמיים שונים הרי הברק מסמל רק את הדרגה הראשונה (או הדרגות הראשונות) של ההכרה מתוך דבֵקות, בניגוד לאור המתמיד של הדרגות הגבוהות (ר' למשל אבן סינא, כתאב אלאשאראת ואלתנביהאת הוצ' J. Forget, 1892, עמ' 202-203; אלגזאלי, אחיא עלום אלדין, כת' שרח עג'איב אלקלב, פרק 8). לפי זה יתכן שלפנינו שלש מדרגות נבדלות: אבי ברק = השגה אינטואיטיבית מתוך דבקות באור אלהי סתם (שהיא אפשרית גם לחכמים); שאול (המדרגה הראשונה לפי מו"נ ב' פרק מה, שבעליה אינו נקרא נביא ממש); שמואל ש"ניבא כאשר ראוי" (ונזכר שם במדרגה הרביעית).

2010 Ministerio de Cultura

מבחינת ההומור המתבטא באמצעים סגנוניים יכולה תשובת הרמב״ם שלפנינו להחשב לאחת החטיבות המצוינות ביותר בספרותנו והיא עולה בהרבה על אגרת יוסף בן יהודה. ״סגנון הפסיפס״, שיבוץ פסוקי התנ״ך ומאמרי חז״ל, הגיע כאן כמעט עד לקצה גבולו, כי רק מלים מעטות אינן לקוחות מפסוקים כלשונם או בשינוי־מה; וסגנון זה מבדח כאן לא רק בגלל שינוי המשמעות של כמה חלקי פסוקים[1], אלא בעיקר מפני שמליצות רבות הוצאו מהקשר שנמצאו בו במקורם והועברו לספירה אחרת לגמרי, אך הולמות הן גם את מקומן החדש באופן מפליא ביותר[2].

מקור לא אכזב לדברי היתול מצא הרמב״ם בשם ״כימה״ אשר נתן תלמידו לאשה הבוגדת בו לפי האלגוריה, אשר על כן כינה הרב את יוסף עצמו בשם ״כסיל״, אחד משני קיבוצי הכוכבים הנזכרים במקרא בצוותא חדא עם הכימה[3]. מכאן היה סיפק בידו לקרוא על יריבו־אהובו כמה כתובים שנאמרו על כסיל במובן ״סכל״, מבלי להעליב ממש. הלצות אלו מוצלחות ביותר, מפני שברובן לא נזכרה תיבת ״כסיל״ בפירוש, אלא סמך הכותב על הקורא הבקיא בתנ״ך שיזכור את הפסוק במלואו ויבין את הרמז[4]. באותו האופן המסותר נרמזו במקום אחר של האגרת השמות ״כימה״ ו״כסיל״ יחד במליצה מוצלחת מאד[5].

האגרת מרבה להשתמש גם באמצעים אמנותיים אחרים כגון לשון נופל על לשון ו״חרזים משובחים״[6].

כתבי היד והדפוסים שבהם נמצאת האגרת הם אותם שבהם גם אגרת ד׳ אלא שבכ״י ל׳ ופ׳ (ולפ־כך בדפוס מונק) מגיע הנוסח רק עד המלים ״לבלתי לכת אחרי״ (עמ׳ 28 שו׳ 10־11). לקביעת נוסח שארית המכתב עמדו לרשותי רק תצלום כ״י קמבריג׳ והוצאת אדלמן ב״חמדה גנוזה״ ע״פ כ״י אוכספורד. מכיון שאין לסמוך על דייקנות הדפסה זו ואין רשימות מידי ר״ד ילין ז״ל על גרסאות כה״י הנ״ל באגרת הזאת, ציינתי כאן נוסח אדלמן תמיד באות ח׳ ולא באות א׳.

---

[1] כגון ״להתעולל עלילות״ (עמ׳ 28 שו׳ 8), ״ותפקוד עלי עון האשה״ (עמ׳ 29 שו׳ 2), ובייחוד ״וקרנים מידו לו״ (עמ׳ 29 שו׳ 10), הלצה מצוינת, אם כי מתמיהה במקצת בפי הרמב״ם (מבקרים מוסלמים בני תקופה מאוחרת חשבו שימוש כזה בפסוקי קוראן למגונה, ר׳ ילין, תורת השירה הספרדית, עמ׳ 118).

[2] למשל הפסוקים בעניין המוציא שם רע על אשתו והמקנא (ר׳ עמ׳ 27 שו׳ 5, 6־7, 7־8); ״כי הניא אביה אותה״ (עמ׳ 28 שו׳ 5); ״הנה אשתך קח ולך״ (עמ׳ 29 שו׳ 11).

[3] איוב ט ט. בשם השני, עש, השתמש הרמב״ם בחרוזי הכתובת.

[4] ר׳ ההערות לעמ׳ 28 שו׳ 6־7. הזכרה מפורשת של ״כסיל״ בתוך פסוק באה רק עמ׳ 29 שו׳ 10.

[5] עמ׳ 27 שו׳ 8; וכבר העיר על זה מונקי משחק המלים והפסוקים בעניין ״כימה״ ו״כסיל״ מכוון יפה כל כך עד שיוכל לעלות על הדעת שאין כאן חליפת מכתבים אמיתית בין הרמב״ם ותלמידו, כי אם המצאה ספרותית של סופר מאוחר יותר אשר חיבר את האגרת המיוחסת לן׳ שמעון מתוך מחשבה תחילה להביא כנגדה את התשובה שלפנינו בשם הרמב״ם (אולי בתוך מסגרת של מקאמה), וממילא כיוון את הדברים זה כנגד זה. להשערה כזו אין מקום לדעתי, כי בוודאי לא היה עולה בדמיונו של שום סופר או משורר זר לבדות את עניין שני העדים (בן עביד אללה ובן רשד) או את הטענות בדבר הנבואה.

[6] לא תמיד אפשר להבדיל בין הסוגים האלה. מקרים ברורים של לנע״ל הם: אמונה־אמונה (עמ׳ 27 שו׳ 5); קשר־קשר־בקשרו־קשוריה (שם שו׳ 8 — עמ׳ 28 שו׳ 1); ועניתיך־ועניתיך (עמ׳ 29 שו׳ 5); משכיל־משכיל (שם שו׳ 6־7). אך

2010 Ministerio de Cultura

נוסח האגרת

עֵץ הַדַּעַת וְחֵץ הַתְּבוּנָה   יְסוֹד הַדָּת וְסוֹד הָאֱמוּנָה
אֲחִי עָשׁ וְאִישׁ כִּימָה אֲבִי־   נֹעַם בֶּן קִישׁ בֶּן אֶלְקָנָה

שמעו חכמים מלי· הטו אזנכם ולכו אלי· שפטו נא ביני ובין יריבי· ואם יש בי עון הנני ענו בי·

את בתי כימה נתתי לכסיל חתני וישנאה והיתה אמונה· בגלגל אמונה· ויחשבה לזונה· כי כסתה פניה ומיום נלכדה רגלה ברשתו· יען ההפך נחשתו לבשתו· ועבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו· שארה כסותה ועונתה גרע· ושם לה עלילות דברים והוציא עליה שם רע· ואחר אשר קִשֵּׁר במושכותיו מעדנותיה· קשר בקשרו על

במסגרת הרחבה של ה״צימוד״ (ער׳ תג׳ניס; ר׳ ילין, תורת השירה, עמ׳ 216—242) יכולות להיכנס גם המלים המקבילות האלה, אשר חלקן אפשר לחשוב גם לחרזים סתם או לחרזים משובחים (ר׳ ילין, שם, עמ׳ 12): עץ־חץ (עמ׳ 27 שו׳ 1); יסוד־וסוד (שם); יריבי־בי (שם שו׳ 3־4); גרע־רע (שם שו׳ 7־8); מעדנותיה־במגדנותיה (שם שו׳ 8 — עמ׳ 28 שו׳ 1); להבאיש־האיש (שו׳ 2); חופתה־חרפתה (שם שו׳ 3); ומעלה־לבעלה (שם שו׳ 3־4); בעדה־צעדה (שם); בפניכם־בעיניכם (שו׳ 12); הגדלת־הבדלת (עמ׳ 29 שו׳ 3); עזות־על זאת (שם שו׳ 5); הלזה־הזה (שם שו׳ 7); משלו־לו (שם שו׳ 9־10)·

1 עץ הדעת (ברא׳ ב יז) וכו׳: תארי שבח לן׳ שמעון, עיין במבוא· — חץ התבונה: הקולע אל האמת· 2 אחי עש וכו׳: עיין במבוא· 3 איוב לד ב· — ישע׳ נה ג· — שם ה ג· — שמו׳ א׳ כ ח· 4 שם יב ג· 5 דבר׳ כב טז· — והיתה אמונה: היתה מחונכת, גדלה (מצד היותה בת הרב; מלשון האמונים עלי תולע, איכה ד ה), וגם = עמדה עמידה איתנה בתוך הגלגל (מצד היותה מערכת כוכבים; מלשון ויהי ידיו אמונה, שמות יז יב)· המובן הכללי: אע״פ שבהתאם לחינוכה היתה נאמנה לבעלה· לשון נופל על לשון משולש בשתי מלים (אמונה־אמונה)· — ברא׳ לח טו· 6 תהל׳ ט טז· — יען ההפך וכו׳ (בשינוי מכוון מהפסוק יחז׳ טז לו, אם גרסה זו נכונה): לפי שלא היה בו כוח גברא; והנמשל: לפי שלא הצליח לרדת לסוף דעתי במוה״נ· — במד׳ ה ידי· 7 שמות כא י — דבר׳ כב ידי·

1 הכותרת בפ׳, ל׳: וזאת התשובה שהשיב לו הר״ם ב״מ״ז״ל על השאלה; ג׳ זאת התשובה אשר השיב הר״מ לתלמיד הנזכר על השאלה הנזכרת למעלה; ח׳ תשובת הרב הגדול הרמב״ם ז״ל להתלמיד החשובי — החרוזים ״עץ הדעת־אלקנה״ חסרים בפ׳, ל׳; בג׳ הם באים בסוף האגרת ולפניהם נאמר ״תמה התשובה וזה היה על הכתב״; בח׳ נדפס לפניהם: על גב הכתב· 1 וחץ: ח׳ ועץ· 2 ח׳ את עש ואת כימה· — ג׳ אבינועם; ח׳ אבי נעם· 3 חכמים: ג׳ עמים· — ג׳ אזנכם; ל׳ אוזניכם· 6 ההפך: כן ג׳; פ׳, ל׳ השפך (כמו בפסוק); ח׳ נהפך· 7 ח׳ לה גרע· 8, פ׳ ואחרי· — ח׳ במושכותי׳ (מכאן בקובץ: במושכותיה!)· — ג׳ מעדניה· — בקשרו: כן ל׳, ג׳; פ׳ בשקרו; ח׳ בקשורי׳ (קובץ: בקשוריה!)·

8 איוב לח לא: התקשר מעדנות כימה או מושכות כסיל תפתח· המובן, לפי הנראה: אחרי אשר התקשר אתה בברית הנישואין —

2010 Ministerio de Cultura

קְשׁוריה· ואש קנאתו שִׁלַּח במגדנותיה· ושלא כדת העיד כלאים· והוסיף על חטאתו כפלים· וריחה בעיני חשב להבאיש· וכה דבר אלי האיש· הנה בתך זנתה תחתי בתוך חופתה· הביטה וראה את חרפתה· ופקוד עליה עונה ומעלה· והשב תשיבנה לבעלה· כי נביא הוא ויתפלל בעדך גם בעדה· וישיב שבותה ויכין צעדה· ויכסה על עונה כי לא יחפוץ במותה· וי״י יסלח לה כי הניא אביה אותה·

ואתם ידעתם את האיש ואת שיחו· כי הוא יוציא כל רוחו· וכי הוא בוטח בלבו· ומורה הלכה בפני רבו· והוא גם הוא מוציא דבה· והנה עם נביאים נִבָּא· כסומא בארובה· כי תואנה הוא מבקש וסבה· להתעולל עלילות· ולדבר גדולות· על דעתכם כי הוא איש טמא שפתים· והיא לא נטמאה ולא חלו בה ידים· וחלילה לה מעשות כדברים האל· למעול מעל באישה לעשות נבלה בישראל· לבלתי לכת אחרי שאול ואחרי שמואל·

ועתה התיצבו ואוכיחנו בפניכם· אל תעצבו ואל יחר בעיניכם· כי

קשר בקשרו על קשוריה: עשה קנוניה לתת דופי בצניעותה, אשר קישורי הכלה (ירמ׳ ב לב) משמשים סמל לה. הצירוף ״קשר בקשרו״ (במקום ״קשר קשר״) בא כנראה לשם ההקבלה למשפט הקודם. 1 צפנ׳ א יח. — אסתר ד טז. — כלאים: הרמב״ם עם המוסלם ן׳ רשד שאינו כשר לעדות בדיני ישראל, עיין אגרת ד׳ עמ׳ 23 שו׳ 7. — איוב לד לז, ור׳ ישע׳ מ ב. 2 שמות ה כא. — ברא׳ כד ל. — עיין לעיל עמ׳ 23 שו׳ 8. 3 איכה ה א. — ויק׳ יח כה. — שמות כג ד. 4 עיין לעיל עמ׳ 24 שו׳ 1—2. — ויכין צעדה: ע״פ משלי טז ט. הרמב״ם השכיל להשתמש כאן בפסוק חדש ובכל זאת דומה בצלצולו לפסוק ״להכין אותה ולסעדה״ שנקטו ן׳ שמעון (לעיל עמ׳ 24 שו׳ 2). — נחמ׳ ג לז. 5 יחז׳ יח לב. — במד׳ ל ו. 6 מלכ׳ ב׳ ט יא. — משלי כט יא: כל רוחו יוציא כ ס י ל; ועיין לעיל עמ׳ 23 שו׳ 1. — משלי כח כו: בוטח בלבו הוא כ ס י ל. 7 ברכות לא ע״ב. — והוא גם הוא: חיקוי למלים ״והיא גם היא״ באגרת ד׳ (עמ׳ 24 שו׳ 1—2), ואולי מלת ״הוא״ השניה מקשרת את הנושא עם הנשוא לאמור: והוא גם מוציא דבה הוא, ולקוחה מהפסוק (משלי י יח: ומוציא דבה הוא כ ס י ל). — והנה עם נביאים נבא (שמו׳ א׳ י יא) כסומא בארובה (בבא בתרא יב ע״א): לשוא הוא מתיימר להיות כאחד הנביאים, כי אם הוא מכוון פעם אל האמת, אין זה אלא בדרך מקרה, כאותו עיוור שנתקל במקרה בארובה ונכנס ממנה לבית. 8 שופ׳ יד ד. — תהל׳ קמא ד. — שם יב ד. 9 על דעתכם: לשון שבועה או חיזוק הדיבור; בעצם: מקבל אני עלי את הפירוש שאתם תפרשו את דברי, כלו׳ דברי פשוטם כמשמעם (ר׳ משנה תורה, הל׳ שבועות ב טו) (מובא במלון בן יהודה). — ישע׳ ו ה. — במד׳ ה יד. — איכה ד ו. — ברא׳ יח כה. 10 במד׳ ה כז. — דבר׳ כב כא. — רות ג י. 11 שמו׳ א׳ יב ז. — ברא׳ מה ה. — דבר׳ ח ה.

4 ג׳ ויתפלי. — גם בעדה: ג׳ ובעדה. — ל׳ ויכון סעדה. 6 וכי: פ׳ כי. 7 ג׳ לפני. — והוא: ח׳ והנה. — והנה—בארובה: פ׳, ל׳, ג׳ כסומא בארובה והנה (ג׳ והוא) עם נביאים נבא (ל׳, ג׳ ניבא). 9 פ׳, ל׳, ג׳ ועל. 10 ח׳ כדברי. — ג׳ באשה. — ח׳ לכתה. 11 אחרי: כאן מפסיקים פ׳ ול׳. ל׳ מסיים במלים ״ברוך הנותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה תם ונחתם״. את שתי המלים האחרונות מזכיר גם מונק מכ״י פ׳. 12 התיצבו: ג׳ אתייצבו. — ג׳ לפניכם. — כי: חסר בח׳.

2010 Ministerio de Cultura

כאשר יְיסר איש את בנו החומל עליו· אני מייסרו וְאומרה אליו· יען התרגזך אלי ושאונך עלה באזני ותענני קָשָׁה· ותפקוד עלי עון האשה· ובשני עדיך העברי והערבי עלי הגדלת· ובין קדש לחול לא הבדלת· ונשאך לבך להמנות בלהקת הנביאים· ולהתגאות לפני משיב גמול על גאים· בי נשבעתי כי לולא למעני אני עושה· ואת פני כימה בתי אני נושא· כי כמעט עֲניתיך עַזּוֹת· ועִנִּיתיך על זאת· ואמנם בני מחשבותיך גוי אובד עצות ואין בהם מַשְׂכיל· תן להם י״י מה תתן תן להם רחם מַשְׁכיל· ואתה האיש הלזה· דע וראה כי עמך הגוי הזה· והשמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל· להזנות עוד את אשה בעולת בעל· וכל שכן האשה הבאה אל ביתך· והיא חברתך ואשת נעוריך ובריתך· פן ישא המושל עליך משלו· פי כסיל מחִתָּה לו· וקרנים מידו לו·

ואתה בני שמע בקולי הנה אשתך קח ולך· ועל י״י יהבך השלך· בכל דרכיך דעהו· כי נִסְתַּר איש מרעהו· והוא יישר אורחותיך· ויכונו מחשבותיך· וקבל מוסר מורך· אל תתן את פיך לַחֲטיא את בשרך· כי אמת יהגה חכי ואם תבקש· בצדק כל אמרי פי אין בהם נפתל ועקש·

1 החומל עליו: תואר למלת ״איש״· – בראʼ מו לא· – מלכʼ בʼ יט כח· ישעʼ לז כט· 2 מלכʼ אʼ יב יג· – שמוʼ בʼ ג ח· 3 תהלʼ לח יז· – יחזʼ מב כ· – מלכʼ בʼ יד י· 4 שמוʼ אʼ יט כ· – תהלʼ צד ב· – בראʼ כב טז־יז· – ישעʼ מח יא· ורʼ גם יחזʼ לו כב· 5 מלכʼ בʼ ג יד· – משלי יח כג· 6 דברʼ לב כח· הושע ט יד· 7 בראʼ כד סה· – שמוʼ אʼ כד יא· שמות לג יג· – הגוי הזה: בנʼ מחשבותיך· – דברʼ טו ט· 8 להזנות: לתת כזונה· – את אשה: השווה שמות כא כח· ויקʼ כ יד· – דברʼ כב כב· – רות ד יאʼ 9 מלאכי ב יד· 10 משלי יח ז· – וקרנים מידו לו (חבקʼ ג ד): כאן במובן ״עושה עצמו כאיש שאשתו מרמה אותו״· הכינוי ״בעל קרנים״ לגבר שאשתו זונה תחתיו מקובל לא רק באירופה, אלא אף בחלק מהארצות הערביות, וביחוד בצפון אפריקה ולפנים בספרד; רʼ דוזי II 338—339 (בדʼ מקומות)· דוגמאות מאוחרות יותר לשימוש זה של מלת ״קרנים״ בספרות העברית של ימי הבינים אסף יʼ דודזון ב״האשכול״ של גינציג, כרך וʼ, תרס״ט, עמʼ 172 (העירני על זה ד״ר אʼ חʼ פריימן)· 11 בראʼ כז ט· – שם יב יט· – תהלʼ נה כג· – משלי ג ו· 12 כי נסתר איש מרעהו (בראʼ לא מט): (גם) כשאנחנו נפרדים זה מזה (ואין אני יכול להדריכך בעצמי)· – משלי ג ו· – שם טז ג· 13 שם יט כ· – קהלת ה ה· – משלי ח ז· 14 שם ח ח·

1 מייסרו: כן הכתיב בחʼ וגʼ· 2 אלי: גʼ עלי· – ושאונך: בשני הפסוקים ושאננך, ואולי כתב הרמב״ם כך וטעו המעתיקים בקריאה· – עלה: גʼ נגלה· 3 קדש: גʼ קדוש (הוי״ו בין השורות)· 4 חʼ נביאים· 5 בתי: חʼ אהבתי (קובץ: אהובתי)· – כי: חסר בחʼ· 6 בני: גʼ כי· – מה תתן (גʼ מוסיף: להם) תן להם: חסר בחʼ· 8 אשה: כן גʼ, חʼ (קובץ: אשת)· 9 ביתך: חʼ, גʼ ביתיך (בגʼ יו״ד ראשונה ביני שיטי)· – והיא– ובריתך: חסר בחʼ· – עליך: חסר בגʼ· 12 גʼ ויכונו כל מחשבותיך· 13 גʼ את מוסרי· 14 בצדק כל אמרי פי: חסר בחʼ·

ואל ישיאך לבך לעלות במעלות הנבואות· ולא בא האות· ועיניך רואות· לא מפני שדרכן גָּבַהּ מדרכָּך· אלא שאין השעה ראויה לכָךְ· ושמא תאמר הלא שמואל נִבָּא כאשר ראוי ואני בחכמתי האיתני· אעשה כן גם אני· אם חכמת חכמת לך להבין ולהורות· במה שהורשית התבונן ואין לך עסק בנסתרות· ואין לך ראיה להביא· חכם עדיף מנביא· כי לא כל חוגר חרב רשאי לקטול· ולא כל הרוצה לטול את השם יטול· ועוד אם שמואל נִבָּא והפליא פלאים· הגם שאול בנביאים· לפיכך אל תתחכם יותר ואל תהי גאה· ושים לבך לעֲנָוַת הקדמונים וראה· כי לנביא היום יִקָּרא לפנים הרואה· ואל תבקש לך גדולות אל תבקש· כי יהיה לך למוקש·

עשה כאשר צויתיך· בדרך חכמה הורתיך· אל תאמֵן בעצמך עד יום מותך· ושים השכל אב והחכמה אחותך· בין כך ובין כך ירבו בישראל כמותך·

1 ר׳ עובדיה ג׳· — דבר׳ יג ג· — שם כח לבי המובן: אל תהין לחשוב עצמך לנביא, מבלי שראית בעיניך אות ומופת על כך· 2 לא מפני שדרכן גבה מדרכך (ר׳ ישע׳ נה ט): לפי שדרכך דרך החכמה, והחכמה והנבואה מאותו השפע האלהי מוצאן (עיין מו״נ חלק ב פרק לז)· — אלא שאין השעה ראויה לכך: עיין סנה׳ יא ע״א (שם: אלא שאין דורו זכאי לכך)· אם גרסת ח׳ נכונה (הבנויה על סנהד׳ מו ע״א, ומבנה המשפט שם דומה מאד), יש לחשוב שהרמב״ם שינה כאן את מובן המליצה והשתמש במלת ״צריכה״ במובן ״דרושה״· 3 שמואל נבא כאשר ראוי: אע״פ שחי בתקופה שלא היתה נוחה לנבואה, שנ׳ ודבר ה׳ היה יקר בימים ההם אין חזון נפרץ (שמו׳ א׳ ג א)· — בחכמתי האיתני: הדומה לאיתן בחכמתי (לסדר המלים עיין לעיל עמ׳ 16 שו׳ 10,8; 29 שו׳ 1)· אין להניח ש״האיתני״ בא במקום ״האיתנית״· — דבר׳ יב ל· — אם חכמת וכו׳ (משלי ט יב): לכאורה אין התשובה מעין הטענה, ואולי הנוסח אינו שלם כאן· ואולם אפשר שהתשובה נטפלת לסוף הטענה ״ואני בחכמתי ···אעשה כן גם אני״, לאמור: אל תדמה בנפשך שהחכמה לבדה תספיק להעלותך למדרגת הנבואה, שכן תכלית הכשרתם של החכמים להבין את האמתות ולהורותן לאחרים בדרך עיונית בלבד (עיין מו״נ בפרק הנ״ל; והקבל אבות ד ה: מספיקין בידו ללמוד וללמד)· 4 חגיגה יג ע״א (בן סירא ג כא)· 5 בבא בתרא יב ע״א· — כי לא כל חוגר וכו׳: לא כל המתעסק בחכמה, כגון יוסף בן יהודה, ראוי לשם ״חכם״ במובן הנעלה שעליו אמרו ״חכם עדיף מנביא״· — משנה ברכות סוף פרק ב· 6 ועוד אם שמואל וכו׳: אם גדול כשמואל זכה להיות נביא ממש אע״פ שהשעה לא היתה ראויה לכך, אין ללמוד מזה על קטנים ממנו· וזוהי תשובה על הטענה דלעיל, שו׳ 2-3· — שמו׳ א׳ י יא· 7 קהלת ז טז· — שמו׳ א׳ ט ט· 8 ירמ׳ מה ה· — שמות כג לג· 10 משלי ד יא· — אבות ב ד· 11 משלי ז ד· — בין כך ובין כך: אע״פ שעשית שלא כהוגן במכתבך אלי· — יבמות ט֯ז ע״א·

1 ג׳ במעלת· — בא האות: ח׳ בגאות· — ג׳ ועינך· 2 ג׳ שאין השעה ראויה לך; ח׳ מפני שהשעה צריכה לכך· 3 האיתני: ג׳ ראיתני· 4 במה שהורשית (ג׳ שהורשת) התבונן: חסר בח׳· — ואין: ח׳ אין· 5 ח׳ להביא מדאמרינן חכם· — כי לא כל חוגר: ג׳ לא חוגר· 6 אם: ג׳ כי· 8 ואל: ג׳ ואם· — כי יהיה לך למוקש: חסר בח׳· 11 בין כך: ג׳ ובין כך·

2010 Ministerio de Cultura

ו

האגרת בעניין המחלוקת עם ישיבת בגדאד.

המכתב שלפנינו הוא הארוך במכתבי הרמב״ם שתכנם פרטי גרידא; והוא גם החשוב שבהם לגבי הכרת אישיותו ואופיו[1], כי בו הוא מדבר אל תלמידו בלי כל מעצור כמו בשיחת רֵעים שאין זר אתם.

נכתבה האגרת בתשובה למכתב של ר׳ יוסף ן׳ שמעון שלא הגיע אלינו. היה זה מכתב מלא זעם וְחֵמה על התעמולה נגד הרמב״ם שיצאה מישיבת בגדאד, ובפרט מראש הישיבה הגאון ר׳ שמואל בן עֵלִי ואב בית דין שלה ר׳ זכריה בן ברכאל[2]. תעמולה זו, ששמרה (לפחות למראית עין) צורות של נימוס וכבוד לגבי הרמב״ם, התרכזה בשלשה דברים: א) מיעוט דמותו של ״החיבור הגדול״, ס׳ משנה תורה, אשר בהשפעתו ההולכת וגדלה היה בלי ספק משום סכנה לתביעותיה המונופוליסטיות של ישיבת בגדאד; ב) בקורת על מקומות מסוימים בפירוש המשנה של הרמב״ם[3] (וגם על הלכות בודדות במשנה תורה); ג) התקפות על עמדת הרמב״ם, האמיתית או המדומה, בשאלת תחיית המתים[4] (טופס של מאמר־פולמוס בנידון זה, אשר חיברו הגאון הבגדאדי בעצמו ואשר השיב עליו הרמב״ם אח״כ במאמר ״תחיית המתים״, נשלח ע״י יוסף עם אגרתו או לחוד). גם יוסף בן יהודה עצמו הותקף בדיבורים נמרצים, וכנראה גם בהאשמות לא־מהוגנות, ומתוך כך קָבַל במרירות לפני רבו וקרא ״היכן יראת שמים?״ מכתבו של יוסף נגע גם בחליפת מכתבים שהיתה בין הרמב״ם לבין ראשי הישיבה; בעניין זה יעץ התלמיד את רבו (אולי כבר באגרת קודמת) עצות מסוימות. מלבד זה דרש ממנו לכתוב אל ראש הגולה ע״א שאלה אשר, כפי שנתברר אח״כ, היתה שנויה במחלוקת בין ראש הגולה ובין ראש הישיבה[5]. קרוב לוודאי שיוסף ביקש במכתב זה גם לשלוח לו המשך ״מורה הנבוכים״. לבסוף הודיע על כוונתו לעבור לבגדאד ולפתוח שם בית מדרש, שבו ישמש ״חיבור״ הרמב״ם יסוד להוראה, וביקש הסכמת הרמב״ם על כך[6].

---

[1] ר׳ י׳ אלבוגן, M. G. W. J., כרך 79, 1935, עמ׳ 76–79.

[2] ר׳ על מחלוקת זו S. Poznanski, Babylonische Geonim, עמ׳ 21-22, 24-34; ש׳ אסף, תרביץ שנה א ספר א׳, עמ׳ 107-108, 128; J. Mann, Texts, I, 240-242 ובנוגע לחילוקי הדעות בענייני הלכה בייחוד א׳ ח׳ פריימן בספר היובל לד״ר ב׳ מ׳ לוין, ירושלים ת״ש, עמ׳ כ״ז־כ״ט. נ״ל שר׳ זכריה היה כבר אב בית דין לפני הכתב אגרת הרמב״ם (סברה אחרת ר׳ אסף עמ׳ 108), כי הוא מופיע בכל העניינים הנזכרים כאן כבר כשותפו הגמור של ראש הישיבה.

[3] לפי הנוסח הנכון של האגרת לא הבטיח הרמב״ם לתקן טעויות בפירוש המשנה בהתאם להשגותיו של זכריה (כפי שיוצא מנוסח הקובץ), אלא להפך, אותן ההשגות נגרמו ע״י תיקונים שהרמב״ם תיקן בפירושו; ז״א המשיג לא עמד על טעיות הרמב״ם במהדורא קמא של פירוש המשנה (ר׳ תשובות הרמב״ם הוצ׳ פריימן עמ׳ 226) אלא מתוך תיקוניו!

[4] ר׳ עכשיו מאמרו של J. Finkel: 'Maimonides' Treatise on Resurrection (בתוך הקובץ Essays on Maimonides בעריכת Salo W. Baron, ניו־יורק 1941, עמ׳ 93–121).

[5] ע״א המחלוקת בין ראש הישיבה וראש הגולה בכלל ר׳ בעיקר Mann במקום הנ״ל.

[6] נוסח ההרשאה שנותן לו הרמב״ם במכתבו (ר׳ התחלת הפיסקה כא) הוא, כנראה, על פי בקשת ר׳ יוסף; שהרי הרמב״ם יועץ לו להלן לאחוז בשיטה אחרת.

2010 Ministerio de Cultura

תשובת הרמב״ם הולכת, לפי הנראה, בעקבות מכתב ן׳ שמעון עניין אחר עניין.[1] עיקר כוונתה לשכך חמתו של יוסף ולפייסו שיתנהג בהבנה ובמתינות כלפי ראשי הישיבה, כדוגמת יחס הרב עצמו אל מתנגדיו. בנושא זה מתחילה האגרת עכ״פ בנוסחאות שלפנינו, שביניהן יש שינויים ניכרים בראשן; ההתחלה המקורית חסרה. אחרי מלים כלליות על עמדתו השונה מעמדת התלמיד צעיר הימים לגבי המחלוקת, מפרש הרמב״ם בארבעה משפטים כבדי־משקל את יחסו הסלחני למבזי החיבור ומבקריו, ובפרט לראש הישיבה (ר׳ שמואל בן עלי) ולר׳ זכריה (בן ברכאל). כאן עובר הרב לעניינים מסוימים ומפורטים יותר: השגות זכריה על פירוש המשניות; מכתבים מצדו ומצד ר׳ שמואל אל הרמב״ם; מכתב קודם של הרמב״ם שבו התנצל על מינוי איש אשר ערערו על כשרותו ולימד זכות על ן׳ שמעון אשר האשימוהו שפגע בכבודו של ראש הישיבה (או של זכריה?)[2]; ספר (כתב־פולמוס?) של אחד מראשי הישיבה שהכיל דברים קשים כלפי יוסף בן יהודה, בתשובה על התערבות תקיפה מצדו לטובת ראש הגולה במחלוקתו עם ראש הישיבה. באזהרות לתלמיד, שעליו להתנהג במתינות כמו רבו, מסתיימת פרשה זו, אע״פ שגם בהמשך נדונים דברים קרובים לאותו הנושא.

להלן מספר הרמב״ם על המכתב שכתבו לראש הגולה ע״פ בקשת ן׳ שמעון, על הכבוד הרב שנהג באגרת ראש הגולה כשנתקבלה תשובתו, ועל דברי התנצלות שכתב לראש הישיבה בקשר לאותו העניין. סמוך לזה אנו מוצאים משפט קשה ומלא לעג על מאמר ר׳ שמואל בן עלי בעניין תחיית המתים אשר נשלח אליו ע״י יוסף[3]. אחרי זה באה בטפסים הערביים של מכתבנו הודעה על משלוח של כמה

---

[1] כל עניין חדש שהרמב״ם משיב עליו, מתחיל בדרך כלל במלה ״אמא״ (אשר ל...). שיטת תשובות דייקנית כזו היתה מקובלת בעולם התרבות הערבית; ר׳ למשל חליפות המכתבים בין אבו אלעלא אלמערי (כ־150 שנה לפני הרמב״ם) לבין אבן אלקארח או אלמואייד ב״רסאלה׳ אלגפראן״, הוצ׳ כאמל כילאני, קהיר בלי תאריך.

[2] קשר הדברים אינו מגלה בבירור על מי מוסבים כל הדברים מהזכרת חליפת המכתבים הראשונה ועד סוף האזהרות על מתינות במחלוקת (פיס׳ יב—טז). ואולם הביטוי ״זקן ויושב בישיבה״ ורמזים נשנים על גדולת האיש ושררתו מקרבים מאוד את הדעה כי המדובר בראש הישיבה; וכן המלים ״ואמת׳אלה ממן הו אעט׳ם מנה ממן תקדם״ (פיס׳ ט״ו), אם פירושן ״ואנשים כמותו מקודמיו שהם גדולים ממנו״ (הקבל ביטויים דומים של השוואה בין ר׳ שמואל בן עלי לחכמים גדולים ממנו שהיו לפניו בפיסקאות ו׳, יח). אך אם פירוש ״ממן תקדם״ הוא ״מהעומדים בראש״ (כפי שהבין המתרגם בכ״י ניאופיטי), תהיה כל הפרשה חזאת מוסבת על ר׳ זכריה.

[3] פוזננסקי (עמ׳ 34) חשב לבלתי־אפשרי בהחלט, הן מפאת סמיכות הפרשיות הן מפאת הסגנון החריף, שהכוונה כאן למאמר ר׳ שמואל בן עלי. אבל משתי הבחינות האלה אין מניעה לכך; מה שנאמר כאן על המאמר: שהוא מעשה דרשנות, שנדונו בו דעות הפילוסופים על הנפש בטעויות מגוחכות, שהוא מועתק (ברובו) מדברי זולתו ושנכתב בתשובה על שאלה מתימן — כל זה נאמר במאמר תחיית המתים של הרמב״ם (הוצ׳ פינקל דף יב—יד) על מאמר הגאון הבגדאדי; ואילו נודע לרמב״ם על כתב־פולמוס שני באותו העניין, כפי שמניח פוזננסקי, וודאי היה מזכיר אותו במאמרו. ראיה חותכת אפשר להביא גם מכתב־ההגנה על הרמב״ם אשר קטעים ממנו פרסם הרכבי ב־ Zeitschrift für hebr. Bibliographie כרך II עמ׳ 125/8, 181/8 ואשר אין שום ספק שהוא תשובה על מאמר ראש הישיבה (השווה,

2010 Ministerio de Cultura

קונטרסים מ״מורה הנבוכים״ עם אזהרה שלא לגלותם אלא לצנועים; נתינת רשות לפתוח בית־מדרש בבגדאד, כבקשת יוסף, אך עם העצה לחדול מתכנית זו; תיאור פעולתו הרפואית של הרמב״ם ומיעוט הפנאי הנשאר לו לעיון פילוסופי; בקשה מיוסף להתמיד במכתביו; ושאלות שלום.

בסוף המכתב הערבי, אחרי חתימת הרמב״ם, נמצא תאריך ״פי אול שהר (= בתחילת חודש) מרחשון אתק״ג לשטרות״ (= ד״א תתקנ״ב ליצירה, סוף אוקטובר 1191). מונק (Notice עמ׳ 21/2) כבר ראה שתאריך זה סותר זמן כתיבת ״מאמר תחיית המתים״ שהוא אתק״ב (ר׳ דף יב בהוצ׳ פינקל); שהרי במכתב (פיסקה יט) אומר הרמב״ם שהוא עתיד לחבר מאמר בעניין זה. מונק משער שגם כאן צ״ל אתק״ב במקום אתק״ג[1]. השערתו מתקיימת יפה יפה על סמך תאריכים שנתגלו ע״י א. ח. פריימן בהוספות למהדורת תשובות הרמב״ם שיצאה על ידו. בידינו עכשיו תאריכים אלו שיש להם שייכות ל״מאמר תחה״מ״: בשנת אתק״ב לשטרות (ועל כרחך בתחילתה) מגיעה לידי הרמב״ם ידיעה מבגדאד על המאמר שחיבר ר׳ שמואל בן עלי בתשובה לשאלה מתימן על סברת הרב בעניין תחה״מ. זמן מה אחר כך (מן הסתם לא לפני אמצע תשרי) הוא מקבל טופס של המאמר עצמו (מיוסף בן יהודה ואולי גם מבגדאד). באותה השנה הוא מחבר את ה״מאמר״ שלו (מאמר תחה״מ שם). בכסלו אתק״ב כותב אליו ר׳ שמואל בעניין פסקו על היתר ההליכה בנהרות ומזכיר אגב אורחא את תשובתו על השאלה הנ״ל מתימן כדבר אשר ״כבר ידעו כל העם״ (פריימן, עמ׳ 66 ועמ׳ 363 למעלה). רק בתמוז אתק״ב עונה הרמב״ם על טענות הגאון, ועכשיו נזכר ״מאמר תחה״מ״ שלו כגמור כבר (פריימן, עמ׳ 367). באגרת שלפנינו, שנכתבה אחרי קבלת מאמר ר׳ שמואל, אך לפני חיבור ״מאמר תחה״מ״ אין זכר לתשובת הגאון בדבר ההליכה בנהרות, אשר הרמב״ם בוודאי לא היה עובר עליה בשתיקה בתוך הדין והחשבון המפורט על חליפת המכתבים עם ראשי הישיבה, אילו הגיעה כבר לידו. אם כן נשארה בשביל המכתב הזה התקופה הקצרה בין אמצע תשרי אתק״ב וסוף כסלו בשנה זו, ונמצא התאריך מרחשון אתק״ב לשטרות (תתקנ״א ליצירה, אוקטובר 1190 לספה״נ) הולם באופן מצויין את הידיעות שבידינו[2].

גם בנוגע למקום אשר אליו נשלחה האגרת נתעוררה בעייה. ההנחה המקובלת היא שהמכתב שודר לארם־צובה (חלב) שאותה אנו מכירים מדברי אלחריזי כמקום מושבו הקבוע (או לפחות העיקרי) של יוסף בן יהודה ואשר בה שכן חכם זה גם בזמן

למשל, הזכרת כתאב אלמעתבר שם, עמ׳ 186/7, ומאמר תחה״מ דף יג). שם הובאה בין שאר דברים ממאמר ר׳ שמואל שנרמזו במכתבנו, גם ברכת מי שראה קברי ישראל (עמ׳ 185/6); ר׳ כאן פיס׳ יח.

[1] בכתב־ידו של הרמב״ם דומה לפעמים הבי״ת לגימ״ל; ר׳ למשל מלת ״סבת״ בשורה 13 של תצלום האוטוגרף שפרסמתי ב״ספר הזכרון לא׳ גולאק ולש׳ קליין ז״ל״, ירושלם תש״ב, בראש הספר.

[2] אבל יש להעיר שתקופת הביניים האפשרית בין הגעת מאמר ר׳ שמואל לידי הרמב״ם לכתיבת מכתבנו בתחילת מרחשון (כחצי חודש אח״כ) אינה מספיקה יפה לביצוע כל הפעולות שעשאן הרמב״ם על סמך מכתבו של יוסף בן יהודה (על מכתבו אל ראש הגולה אף הספיק כבר לקבל תשובה). על כן מוטב להניח שטופס המאמר בא לידי הרמב״ם אחרי אותו מכתב של ן׳ שמעון שהוא עונה עליו תחילה, ויחד עם אגרת שניה (עיין להלן).

2010 Ministerio de Cultura

שהקדיש לו הרמב״ם את ״מורה הנבוכים״ ע״י אגרת המליצה העברית[1]. ואולם ר׳ דוד ילין[2] סבר כי ״כל הקורא את מכתב הרמב״ם ... בשלמותו ... יראה ברור כי המכתב נשלח לבגדאד ולא לחלב, ובכל מקום שנזכר שם ״ראש הישיבה״ הכוונה על הגאון רבי שמואל בן עלי. וכן נזכר שם גם שם ״ראש הגולה״ אשר היה רק בבגדאד, וגם מר זכריה הנזכר במכתב הזה היה בבגדאד. ועל פי זה תובן כל כוונת המכתב באר היטב״. אין ספק שלדברים האלה יש משקל. כל עניין המחלוקת בין יוסף בן יהודה לראשי ישיבת בגדאד והתערבותו לטובת ראש הגולה יהיה בהיר יותר אם נניח שיוסף היה דר בבגדאד, ובפרט תתבאר כך העובדה שהרמב״ם מבקש מתלמידו להודיע לראש הישיבה שהוא, הרמב״ם, לא יכתוב לו עד לאחר בירור עניין מסוים (סוף פיס׳ יז). וכן נכונה טענת ילין כי בקשת הרמב״ם לערוך למענו חשבון עם אבן אלמשאט בבואו מהודו (פיס׳ כג) מובנת יותר אם יוסף היה בבגדאד הקרובה להודו (ושמשם התנהל המסחר עם ארץ זו בעיקר) מאשר אם היה בחלב הרחוקה מהודו הרבה יותר ממרחק מצרים מהודו. ואולם לא קל לפשר הנחה זו עם הזכרת הליכתו של יוסף לבגדאד בראש הפיסקה כא. ילין סבור כי מלת מהליכתך איננה מורה כלל כי כתב לו ר״י שהוא חפץ עוד לנסוע, כי אם על תכלית הליכתו שהלך כבר כמו שהוא אומר אח״כ כי הוא מרשה לו זה, לאמור: ״לפתוח מדרש״. פירוש זה יתכן, אבל לפי לשון המקור[3] (אשר ילין לא הכירו עדיין) איננו קרוב. שתי הבקשות הנ״ל של הרמב״ם מתיישבות גם עם ההנחה שן׳ שמעון היה צריך למלא אותן רק אחרי צאתו מחלב לבגדאד. ואשר ליחסים שבין יוסף בן יהודה ואנשי בגדאד, ברור שאלו אינם עניינים שנתחדשו תמול שלשום; ואם כן היה קל להבין התפתחות זו מתוך ישיבתו בבגדאד רק אילו היתה זו ישיבת קבע במשך זמן רב, אבל לא אם רק זה עתה בא לבגדאד, כפי שמניח ילין. על כל פנים אין החומר מספיק כדי להכריע בשאלה זו.

על סגנון האגרת נסתפק להעיר כאן שהרמב״ם משתמש בה לפעמים במכוון בביטויים עממיים ממש[4] (נוסף על הסטיות הרגילות אצלו מהדקדוק הקלאסי) ושצורת הפנייה אל התלמיד מתחלפת לעתים קרובות מאד ואף במשפטים סמוכים זה לזה: פעם ״אנת (אתה)״ פשוט, פעם צורת חיבה ״ולדי (בני)״ או ״אלולד (הבן)״, פעם ״חצ̇רה̈ אלולד (כבוד הבן)״ ושוב בדרך אדיבות גרידא ״חצ̇רתכם (כבודכם)״ או ״אלחצ̇רה̈ (הכבוד)״ או גוף שלישי בנקבה בלבד.

נוסחי האגרת ובעיית אחדותה.

כל מה שנאמר לעיל בנוי על ההנחה שהאגרת, כפי שהיא נמצאת לפנינו בטפסים הערביים, היא יחידה אחת, מכתב אחד שנכתב בידי הרמב״ם בזמן מסוים מראשיתו ועד סופו (אלא שלא הגיע לידינו בשלמות גמורה). הנחה זו אינה בחזקת דבר שאינו צריך ראיה, בייחוד אחרי מאמרו החשוב ורב הרושם של המנוח צ. דיזנדרוק

---

[1] ר׳ כאן עמ׳ 13 שו׳ 9. [2] בספרו ״רבנו משה בן מיימון״, ווארשא תרנ״ח, עמ׳ 67 הערה 1. [3] הפועל ״ראח״ מורה, בשימוש המאוחר שלפנינו, על יציאה לדרך (ר׳ דוזי ומלוני הדיאלקטים החדשים). קרוב לוודאי שבמקום ״רואחך״ היה הרמב״ם כותב ״כונך רחת״ או ״קדומך״ וכיו״ב, אילו התכוון למובן הנ״ל. ואולם אין להכריע מכאן. [4] כגון: תלך אלטבכ׳ה אלמישומה (פיס׳ ו); איש תטלב מני אכתר (פיס׳ יז).

2010 Ministerio de Cultura

(בתוך On the Date of the Completion of the Moreh Nebukim Hebrew Union College Annual, כרך XIII-XII, 1937/8, עמ׳ 461-497). לפי מסקנות המאמר הזה מורכבת האגרת שבידינו מחטיבות אחדות, קטעי מכתבים נפרדים, שהרמב״ם כתבם בזמנים שונים. אך כדי לעמוד על טיבה של טענה זו, עלינו להקדים סקירה על הנוסחים השונים שבהן הגיעה האגרת אלינו.

הנוסח המקורי (הערבי) של האגרת נמסר לנו בתוך שני כתבי־יד. האחד הוא קובץ גדול של תשובות הרמב״ם מאוסף החכם ד׳ סימונסן ז״ל (ע״כ ציינתיו בסימן ס׳). כ״י זה[1], הנודע בשם כ״י ששפורטאש או כ״י מרדכי תמה והנמצא עכשיו ברשות בית הספרים הממלכתי שבבירת דנמרק, נכתב בשנים ש״ג וש״ד (1543/4) בעיר פאס בכתב ״רבני״ נאה ובהיר. על פי כ״י זה נדפסו אותם החלקים של האגרת שנתפרסמו עד עכשיו בערבית. עצם אוסף התשובות שעליו מיוסד כה״י הנ״ל נערך במחצית השניה של המאה הט״ו ע״י החכם הספרדי הנודע ר׳ סעדיה ן׳ דנאן, איש גרנאדה. כה״י השני (=פ׳), הוא כ״י פאריס, 719,5[2] (Suppl. 66), כתוב בעצם ידו של ן׳ דנאן, בכתב ספרדי—קורסיבי שקשה לקרוא אותו משום הקישורים המרובים (ליגאטורות) בין האותיות. רבים חילופי הגרסאות בין שני כתבי־היד, אבל – חוץ מהכותרות, שהן עפ״ר בידי המעתיקים כחומר ביד היוצר — הן נוגעות רק למלים בודדות או להשמטות מקריות; התחלת האגרת וסופה ובכלל כל היקפה שוים, ולמעשה אין לפנינו אלא נוסח אחד.

תרגום עברי של אגרת זו כבר נדפס בהוצאה הראשונה של אגרות הרמב״ם (דפוס קושטא). על טיבו של תרגום זה, המיוחס לר׳ שמואל ן׳ תבון, נעמוד להלן. כאן חשוב לנו שהיקף המכתב בתרגום המודפס שונה מאד מהיקף הנוסח הערבי לפי שני כתבי היד. כמה פיסקאות גדולות חסרות כאן באמצע האגרת ובסופה; לעומת זה יש תוספת אילו שורות בהתחלה ובאמצע ותוספת גדולה בסוף התרגום. אחרי זה הוסיף המדפיס בלי הפסקה בולטת קטעים מאגרת אחרת, שהקדים להן את המלים ״ועוד זה לו זצ״ל הגדה לתלמידו ז״ל בכתב ארוך בענינים רבים ראיתי שאעתיק מדבריו הנחמדים קצת״. בדפוסים מאוחרים (כגון פאר הדור וקובץ ליפסיא) הושמטו המלים האלה ומתעורר הרושם כאלו גם הקטעים הנ״ל שייכים לאגרת שלנו.

תרגום עתיק אחר, משובח יותר בדרך כלל, נשמר באוסף כתבי היד העבריים של Pia Casa dei Neofiti בוואטיקאן, בכ״י מס׳ 11, דף 69v — 73r. תרגום זה (=נ״פ), שערכו לתיקון הנוסח הערבי גדול, פותח בקירוב באותו האופן כמו נוסח ד״ר (= דפוס ראשון); גם בו השמטות ותוספות, אך אלו אינן תמיד שוות לד״ר. התרגום הזה נדפס כאן פעם ראשונה ולא היה ידוע עדיין לדיזנדרוק.

בדיקת נוסחי האגרת מהווה את חוט השדרה של הוכחת דיזנדרוק נגד אחדות המכתב במאמרו הנ״ל, בדיקה מפורטת מאד, אשר כאן לא נוכל אלא לסכמה בקיצור. לדעתו ראוי נוסח התרגום שבקובץ, דהיינו נוסח ר״ש ן׳ תבון, לתשומת לב לא פחות מהנוסח הערבי. הקבלה מדויקת של חלקי האגרת בשני הנוסחים[3] מראה שעשר

---

[1] פרטים על קורות כה״י וביבליוגרפיה על אודותיו נמצאים בתשובות הרמב״ם הוצ׳ פריימן, עמ׳ XXI-XX. [2] דף 45r-47v. בכ״י ס׳ תופסת האגרת דף 44v-47r. [3] ד׳ נותן בלוח ההקבלות המפורט (עמ׳ 474-483) בטור האמצעי את נוסח ״ברכת אברהם״, כלומר נוסח

2010 Ministerio de Cultura

פיסקאות מפוזרות בנוסח הערבי חסרות בנוסח העברי ושלש פיסקאות הנמצאות בנוסח הקובץ (מלבד המשפט הפותח שם את המכתב) חסרות בנוסח הערבי. בכל אחד משני הנוסחים יש סתירות כרונולוגיות, והנה אותן הפיסקאות דווקא הגורמות לקשיים כרונולוגיים בנוסח אחד חסרים בנוסח השני. ואלו הם הקשיים: א) העובדה שהאגרת נכתבה קודם חיבור מאמר תחיית המתים, סותרת את התאריך אתק״ג לשטרות[1]; ב) אותה העובדה סותרת גם את הפיסקה על מכתב ההתנצלות של הרמב״ם (בהוצאה זו פיס׳ יב), כי התנצלות זו מוסבת לדעת ד׳ על תמיכתו באבן ג׳באר (צ״ל ג׳אבר) ע״י האגרת הידועה לנו שבה נזכר המאמר הנ״ל כגמור; ג) הפיסקה ע״א אברהם בנו של הרמב״ם, הנמצאת בנוסח העברי, סותרת גם היא את תאריך המכתב ושאר מסיבותיו, כי היא מדברת על אברהם כעל נער מבוגר למדי, ואילו בתאריך הנ״ל היה עוד ילד קטן. לזה יש להוסיף ד) (עיקר בעייתו של ד׳): מה שנאמר באגרת (פיס׳ כ) על משלוח קונטרסים מהחלק הראשון של מורה הנבוכים, סותר מה שד׳ מוכיח מכמה מקומות במאמר תחה״מ ומחזק בנימוקים אחרים: שבאותו הזמן היה כבר כל מוה״נ גמור. אותה הפיסקה מפריעה גם את סדר העניינים הטבעי ונכנסה בו כגוף זר.

המסקנה היא, כאמור: האגרת שלפנינו, בין בנוסחָה הערבי בין בנוסחָה העברי אינה אלא אוסף קטעים מאגרות שונות של הרמב״ם, לפחות משבע אגרות שנכתבו בזמנים שונים[2]. זכר לדבר גם בכותרת המכתב בד״ר ״זה קצת מכתבי הר״ם במז״ל לתלמידו ר׳ יוסף ב״ר יהודה ז״ל״ ובציונים קצרים של העורך בשני הנוסחים[3]. וכן מתבאר מכאן ששני משפטים בתחילת האגרת באים בסדר שונה בכל נוסח. שינויי סדר גדולים עוד יותר מתגלים, אם מצרפים לאגרתנו את האגרת המתחילה ״בננו העזוז״ (להלן אגרת ז), כפי שעשו גייגר[4] ושטיינשניידר[5], על סמך ביטויים דומים לאותם המשפטים שבראש מכתבנו; וכך יהיו לפנינו (לגבי המשפטים הנ״ל) שלש עריכות שונות של אותו החומר מקטעי אגרות של הרמב״ם.

עד כאן תמצית משנתו של דיזנדרוק במאמרו הנ״ל, עד כמה שהיא נוגעת

התרגום העברי שתרגם בר גולדברג משני כתבי־היד הערביים במבוא הספר שקראו בשם הנ״ל (ליק, תרכ״ה), אין צ״ל שלנוסח זה אין ערך עצמאי והשמטה שבאה בו (סי׳ 9־10 בלוח ההקבלות של ד׳) בטעות המתרגם או המדפיס גרידא יסודה.

[1] עיין לעיל, עמ׳ 33.

[2] א) (מכתב בעניין) המחלוקת עם אנשי בגדאד: הקטעים 1־3, 4, 6־12, 15־17 בלוח ההקבלות של ד׳; ב) עניין ן׳ ג׳באר (מכתב ההתנצלות) של הרמב״ם שד׳ מפרשו כך: קטע 5 שם; ג) ההודעה המבשרת חיבור מאמר תחה״מ: קטע 13; ד) ההודעה על משלוח קונטרסים של מוה״נ: קטע 14; ה) על בנו אברהם: קטע 18; ו) על מות הילדה: קטע 19; ז) אחד משני נוסחאות הסיום: קטע 21 או 22 (כנראה הכוונה שאחד משני הקטעים האלה חלק ממכתב מיוחד, ואילו השני יכול להיות חלק מהאגרת העיקרית). גם קטע 20 מסופק.

[3] בנוסח הערבי באה מלת ״וקאל״ (= ואמר) בין המשפט הראשון והשני של האגרת (בכ״י פ׳ אף בין השני והשלישי). מהנוסח העברי מזכיר ד׳ בקשר זה את המלים ״ועוד זה לו זצ״ל״ (ר׳ לעיל עמ׳ 35); אפשר להוסיף את הביטוי ״ועוד אמר״ לפני הקטע האחרון שבנוסח הקובץ.

[4] Literaturblatt des Israeliten, 1846, עמ׳ 135b הע׳ 3.

[5] קטלוג הספריה הבודליאנית, טור 1901.

© 2010 Ministerio de Cultura

לענייננו· אין כאן המקום ואף לא הצורך להכנס בבעייה המרכזית של המאמר, הבעייה ע"א זמן סיום חיבור מוה"נ· כי לדעתנו אין הפיסקה במכתבנו המודיעה על שליחת קונטרסים ממוה"נ ל"תלמיד החשוב" מכריעה בשאלה זו, אף אם חושבים אנו את המכתב לאחיד[1]· כן אין מן הצורך להאריך במקום הזה בדיון על עניין אבן ג'אבר, אשר אין לו כל קשר למכתבנו ורק על יסוד שורה של טעויות בהבנת הנוסח הערבי דימה ד· (בעקבות ב· גולדברג) למצוא נקודות משותפות[2]· גם האגרת "בננו העזוז", אגרת עומדת ברשות עצמה בהחלט, אינה עניין לנו כאן[3]·

נעמוד קודם כל על ההנחה היסודית של "תאורית פרגמנטים" זו· דיזנדרוק מניח שמעתיקים או מלקטים בררו מתוך כמה אגרות של הרמב"ם קטעים מסוימים וצירפו אותם בצורת מכתב אחד, מתוך השתדלות ליצור סמיכות פרשיות בין קטעים

---

[1] נראית מאוד ההסברה ששמעתי מפי מורי פרופ' י· גוטמן ומפי ידידי ד"ר א· ח· פריימן: יש להבדיל בין גמר חיבור מוה"נ לגמר פרסומו· יש להניח שהרמב"ם כתב את הספר תחילה בטיוטה (שממנה באו לידינו כמה דפים) ולא הוציא שום חלק מתחת ידו עד שגמר כל הספר ותיקן לפחות אותו החלק מתוך קריאה שניה או מתוך כמה קריאות (ומה שנאמר באגרת הלואי, לעיל עמ' 9 שו' 16: "וכל מה שנגמר ממנו בכתיבה יגיע אליך בזה אחר זה", על מהדורא בתרא זו נאמר; או שהרמב"ם חשב בראשונה לפרסם חלקים חלקים, אך עזב שיטה זו, לאחר שנוכח שאינה לתועלת הספר)· אך פתרון זה אולי אינו מספיק, כיון שההזכרות המפורשות של מוה"נ במאמר תחה"מ רומזות לפי הנראה לחלקים (ואף לחלקים מאוחרים) שנמצאו כבר בידי ציבור רחב· אפשרות שניה להסביר את העובדות נובעת מאופיים המיוחד של הפרקים הנזכרים במכתבנו (פיסקה כ')· ששת הקונטרסים האחרונים של חלק א' ממוה"נ בוודאי אינם אלא הפרקים עג־עו או עב־עו; הפתיחה הנזכרת שם ג"כ היא פרק עא־עב או פרק עא בלבד· פרקים אלה הם המכילים את בקרתו הנמרצת של הרמב"ם נגד התאולוגיה המוסלמית האורתודוכסית של זמנו (ה"כלאם" בשיטת כת האשעריה)· וידוע לנו שהסולטאן צלאח אלדין (סאלאדין), שתחת שלטונו (1169-1193) חובר מוה"נ· לא זו בלבד שרדף את האפיקורסים באכזריות (ר' Finkel עמ' 118/9), אלא אף היה חסיד קנאי של התאולוגיה האשערית; קיצור מחורז של תורה זו, שהיה מוקדש לו, הונהג בפקודתו אפילו בבתי ספר כספר לימוד (הוא כתאב חדאיק אלפצול מאת מחמד בן הבה' אלמכי, נדפס כנספח לכת' אלאקתצאד פי אלאעתקאד של אלגזאלי, קהיר 1327 להג'רה)· לא לחנם אפוא הביע הרמב"ם במכתבנו את החשש שמא יגרום לו פרסום הפרקים האלה פגיעות רעות מצד הגוים באמצעות רשעי ישראל· לכן אין מן הנמנע שאף בזמן שהרשה כבר הפצת חלקים מאוחרים של מוה"נ, העלים עדיין את הפרקים האלה (שהם חטיבה עצמאית במידה מרובה), מתחילה אפילו בפני תלמידו החשוב, אשר אולי לא היה שומר סוד באותה המידה כמו "הדיין החסיד" ואבו אלמחאסן (האם זה חותנו של הרמב"ם אבו אלמחאסן מישאל, המכונה אלשיך' אלת'קה'=הזקן הנאמן, ר' פריימן, אלומה, עמ' 15 ?)· ושמא זה הגורם לתלונות יוסף במכתבו האלגורי (לעיל אג' ד)?

[2] לפרטי ההשוואה יש להעיר: א) באגרת שלנו לא נאמר שהאיש הנדון עם הארץ; ב) לא נאמר שם שהרמב"ם כתב מכתב אל אותו האיש; המכתב הנזכר בסמוך בלי ספק הוא המכתב אל ראש הישיבה (או אל זכריה) שנזכר כבר מקודם; ג) אין הרמב"ם מצדיק כאן את התנהגותו בעניין זה בענוותנותו, אלא טוען להפך שבמכתב ההוא (בערבית פי ד'לך אלכתאב) סטה ממנהג ענוותנותו, מפני שיוסף יעץ לו כך (מן אג'ל אשארתך); אשר לשאר הטעויות, ר' תרגום המקום הנדון להלן פיס' יב־יג·

[3] עיין במבוא לאגרת ז·

2010 Ministerio de Cultura

זרים זה לזה מעיקרא ולהמנע מסתירות כרונולוגיות (דבר שהצליחו בו בכל נוסח רק באופן חלקי)[1]. אנו שואלים: כל כך למה? בשל מה טרחו כל כך ולא השאירו את הקטעים שבחרו בהם נפרדים כמות שהיו? בידינו מספר כביר של ליקוטים מדברי פרוזה ושירה בערבית, של יהודים ושל לא־יהודים, וידועה לנו יפה שיטתם של המלקטים כשיש להם עניין בחטיבות שונות מדברי אותו המחבר: מסתפקים הם לצרף אותן במלים הפשוטות "ולה איצ׳א" (ועוד לו) או "וקאל איצ׳א" (ואמר עוד), עם או בלי ציון מקור הקטע. ואם קשה להעלות על הדעת שאגרת מיימונית צורפה פעם אחת בדרך מלאכותית כזו שמשער ד׳, הרי קשה שבעתיים להניח שמאותו החומר הרכיבו שני אנשים ואפילו שלשה (בהביאנו בחשבון גם את נוסח ניאופיטי) נוסחים שונים[2].

אך אם קרה הדבר באמת, קרוב לוודאי שנמצא מצב כזה: א) בכל אחד מהנוסחים ימצא מספר לא קטן של חלקים שאינם בזולתו; ב) ההבדל בין הנוסחים יהיה בעיקר בחטיבות בעלות תוכן שונה, לא בתוספת או גרעון של משפטים בתוך חטיבה הדנה בעניין אחד; ג) יהיו הבדלים ניכרים בסדר החטיבות. באיזו מידה מאשרים הנוסחים שלפנינו את ההשערות המוקדמות האלה, יתברר מלוח ההקבלות הקצר דלהלן, המיוסד, בניגוד ללוח דיזנדרוק, על חלוקת האגרת לפי תכניה השונים. בלוח זה בא, אחרי מספר סידורי, ציון התוכן של כל חטיבה בקיצור נמרץ, אחר כך מספר הפיסקה או הפיסקאות לפי חלוקת האגרת בהוצאה זו, אחרי זה מספרים המציינים את המקום שהחטיבה תופסת בנוסח הערבי, בנוסח הדפוס הראשון (שווה לנוסח הקובץ) ובנוסח כ״י ניאופיטי; אם היא חסרה באחד הנוסחים, בא קו אפקי במקום מספר. בסוף ניתן, לשם הקלת ההשוואה, המספר המקביל או המספרים המקבילים בלוח דיזנדרוק. אם חסרון או תוספת בנוסח אחד אינם נוגעים לחטיבה עניינית שלמה, אלא לחלק ממנה, צוינו בתוך מדור החטיבה התחלת המקום בתרגומנו וסופו, מספרים בסוגרים פירושם שהמקביל הוא רק חלק מהחטיבה המסומנת באותו מספר. השמטות של מלים אחדות בלבד לא נזכרו כאן.

הקטעים 19, 21 מלוח ההקבלות של דיזנדרוק (= להלן אגרת ח) לא הוכנסו בלוח זה, לפי שבדפוס הראשון צוינו בפירוש כחלקים ממכתב אחר (עיין לעיל עמ׳ 35, שורה 23) ורק בדפוסים מאוחרים הם מופיעים כחלקים מגוף האגרת דידן; א״כ יש להוציאם מכלל הדיון שאנו עוסקים בו.

---

1 Each version omitting carefully some chronologically impossible fragments but incorporating others.

2 ד׳ אינו אומר בפירוש שמלקטים שונים חיברו את הנוסחים, כי אם מדבר בדרך סתמית על versions; אבל אם נחשוב שאותו האיש חיבר את הנוסחים השונים באופן הנ״ל, נתמה עוד יותר לשם מה עשה כך ומדוע לא הרכיב שני מכתבים או יותר מחומר נפרד לגמרי ומתוך הרחקת כל סתירה כרונולוגית, מאחר שנתחוורו לו כולן. — אגב: ד׳ מיחס למלקט(ים) מומחיות וזהירות שקשה למצוא דוגמתן בימי הבינים.

2010 Ministerio de Cultura

לוח הקבלות בין נוסחי האגרת

	תוכן החטיבה	פיסקה	ערב׳	ד״ר	נ״פ	דיז׳
I	מידות הרמב״ם ומידות יוסף	א	1	1	1	2-1
	ועל בני — שהרי	a(א)	—	a(1)	a(1)	(1)
	אותי חינכו — העיון	b(א)	b(1)	b(1)	b(1)	(1)
	ואנכי סלחן — להתאפק	c(א)	a(1)	c(1)	c(1)	2
II	ד׳ כללים, ומסקנות בדבר ראש הישיבה	ב־ז	2	2	2	(3)
III	הערכת ר׳ זכריה	ח	3	3	3	(3)
	(וכבוד הבן — דבר קטן)	(ח)	—	(3)	(3)	(3)
IV	הבקורת על פירוש המשנה	ט	4	4	4	(3)
V	מכתבו של זכריה	י	5	5	5	(4)-(3)
	אבל ידעתי — סוף הפיסקה	(י)	(5)	—	(5)	(4)
VI	מכתב ראש הישיבה	יא	6	6	6	(4)
	שבו הוא מתאר — גומלין זה את זה	(יא)	(6)	—	(6)	(4)
	שהרי מוכרח — סוף הפיסקה	(יא)	(6)	—	(6)	(4)
VII	מכתב ההתנצלות של הרמב״ם	יב־יג	7	—	7	5-(4)
	ואשר לסיבה — דרגתך	יב	(7)	—	—	5-(4)
	ולפי שסיפרו — כתבתי לו	(יג)	—	—	(7)	—
VIII	אזהרה להתנהג במתינות	יד	8	7	8	(6)
IX	ההתקפה על יוסף	טו	9	8	9	(8)-(6)
	מי זה יוכה — ויהללך	(טו)	(9)	—	9	7
X	אזהרות נוספות	טז	10	9	10	10-(8)
	ושים מטרתך — סוף הפיסקה	(טז)	(10)	—	(10)	10
XI	חליפת המכתבים עם ראש הגולה	יז	11	—	—	11
XII	עניין תחיית המתים	יח־יט	12	10	—	13-12
	ואע״פ שביארנו — סוף הפיסקה	יט	(12)	—	—	13
XIII	משלוח קונטרסים ממוה״נ	כ	13	—	—	14
XIV	תכנית פתיחת בית מדרש בבגדאד	כא	14	11	11	17-15
	אבל חוששני — בתלמוד תורה	(כא)	(14)	—	(11)	16
XV	טרדות הרמב״ם	כב	15	—	—	20
XVI	סיום האגרת (דרישות שלום וכו׳)	כג	16	—	—	22
XVII	הנאת הרמב״ם מהתפתחות בנו	—[1]	—	12	—	18

[1] ר׳ להלן אגרת ט׳.

2010 Ministerio de Cultura

לוח ההקבלות דלעיל מראה: א) שכל החטיבות הכלולות בנוסח ד״ר ובנוסח נ״פ נמצאות, בשלמות או בחיסור־מה, גם בנוסח הערבי חוץ מהפיסקה הסופית המיוחדת לנוסח ד״ר; ב) בד״ר חסרים יותר קטעים מאמצע החטיבות העניניות או מסופן מאשר חטיבות שלמות; ג) סדר החטיבות המקבילות הוא שווה לגמרי בכל שלשת הנוסחים חוץ משני משפטים קצרים בתחילת האגרת; ד) המקור הערבי שהיה לפני המתרגם של נוסח נ״פ, היה דומה למקור של נוסח ד״ר, בניגוד לנוסח כתבי היד הערביים שבאו לידינו, כפי שמראה ההתאמה בין שני אלה בהתחלת המכתב; אעפ״כ מכיל נוסח נ״פ את הטכסט של החטיבות XIV, X-II באותה השלמות כמו הנוסח הערבי שלפנינו (חוץ ממקום אחד בסימן VII, שבו בא תורף אחר תמורת החסר) לעומת ההשמטות הפנימיות הרבות של נוסח ד״ר.

העובדות האלה אינן מסייעות בשום פנים להשערה הנועזה של ד׳ אלא נותנות מקום לביאור פשוט הרבה יותר: לכל הנוסחים מקור משותף בצורת מכתב אחד ארוך אשר מייצגו הנוסח הערבי שבידינו כמעט בשלמותו; ואילו שני הנוסחים העבריים מקוצרים בדרך השמטות, אך באופן שונה, נוסח נ״פ משמיט חטיבות שלמות, החל מ ה ש ל י ש ה א ח ר ו ן של האגרת, שממנו אינו מכיל אלא חטיבה אחת; בעל נוסח ד״ר ברר לו לפי ראות עיניו חטיבות שלמות או משפטים מסוימים שהיו נאותים לו, אך גם הוא הביא קצת יותר מהשליש הראשון בשלמות. לא בנוגע לכל פרט ופרט אפשר לקבוע בוודאות מדוע נבחר זה והוזנח זה; ואולם ברור שאהבת דברי מוסר ואמרי חכמה, המציינת כל כך את ימי הבינים, היתה גורם עיקרי בברירה זו. שתי שיטות הקיצור הנ״ל אינן דבר בלתי־שכיח. לעתים קרובות אין המעתיקים טורחים להעתיק את אשר לפניהם עד תומו, ואפילו בחיבורים אחידים, כל שכן באגרות הדנות בעניינים שונים; ובחומר ממין זה, כמו גם בשאלות ותשובות, רבו הליקוטים וההשמטות. מבין אגרות הרמב״ם שבחלק מכתבי היד או הדפוסים העתיקים נמסרו בלתי־שלמות או בצורת ליקוטים, אפשר להזכיר כאן את האגרות לר׳ פינחס, לר״ש ן׳ תבון, לר׳ אנטולי ולר׳ חסדאי[1].

נכונה הערתו של דיזנדרוק שהכותרת הנמצאת לפני האגרת בנוסח ד״ר (ואשר יש לקראה ״זה קצת מִכְּתָבֵי הר״ם במז״ל לתלמידו[2] ר׳ יוסף ב״ר יהודה ז״ל״) מציינת את הבא אחריה כאוסף של ליקוטים מאגרות שונות; אלא שיש לשים לב

---

[1] ראה למשל גם השגת ר׳ שמואל בן עלי בעניין ההליכה בנהרות בשבת ותשובת הרמב״ם עליה ב״תשובות הרמב״ם״ הוצ׳ פריימן סי׳ סח־סט וההשלמות מתוך כ״י ניאופיטי שם עמ׳ 362־367 (בנוסח ד״ר של האגרות חסר סוף שתיהן, ואעפ״כ נאמר אחרי הסיום המקוטע של התשובה: נשלמה התשובה אשר השיב הר״ם במז״ל). אבל אותו כ״י ניאופיטי המכיל את הטכסטים האלה בשלמות מפסיק את האגרת אל ר׳ פינחס באמצע.

[2] ובכן לא some of Maimonides' writings to his disciples (דיזנדרוק עמ׳ 491 הע׳ 68) אלא something (some extracts) from Maimonides' letters to his disciple. המקובל בשימוש הלשון של הזמן הוא ״כתב״ (=כתאב בערבית) במובן ״אגרת״, אבל לא ״מכתב״. מלבד זה אפשר ללמוד גזירה שווה מהתחלת הליקוטים הנוספים בד״ר סמוך לאגרת (בלי התחלת שורה חדשה) שהן לפי הנראה מידי אותו העורך ״ועוד זה לו זצ״ל... בכתב ארוך בענינים רבים ראיתי שאעתיק מדבריו הנחמדים קצת״: מה שם ״קצת״ במובן ״מעט״, ״חלקים אחדים״, אף כאן כך; מה שם ״כתב״ אגרת, אף כאן כך.

2010 Ministerio de Cultura

א) שכותרת זו רק על נוסח ד״ר בלבד יצאה ללמד ולא על כל הנוסחים כולם. ב) שאינה מאשרת אלא סותרת את ההשערה שהמלקט ביקש ליצור מקטעי אגרות שונות אגרת אחת חדשה. ההקדמה הקצרה לליקוטים מאגרת אחרת[1] הנלוים אל ליקוטי אגרתנו בד״ר בלי הפסקה ניכרת, מפרשת את שיטת המלקט בבהירות. הריבוי ״כתבי״ בכותרת הנ״ל בוודאי כולל עם אגרתנו את האגרת שממנה נלקחו אותם הליקוטים הנוספים; ולא זו בלבד אלא אף אגרת שלישית אשר חטיבה ממנה נקלעה בין שתי האגרות הללו, אותה החטיבה המספרת על אברהם בן הרמב״ם כעל נער העומד כבר על דעתו, ואשר לכל הדעות אינה יכולה להיות כתובה בזמן אחד עם שאר האגרת ובאמת היא חסרה גם בנוסח הערבי גם בנוסח נ״פ. נראה שקרה כאן כבר בד״ר או בכ״י שלפניו מה שקרה רק בדפוסים מאוחרים לגבי הליקוטים הנ״ל: השמטת ההערה המגידה שמכאן ואילך מתחילים דברים לקוחים מאגרת אחרת.

קשה יותר לברר מה דינם של מקומות אחרים הנמצאים בשני הנוסחים העבריים יחד או בנוסח נ״פ בלבד וחסרים בנוסח הערבי שלפנינו, אע״פ שאין ספק שהיו כלולים בנוסח ערבי מסוים שממנו תורגמו. האיש שקבע צורת נוסחנו הערבי — מסתבר שהתכוון להעתיק את המכתב בשלמותו; שאלמלא כן לא היה כולל בהעתקתו את הפרשה האחרונה, על פריסות השלום שבה מפלוני ואלמוני ליוסף ועל ידו לפלוני ואלמוני, וגם עניין כספי פרטי של הרמב״ם. מדוע אפוא חסר בנוסח זה, מלבד הכתובת הנמצאת בנ״פ, המשפט הראשון של שני התרגומים לגמרי ומדוע באו בו שני המשפטים הסמוכים בצורה מקוטעת, ערוכה ממש כמו ליקוטים? קרוב לוודאי שהאיש ההוא לא מצא לפניו את התחלת האגרת במצב שאיפשר לו להעתיק אותה, מפני שהשורות הראשונות היו קרועות או מטושטשות בחלקן ועל כן רשם רק את המשפטים שהצליח לקרא בלי פקפוק וציין פעמיים, מתוך מידת דייקנות ראויה לשבח, את אי־שלמות הטכסט, בהוסיפו ״וקאל״ (ואמר). מסייעת להשערה זו העובדה שלא רק המשפט הראשון חסר בנוסח הערבי שלנו, אלא אף מלים אחדות בסוף המשפט השלישי של התרגומים, שהוא הראשון בערבית[2], ופסוקית המעבר הקצרה ״ושמע (ממני) אלו הכללים שאומר לך״, דברים שבשום אופן לא הושמטו בכוונה. אשר לבעל אותו הנוסח הערבי שעליו מיוסדים התרגומים העבריים, אפשר שהספיק לראות את המכתב עוד במצב טוב יותר או שעלתה בידו לפענח יותר ממנו; ואולי לא פענח אלא קצת מלים ומילא את השאר על פי סברה גרידא. נראה שהמשפט הראשון נשאר חסר בהירות אף בנוסח זה, כי שני המתרגמים פירשו אותו פירושים שונים מאד[3]. וברור שגם אותו המשפט לא היה התחלת האגרת ממש כפי שכתב אותה הרמב״ם, כי אין ספק שמכתב ארוך כזה לא היה חסר בראשו מליצות של שבח וחיבה

---

[1] ראה בהערה הקודמת. [2] בד״ר ״והבן... לא יוכל על זה ולא יסבול על אותם היגונות, בנ״פ ״והבן לא יסבול זה ולא יוכל לסבול אותם ההכעסות״; בנוסח הערבי יש רק ארבע מלים ״וולדי לא יסתטיע אלצבר״ (כמו להלן פיס׳ ז) = ובני לא יוכל לסבול (לפי סגנון המתרגמים העתיקים); ובכן השמטה באמצע ובסוף. [3] דיוננו כאן יוצא מההנחה ששני התרגומים העבריים מבוססים על נוסח ערבי שוה בעיקרו, ושאותן המליצות של ד״ר בהתחלת האגרת אשר אין להם מקביל בנ״פ אינן אלא תוספת מעבד מאוחר (עיין להלן). ואולם אין מן הנמנע שלפחות המליצה המוזרה ״לפי רתיחת מזג המיית הבחרות״ נובעת ממקור ערבי. היא

או אדיבות כנהוג; והרי נוסח נ״פ אפילו מתחיל בוי״ו החיבור. לפי האמור אין לחשוב גם את הכתובת שבראש נ״פ ללקוחה מהמכתב המקורי (קל היה לחבר כתובת כזו ע״פ אגרת ז וכדומה), וכן הוסיף המעתיק בסוף העתקתו "ושלומכם יפרה ויסגה"[1].

לסיבה חיצונית אני נוטה ליחס גם את השינוי התמוה בין הנוסח הערבי שבידינו לנוסח נ״פ בתוך דברי הרמב״ם על מכתב ההתנצלות ששלח לבגדאד (פיס׳ יב־יג). כאן יש בכל אחד משני הנוסחים הנ״ל טכסט שונה־תוכן בראש ורק הסוף משותף. אין טעם להטיל ספק ששני הקטעים שבהם השינוי שייכים לאגרתנו ולאותו המקום בה, כי שניהם מתבארים זה ע״י זה. בנוסח הערבי יש רמז על מחלוקת בין ראש הישיבה (או זכריה) לבין ן׳ שמעון וקטע נ״פ משמיענו פרטים ממחלוקת זו; ושוב בקטע זה אומר הרמב״ם שכתב את הנזכר שם "בכלל אותו הכתב", ואין זה יכול להיות אלא אותו מכתב ההתנצלות שאנו דנים בו[2]. ואולם אין שני הקטעים מצטרפים בנקל להמשך אחד; כי באחד נאמר "ובמכתב שכתבתי לא כללתי אלא את העניין הזה ועצתי...", ואילו בקטע השני נזכר עניין שלישי. יש לשער שהרמב״ם כתב מתחילה רק את הדברים הכלולים בנוסח הערבי שלפנינו ואח״כ נזכר שמכתב ההתנצלות ההוא הכיל עוד עניין אחד שהוא חייב להזכירו ורשם את המלים השמורות בנוסח נ״פ בשולי האגרת[3]. בעל נוסחנו הערבי לא הכניס את השורות האלה בהעתקתו, אם מפני שנעלמו מעיניו אם כסבור שאינם לכבוד לר׳ יוסף. מאידך גיסא נתקבלו הדברים הרשומים על הגליון בנוסח נ״פ ודחו, לפי הנראה, משם את הטכסט הראשון (חזיון לא נדיר בכתבי־יד הוא שהוספות דוחות חלק מהפנים ממקומו, מפני שהמעתיק חושב בטעות את ההוספה ל ת י ק ו ן נוסח הפנים).

השמטה מ ת ו ך כ ו ו נ ה באה, אולי, בנוסח הערבי באותו המקום (בפיסקה ח) שבו מגלה הרמב״ם, לפי התרגומים, שאף לגדולי חכמי ישראל אינו מתייחס באותה הערצה בלתי־מסוייגת וחסרת בקורת המקובלת בעם — עד ימינו אנו —, אלא דן כל אחד מהם לפי דבריו וחושב, לפי המימרה הידועה במסכת סוכה, הוויות אביי ורבא ל"דבר קטן". בעל הנוסח הזה, שחס כנראה על כבודם של החכמים ה ק ד ו מ י ם, אפשר מאד שהשמיט מדעת גם את המלים האחרונות במשפט "הרי זה דבר אשר לא

מזכירה מה שנאמר במוה״נ ג נא, קרוב לסוף (דף קכ״ט ע״א, 462:20) על "רתיחת תערובות הגוף" (כן לפי תרגום אלחריזי) של הבחרות המונעת לימוד המידות הטובות והמחשבה הזכה. אם הביטוי הזה בא מהמקור, נראה שנצטרך להניח שהיו ש ל ו ש העתקות מארכטיפוס מטושטש אחד: על השלמה שבהן (לגבי ההתחלה) בנוי תרגום ד״ר, על השניה תרגום ב״פ, על השלישית נוסח כתבי־היד הערביים שהגיעו לידינו. — אשר להבדל בין הנוסחים בסדר הפיסקאות א־ב, יש לשער שהסיבה מקרית, כגון שבכתב־יד אחד הושמטה פיסקה אחת ונוספה בין השיטין או על הגליון והמעתיק מכ״י זה הכניסה במקום לא נכון.

[1] גם זה, כנראה, לפי האגרת ז (שם בסדר הפוך: ושלומכם ישגה ויפרה); אך יש להעיר שבכ״י נ״פ חסרות המלים האלה בהעתקת האגרת הזאת.

[2] אילו היה מישהו מכניס כאן, מטעם כמוס עמו, קטע ממכתב אחר מוצא מהקשר הטבעי שלו, יש להניח שהיה משמיט את המלים "בכלל אותו הכתב".

[3] הרמב״ם היה רגיל להוסיף הוספות קצרות וארוכות בצדי הגליונות. עיין בקטעי האוטוגרפים שפרסמו ש׳ אטלס (לונדון 1940) מ"משנה תורה" וה׳ הירשפלד (ב־J. Q. R. 1903) מ"דלאלה׳ אלחאירין".

2010 Ministerio de Cultura

יעשהו איש כמותו, ואפילו שלמים ממנו מאלה שהיו לפניו (פיס׳ ו)[1]. — חוץ מהדברים הנ״ל והשמטות קטנות מקריות בהחלט נראה הנוסח הערבי שלנו שלם, ואין לדונו כדין התרגומים המקוצרים.

אשר לטענת דיזנדרוק כי הפיסקה על מורה הנבוכים (כ) מפסיקה את סדר העניינים הטבעי, יש להעיר שמכתב פרטי אינו מאמר מחובר לפי תכנית מחושבת מראש. לפי כל הסימנים נקבע סדר מכתב הרמב״ם ע״י סדר מכתבו של יוסף, או, מה שמסתבר יותר, מכתביו[2]. כי, כפי שראינו לעיל[3], קשה להניח, מבחינה כרונולוגית, שיוסף בן יהודה שלח את מאמר ר׳ שמואל בן עלי בעניין תחיית המתים אל הרמב״ם עם המכתב הראשון שנזכר באגרתנו. אך ברור ששלח עם המאמר כמה שורות משלו; מתשובת הרמב״ם יוצא שכתב כי הוא שולח לו את המאמר כדי שתיוודע לו ממנו בערותו של ראש הישיבה (בעניינים פילוסופיים). ובכן יש להניח שבמכתב שני זה אל הרמב״ם הביע יוסף קודם כל את דעתו על מאמר הגאון שהוא שלחו אל הרמב״ם, ביקש אח״כ לשלוח לו חלק מ״מורה הנבוכים״ שהיה חסר לו, ולבסוף הודיע על כוונתו לפתוח בית־מדרש בבגדאד (אפשר שהחשדות הכבדים בכשרות אמונתו של הרמב״ם שניתן להם פרסום מטעם הישיבה באותו מאמר, נתנו את הדחיפה האחרונה לתכנית זו); והרמב״ם ענה לפי סדר זה.

נחזור עכשיו אל הקשיים הכרונולוגיים שהיו הבסיס העיקרי להכחשת אחדות האגרת. שנים מהם יכולנו להוציא מכלל הדיון מלכתחילה[4]; קושי שלישי נוגע רק בחטיבה האחרונה של נוסח ד״ר, השייכת באמת לאגרת אחרת בלי ספק,[5] אבל אינו מערער אחדות הנוסח הערבי שבידינו. סתירה של ממש יש רק בין התאריך שבסוף האגרת לבין הפיסקה המבשרת חיבור מאמר תחיית המתים בלשון עתיד: סתירה זו אין ליישבה בלי תיקון נוסח[6]. ואולם לעומת הטעות הקטנה בשנת התאריך, התלויה באות אחת גרידא, ראינו[7] שחודש התאריך הולם יפה יפה את מסיבות האגרת הן בנוגע למחלוקת בעניין תחה״מ הן בנוגע לחליפת המכתבים עם ראש הישיבה הבגדאדית. לזה יש להוסיף כי גם מה שנאמר בפיסקה יז על מכתב ראש הגולה, מעיד על אותו הזמן: המכתב נקרא לפני קהל ועדה בחג הסוכות, כלומר במחצית השניה של חודש תשרי; א״כ אין לך זמן נאות יותר להזכרת המאורע באגרת של הרמב״ם מחודש מרחשון. עובדות אלה יכולות להחשב להוכחות חיוביות לטובת אחדות אגרתנו.

הנוסח הערבי. נשאר לנו לתת דו״ח על אופן הוצאת האגרת בקובץ זה. הנוסח הערבי של האגרת נדפס כאן הפעם הראשונה בשלמותו. את הרבע האחרון לערך (מפיסקה יט ועד הסוף) פרסם כבר ש. מונק[8] ע״פ כ״י ס׳ (אבל באותיות ערביות) עם תרגום צרפתי והערות. מונק הכניס בטכסט שלו תיקונים, אמתיים ומדומים, ביד

---

[1] בפיס׳ טו נשארו דברים דומים גם בנוסח הערבי. חוסר עקיבות בעניינים כאלה דבר שכיח הוא.

[2] ידוע לנו מכמה מקרים שהרמב״ם לא היה מהממהרים להשיב ושלפעמים הצטברו אצלו מכתבים אחדים עד שענה; על כן לא ייפלא כלל שאגרתנו תהיה תשובה על שני מכתבים של ן׳ שמעון ויותר. קרוב לוודאי שדבר זה נזכר בפתיחת האגרת שלא הגיעה לידינו.

[3] עמ׳ 33 הערה 2.

[4] עיין לעיל, עמ׳ 37. [5] ר׳ עמ׳ 41. [6] ר׳ עמ׳ 33. [7] ר׳ שם. [8] S. Munk, Notice sur Joseph ben-Iehouda, פאריס 1842, עמ׳ 22–34.

2010 Ministerio de Cultura

רחבה, וכפי שהוא מעיר בעצמו, לא חשב לנחוץ להזכיר גרסת כה״י מפני שרוב התיקונים נוגעים למלים בלתי חשובות. הפיסקאות ה—יח נדפסו אח״כ ע״פ אותו כתב־היד ע״י ש. א. פוזננסקי בנספח לספרו על גאוני בבל המאוחרים[1]. התיקונים שבטכסט זה באו כמעט כולם מיד י. גולדציהר[2] וכמובן רובם טובים; ואולם אחדים מהחשובים שבהם לא עלו יפה. גם העתקת הנוסח וציון הגרסאות לא תמיד נכונים הם[3]. הפיסקאות א—ד לא נדפסו עד עכשיו.

גם מונק גם פוזננסקי—גולדציהר התחבטו מאד בתיקון נוסח החלקים שהוציאו, מפני שכ״י ס׳, שעליו היו מוכרחים להסתמך, מלא שיבושים הוא. במקומות רבים ניכר שהסופר לא הבין את אשר הוא כותב. נראה שהעתיק מכ״י כתוב בכתב ספרדי קורסיבי (מטיפוס כ״י פ׳); וכיון שבכתב זה כמעט אין הבדל בין אל״ף לה״א בסוף התיבה, הרי אנו מוצאים לעתים תכופות בכ״י ס׳ מלים מסיימות באל״ף, אע״פ שדינן להכתב בה״א[4]. כ״י פ׳ משובח הרבה יותר ועל כן יכול הוא לשמש בסיס עיקרי להוצאה זו. יש כמובן מקום לחשד שמעתיק מלומד כסעדיה ן׳ דנאן תיקן לפעמים בעצמו גרסאות שנראו לו משובשות, אבל אין הוכחות ברורות לכך[5]. סטיות מהלשון הערבית הצחה נמצאות במספר רב בשני כתבי־היד; אם הן נמצאות רק באחד מהם, קשה להחליט אם באו מיד הרמב״ם או מיד המעתיק, כיון שאין דרך אחת ועקיבה לרמב״ם בעניינים אלו כפי שמעידים שרידי כתב־ידו. במקום שאין נימוק מכריע, נשמרה כאן גרסת פ׳, בין אם היא קרובה לצחות הלשון בין אם היא רחוקה ממנה.

במקומות לא מעטים הנוסח משובש בשני כתבי היד. באחדים מהמקרים האלה התרגומים העתיקים הם בעזרנו, וביחוד תרגום נ״פ. שני התרגומים מעידים בדרך כלל על מסורת משותפת, נפרדת ממסורת פ׳ וס׳; ואולם יש מקרים בודדים שבהם אחד התרגומים מתאים לכתב יד פ׳ והשני לכתב יד ס׳[6]. קרוב לוודאי שמתרגם נ״פ

---

[1] S. Poznanski, Babylon. Geonim, ברלין 1914, עמ׳ 56—61.

[2] ר׳ שם עמ׳ 56 הע׳ 8 וסוף ההערה 2 לעמ׳ 30. מכיון שלא היה בידי להחליט איזה תיקונים הם של גולדציהר ואיזה לא, ציינתי את כולם בקיצור פוזנ׳, ופירושו שהתיקון נמצא בספרו של פוזננסקי, לא שהוא המציאו.

[3] כדי להסיר מכשול, אזכיר כאן כי מה שנאמר אצל פוזנ׳ בהערות דלהלן יסודו במשגה קריאה: עמ׳ 57 הע׳ 8, 11, 12; 58 הערה 5; 59 הע׳ 1; 60 הע׳ 6, 8, 11. בין טעויות ההעתקה או הדפוס בפנים הנוסח ראוי להזכיר: עמ׳ 57 שו׳ 11 אן׳ ג׳על; שו׳ 15 חד׳רת; עמ׳ 58 שו׳ 2 לכונה; שם 18 צאנעא; עמ׳ 59 שו׳ 3 יחמדוה; שם 4 בדפע: שם 8 ארצא; שם 12 והד׳ית; שם 13 אלגליות; שם 16 אלכבאר; עמ׳ 60, בין שו׳ 1 ו־2 חסר: אהל; שם 4 אלדרג׳; שם 17 חדת׳; עמ׳ 61 שו׳ 1 אלסכ׳פי; שם פצ׳אחתה פצ׳אחה (בכ״י רק פעם אחת: פצאחה).

[4] אפשר שגם חוסר הבחנה בביטוי בין אל״ף וה״א סופיות השפיע בכיוון זה. אך יש עוד הוכחות אחרות לטעויות שנגרמו ע״י צורת הכתב הנ״ל, כגון כ׳לקן במקום כ׳לקי (פעמיים, פיס׳ ה ופיס׳ ז; במקום השני אפשר לבוא לידי אותה הטעות ע״י כ״י פ׳) וחילופי וי״ו ונו״ן (ישוע תחת ישנע, פיס׳ טו; תנא דא תחת תואדה, פיס׳ טז; וקאל תחת נקל, פיס׳ יח).

[5] ואולם ר׳ מלת ארא (=דעות) בפיס׳ ב׳ שנשתבשה באב־העתק לאכרא (ר׳ כ״י ס׳) ובפ׳ היא מופיעה כבר בצורה אכרה (= עולם הבא)!

[6] השמטת משפט חשוב בפיס׳ ב׳ שאינה מתבארת ע״י דילוג בין שתי מלים שוות, משותפת לכ״י ס׳ ולתרגום ד״ר. בשני פרטים קטנים בפיס׳ ג (השמטת וי״ו בראש הפיסקה, הוספת ״בר״ = ״פיהא״) מתאים תרגום נ״פ לס׳.

2010 Ministerio de Cultura

לקח אילו גרסאות מכתב־יד צדדי או שהיה לפניו כבר נוסח מעורב משני כתבי־יד. הכתיב של כתבי היד נשמר כאן, אלא שנוספו הנקודות הדיאקריטיות החסרות בהם[1] ושהמלית "אל", הנפרדת שם, נצמדה פה אל השם המיודע על ידה, כנהוג.

ה ת ר ג ו ם ה ע ב ר י ה ח ד ש המלווה את הנוסח הערבי מבוסס, כמובן, בדרך כלל על נוסח זה; אבל אותם חלקי המכתב שנשמרו רק בשני התרגומים הקדומים או באחד מהם, הוכנסו במקומותיהם בין סוגריים מרובעים בניסוח חדש לפי סגנון זמננו, מתוך שיקול דעת כיצד הובעו לפי המשוער במקור הערבי.

ה ת ר ג ו מ י ם ה ע ת י ק י ם. התרגומים העבריים הישנים, המצורפים כאן בתורת נספחים לנוסח הערבי ולתרגומו החדש, מעמידים אותנו בפני בעיות שונות. התרגום הידוע שנדפס כבר בדפוס הראשון של האגרות ואח"כ הרבה פעמים מחדש, עושה רושם יותר של פרפראזה גרועה מאשר של תרגום ממש, כשמקבילים אותו למקור או לתרגום שבכ"י ניאופיטי. גיבוב שמות נרדפים[2] שאין להם מקביל בנוסח הערבי, תוספות אחרות שאין להן שום יסוד בדברי המחבר ושלפעמים מסלפות אותם[3], התרחקות ניכרת מהרעיון המובע במקור[4]: אלו הם קווים אופייניים בתרגום זה. ואולם ליד החופש המופרז הזה לגבי לשון המקור ותכנו אנו מוצאים ביטויים שהם תירגומים מילוליים ביותר מערבית ומובנים רק בקושי גדול, כגון "מצורף אל זה מה שיחייבהו העיון השכלי", "והבן לא יוכל על זה ולא יסבול על אותם היגונות" (פיס' א), "יקשה עליו ממנו מקומות", "ויפול בלא ספק לשרידים אשר ה' קורא" (פיס' ג) וכו' וכו'. כיצד נקבצו נאמנות קיצונית למקור והפקרות גמורה ביחס אליו במקום אחד?

פתרון החידה הוא שלפנינו פעולת שני אנשים שונים, שהאחד מהם — והוא המתרגם האמתי — בעל הנאמנות, והשני — נקרא לו המעבד — אחראי להפקרות.[5] אם משמיטים מתרגום ד"ר את המלים שאין להם מקביל במקור ושהן נתונות בין סוגרים עגולים בהוצאה זו, נשאר ברוב המקומות תרגום מדויק ומילולי מאוד של הנוסח הערבי; מובן שיש מקומות שבהם לא הבין המתרגם את המקור כראוי או שהיה לפניו נוסח לקוי או גרסה אחרת. כמעט את כל התוספות יש לזקוף על חשבון המעבד. אבל המעבד לא הסתפק בהוספות גרידא, אלא שלח ידו גם בתורף התרגום הישן ושינה אותו בכמה מקומות, כדי להתאימו למליצה או לרעיון הראויים לרמב"ם

---

[1] בכ"י פ' חסר כחצי הנקודות הדיאקריטיות, בכ"י ס' הרבה יותר. רק האותיות צ', ט' באות כמעט תמיד בנקודותיהן; את האות כ' לא מצאתי מנוקדת בשום מקום. בשני כה"י ג מנוקדת מלמעלה = גין, מלמטה = ג'ים; ת בשתי נקודות מלמעלה = תא, בשלש = ת'א. לפעמים צויינו התנועות, ביחוד בכ"י פ'; גם הסימנים המזה, שדה, וג'זמה מופיעים לעתים. חילופי הניקוד לא הוזכרו בהערות להוצאה זו בדרך כלל.

[2] קל למצוא דוגמאות לרוב מבין המלים המושמות בסוגרים בהוצאה זו. כאן נסתפק להביא אחדות מהפיסקה ג בלבד: ויגנו יפיו <ויפחיתו מעלתו>; תקצר <דעתו ו>יד שכלו; <ובהשתכלות ו>בטוב העיון; <יכירו ו>ידעו; שעשיתי <וטרחתי>; ומבקשים <ממני ושואלים>.

[3] באותה הפיסקה: קוצר <עיונם>; בעל ד<ע>ת <לפי סברתו ומחשבתו>; בשמותם <למקומותם מאותם שנתפשט אצלם>; אבל <אני יודע בודאי כי>; שלא ישיג <האיש ההוא> תכלית <ענין המבוקש>.

[4] עיין להלן.

[5] להלן נצטרך לצמצם את המשפט הזה במקצת; לנאמנותו של המתרגם היה גבול ניכר.

2010 Ministerio de Cultura

לפי דעתו, או ששינה מתוך אי־הבנה; כי ברור שלא הכיר את המקור. במקרים אחדים אפשר להכיר עוד תהליך השינוי. נסתפק כאן בשלש דוגמאות.

בהתחלת הפיסקה ד יש לשער שבתרגום העתיק היו דברים אלו בקירוב (השווה בייחוד נ"פ): "כלל שלישי: אין זה החבור גדול מהתורה, וחלילה לי מהשם[1], שהיא מישרת כל נברא באמת". המעבד לא הבין, לפי הנראה, מה עניין "חלילה" כאן וגם מלת "באמת" בסוף לא סיפקה אותו, והוא חשב ליפות ולהגביר את המשפט בכתבו "כלל שלישי אין זה החיבור גדול מתורת <משה רבינו ע"ה> שהיא מהשם <יתעלה> שהיא מישרת כל נברא <ותורה לו> האמת <ואף לכלל האומות>". — בראש הפיסקה ח כמעט אין ספק שהיה בתרגום הישן "אמנם זה מר זכריה הוא איש גולם מאד", כפי שנמצא עדיין בנוסח נ"פ. כי גם בפיסקה ג תורגמה בנוסח ד"ר המלה הערבית "גבי" — גולם. מלה מוזרה זו, שאין דרכה לשמש בתורת תואר, אולי התמיהה את המעבד, בפרט מאחר שנאמרה על איש שלמדנותו נזכרת לאלתר, והוא החליט לכתוב במקומה "גדול", אבל עם נופך משלו שהוסיף כיוצא בו בכמה מקומות[2]. "איש גדול מאד <הרבה בעיניו>" — בפיסקה יח נאמר מתחילה, לפי הנראה: "מה אתה סבור? שאחשוב לו, או לגדול ממנו, שהוא משיג דבר? תכליתו אצלי שהוא כמו זולתו...". המעבד חיבר מלת "תכליתו" עם המשפט הראשון, וכדי ליישב שני המשפטים תיקן כך: "מה אתה סבור שאחשוב לו או לגדול ממנו שהוא משיג דבר <ומשיג> תכליתו? אלא שהוא כמו זולתו...".

מקומות אלו והדומים להם מראים בעליל שיד המתרגם כאן לחוד ויד בעל התוספות לחוד. הוכחה נוספת תשמש העובדה שתופעה זו של עיבוד בדרך הרחבת לשון המקור (ולעתים בדרך שינוי נועז) איננה בודדה באגרת זו אלא כבר נתגלתה ע"י א' מארכס באגרות אחרות של הרמב"ם אשר מהן שמורה גם הצורה הבלתי־מעובדת: באגרת לחכמי פרובינציאה בעניין האצטגנינות[3], ובאגרת לשמואל בן תבון[4]. בתוך הראשונה, הכתובה עברית במקורה, לא הוסיף המעבד אלא מעט; בשניה, שרובה הגדול מתורגם מערבית, התנהג באותו חופש כמו באגרת שלפנינו. יש להוסיף את האגרת אל ר' חסדאי הכתובה בעברית צחה (אם כי יתכן שנכתבה ע"פ מקור ערבי) ולכן יצאה גם היא, כמו אגרת האצטגנינות, בלי שינוי רב מידי המעבד. בלי ספק אין זה מקרה שהנוסח המורחב של ארבע האגרות[5] הוא הנדפס בדפוס הראשון של האגרות. יד אחת היא שעיבדה את כולן וקלקלה כולן במדה מסוימת, ואין פלא שמסורת משותפת להן.

---

1 ר' שמואל א' כד ו', כו יא', ועוד. 2 בפיס' ג: בעל ד<ע>ת <לפי סברתו ומחשבתו>; פיס' יד: גדול וחשוב <אצל עצמו>, קטן <אצל עצמו>; פיס' יח', קרוב לסוף: מי שהוא גדול ממנו <אצל עצמו>. 3 H.U.C.A., III, 1926, עמ' 340. 4 J. Q. R., סריה חדשה כרך 25, 1935, עמ' 375. י' זנה הצטרף תחילה לדעתו של מארכס (תרביץ, שנה י', תרצ"ט, עמ' 150); אח"כ (שם עמ' 330) חזר בו מדעה זו והביע את הסברה שהנוסח המרבה הכפלות שמות נרדפים הוא הקרוב ביותר למקור והאחר הוא מקוצר. ואולם, כפי שיתברר במקומו, משנתו הראשונה של זנה היא הנכונה. 5 ארבע האגרות האלה (אגרתנו עם נספחיה ושלוש הנ"ל) הן כמעט כל החומר מאגרות הרמב"ם הכלול בד"ר. מלבדן יש שם רק אגרת הלואי העברית למוה"נ (כאן אג' ג), אשר צורתה חמליצית מנעה מעיבוד. והאגרת אל ר' פנחס הבאה

2010 Ministerio de Cultura

האם מעבד זה הוא גם המלקט של אגרתנו, כלומר שהיה לפניו תרגום שלם של כל האגרת והוא השמיט ממנו מה שלא עניין אותו? ע״פ עדות האגרות האחרות הנ״ל אני נוטה לענות בשלילה. מעבד זה רגיל היה, לפי הנראה, לטפל בחומר שבא לידו בכל היקפו; הוא היה רק מרחיב, אבל לא מקצר.

מהמצב הנזכר נובע התפקיד להשיב את התרגום הישן על כנו, מזוקק מסיגי התוספות והשינויים. את התפקיד הזה אפשר היה למלאת במדת־מה ע״י השמטת המלים שאין להם מקביל בערבית, אבל לא בשלמות ובבטחון הרצויים. כי א) אין מן הנמנע שהתרגום העתיק כבר השתמש לפעמים בשתי מלים קרובות־המושג כדי להביע מובן מלה ערבית אחת, כגון ״דין ודת״ במקום ער׳ דין; ב) במקום שהמעבד הוסיף שמות נרדפים, לא נוכל לדעת עפ״ר איזהו עיקר ואיזה נוסף; ג) כשנוסח התרגום סוטה מהמובן הניתן ע״י הנוסח הערבי שבידינו, קשה להחליט אם הדבר נגרם ע״י גרסה אחרת או אי־הבנה מצד המתרגם או שמא יד המעבד באמצע; ד) אף אם ברור שהמעבד שינה, לא נוכל לדעת בדיוק מה כתב המתרגם באמת. על כן לא ראיתי לפני דרך יותר טובה לעריכת נוסח התרגום הזה מהשיטה הזהירה המקובלת בדפוסים עבריים מאז: השארתי את הנוסח של ד״ר בשלמותו, אבל שמתי את המלים שהן תוספות על הנוסח הערבי בסוגרים עגולים ( ); במקומות שבהם קרוב לוודאי כי המעבד שינה ועדיין אפשר לשער מה היה הנוסח הראשון, ניתן הנוסח המשוער הזה בסוגרים מרובעים [ ] ונוסח ד״ר בעגולים ( ). באופן זה ייגלה מצד אחד הנוסח המקורי במדת האפשר ותובלט מאידך עבודת המעבד, מבלי שיוצג לפני הקורא טכסט דמיוני. שיבושים שבלי ספק התהוו רק אחרי העיבוד ואולי רק אגב ההדפסה (כגון ״העט״ במקום ״העני״ בפיס׳ יח), תוקנו בפנים.

האמת ניתנה להאמר שגם אחרי הטיהור מהתוספות והשינויים לא יצא לנו תרגום משובח. רבים המקומות שבהם לא כיון המתרגם אל דעת הרמב״ם[1]. בכמה מקרים מפני שלא היה לפניו נוסח ערבי טוב, באחרים מחמת שטחיות או חוסר ידיעת הלשון; ונראה כי בד בבד עם שיטתו המילולית במקומות שהבינם לא נמנע מתרגומים דמיוניים במקומות שלא הצליח לתפוס עניינם. מתרגם שכך מעשהו — ברור מלכתחילה שאינו יכול להיות האיש אשר מידת אחריותו המופתית אינה חדלה מלעורר התפעלותנו: ר׳ שמואל ן׳ תבון. אף אם נכונה הסברה שהערה בד״ר המייחסת לו תרגום אגרת אחת מוסבת על אגרת זו[2]. אבל הדבר מוכח ללא צל של ספק משימוש המלים של המתרגם, שהוא בדרך כלל רחוק משימושו של ן׳ תבון ומזדהה במדה מרובה עם שמושו של אלחריזי.

בסוף שורת האגרות האלה. נראה שאף במכתב ן׳ תבון אל הרמב״ם (המסודר שם לפני אגרת הרמב״ם אליו) נגעה יד המעבד; מסתבר שלפחות המלים ״המאמר הנכבד״ לפני ״מורה הנבוכים״ באו ממנו, כי כמוהן הוסיף בקביעות בכל הזכרת מוה״נ באגרות לן׳ תבון ולר׳ חסדאי.

[1] טעויות קשות בתרגום נמצאות בפיסקאות ג, ז, ט, יד, טז, יח, ועוד; לפי הנראה גם ב־א. במקרים האלה אין לחשוב על שינויים מצד המעבד.

[2] נוסח ההערה: ״זאת האגרת כתבה הר״ם במ׳ז״ל בלשון קדר והעתיקה החכם ר׳ שמואל בן תבון בלשון קדְרי ז״צל״. במקום ״בלשון קדר״ השני וודאי צ״ל ״בלשון קדש״ (הקבל כאן עמ׳ 22 בגרסאות לשו׳ 1) ולא ״מלשון קדר״ כפי שתיקנו דפוס ויניציאה ש״ה ומארכס J. Q. R. 1935 עמ׳ 381. מארכס מסמיך שם את ההערה לאגרת

2010 Ministerio de Cultura

לעומת הישגו הדל של מתרגם זה יש לציין את התרגום הכלול בכ״י ניאופיטי כמעשה ידי מומחה מצוין. רובם הגדול של המקומות הקשים, ביניהם כמה מקומות שנכשלו בהם חכמי זמננו, הובנו כאן כראוי; הטעויות מעטות. הסגנון עפ״ר דייקני ובהיר כאחד; אך גם פה לפעמים הנאמנות למקור מוגזמת ומקשה מאד על ההבנה, כגון ״אבל היותך קשה עליך היותו שולח לשונו עליך... אל יקשה זה עליך״ (פיס׳ טו). לפעמים הוסיף המתרגם (או אחד המעתיקים?) מלה אחת או שתים שלוש שאין להן מקביל במקור, לשם הבהירות; אך אין הרחבות גדולות חוץ מפעם אחת[1].

אף על פי כן יש גם בנוגע לתרגום הזה מקום רב לספק אם הגיע לידינו באותה הצורה שניתנה לו מתחילת יצירתו על ידי המתרגם. היסוד הראשון לספק זה היא העובדה שלפחות בשני מקומות בנוסח כ״י נ״פ אנחנו מוצאים שני תרגומים שונים זה על יד זה[2]. עובדה שניה: שימוש המלים בתרגום זה הוא בדרך כלל כשימוש בתרגומי בני תבון, וידוע באיזו מידה מקפידים התרגומים התבוניים להעתיק מלה ערבית אחת תמיד באותה המלה העברית, מה שאין כן בתרגומי אלחריזי; והנה בתרגום שלפנינו מתמיה מספר החילופים בתירגומי מלים ערביות שוות בלי שום סיבה ניכרת; הבולט שבהם הוא חילוף המלים ״הבן״ ו״הילד״ (בערבית תמיד ״אלולד״ או ״ולדי״). תרגום ד״ר, הכתוב בסגנון אלחריזי, הוא עקיב הרבה יותר. ועובדה שלישית: יש מספר גדול של התאמות בין תרגום זה ותרגום ד״ר, שחלק מהן יכול להיות מקרי, אבל לא כולן[3]. קרוב לוודאי שיש קשר בין העובדות האלה, ומסתבר שקרה כאן מיזוג מסוים בין שני תרגומים נפרדים מעיקרא[4]. ואולם אי אפשר להחזיר עטרת התרגום בצורתו המקורית לישנה על סמך השערה זו, ועל כן עלינו להסתפק בהדפסת נוסח כ״י ניאופיטי כמות שהוא מתוך תיקון טעויות סופר רגילות; אך גם כאן שמנו מלים שהן תוספת על המקור בין סוגרים עגולים כדי להבליט אותן ולאפשר השוואה עם שיטת ההרחבות של תרגום ד״ר; אין הכוונה להחליט בוודאות שכל אותן התוספות מאוחרות הן דווקא[5].

הקודמת בד״ר (האגרת אל ן׳ תבון), כנראה מפני שהכותרת הבאה אח״כ מובלטת ומופרדת ע״י אותיות גדולות, ואולי הצדק אתו; ואולם דומה שדבר בלתי־רגיל הוא בכתבי־יד ודפוסים עתיקים להביא הערה בצורה כזו ב ס ו ף איזה טכסט. בין כך ובין כך אין דברי ההערה נכונים; שהרי לגבי האגרת אל ן׳ תבון כבר הוכיח החכם י. זנה בראיות ברורות שנוסח הדפוסים כתוב בסגנון אלחריזי.

[1] בפיס׳ ז: בלא שום כעס ולא שום דבר יארע להם. המלים האחרונות מוזרות מאד, ואין מן הנמנע שכל התוספת הזאת לקוחה מטופס ערבי של האגרת שנוסחו היה שונה גם מהנוסח הערבי שלנו גם מהנוסח שהיה לפני בעל תרגום ד״ר (אולי צ״ל ״ירע להם״ = ער׳ יסוּ⁻הם).

[2] ומה שצריך לידע הבן שתדע (פיס׳ א); שאני יודע ומאמת שידעתי ונתאמת אצלי (פיס׳ ג). יש להעיר שהגרסה הראשונה בפיס׳ ג (״שאני יודע ומאמת״) אי אפשר לחברה עם ההמשך ״כשחברתיו״, ואולי היו המלים המקבילות בערבית חסרות בטופס שהיה לפני המתרגם הראשון.

[3] למשל התרגום ״גנות״ במקום ער׳ גנא (פיס׳ ג), שגיאה גסה שקשה ליחס כמוה למתרגם נוסח נ״פ.

[4] מיזוג כזה אירע למשל בדפוסי הכוזרי הנמצאים בידינו, כפי שבדעתי להוכיח במקום אחר. מיזוג זה (אמנם לא משני תרגומים שונים אלא משתי רצנזיות שונות של אותו התרגום) מגיע במקומות מסוימים לידי כך שבתוך כמה עמודים כמעט כל שורה של הדפוסים מעורבת מנוסחי שתי הרצנזיות.

[5] ההוכחות המפורטות בעניין שימוש המלים של התרגומים וכיו״ב יבואו במבוא הכללי.

2010 Ministerio de Cultura

למען השלמות ייזכר כאן שהאגרת במלואה היקפה תורגמה לעברית מחדש ע"י בר גולדברג כראשון לנספחים ("זכרונות") למבוא הביאוגרפי אשר הקדים ל"ספר ברכת אברהם הוא ספר תשובות לרבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל", ליק, 1859. לרשותו של גולדברג כבר היו שני כתבי היד הערביים המשמשים יסוד גם להוצאה זו, אבל לא ידיעות מספיקות בלשון הערבית; התרגום העתיק בכ"י ניאופיטי עולה על שלו בהרבה. על סמך אותם החלקים של הנוסח הערבי שנדפסו כבר, בצירוף עבודתו של גולדברג, תרגם בשנת 1935 ה. וולף את כל האגרת לגרמנית[1].

לשם הקלת הסקירה והציטוט מחולקת האגרת להלן לפיסקאות מסומנות במספרים, אשר כמובן אין יסוד להן בכתבי היד.

נוסח האגרת

[א]... [ועל בני לדעת כי — באמונתי בתורת
משה רבנו! — איני מטיל ספק בשום דבר ממה
שהזכרת במכתבך ובטוח אני שכך היו הדברים
באמת; ברם מדותי שונות הן ממדות בני שהרי]
[א]... (אעלם) אני אסמח פי חקי אותי חינכו השנים והנסיון, מלבד מסקנות העיון.

[1] M. G. W. J. כרך 79 עמ' 81—89.

1 הכותרת בכ"י פ': רסאלה' וצלת מן רבי' משה ז'צ'ל לר' יוסף בר יהודה תלמידה ז'ל והו יסלה ען אחואלה ויערפה וידכר לה ען חסד אלנאס אליה וגיר דלך; בכ"י ס': רסאלה לרבי' משה זצ"ל גאוב בהא תלמידה אלסבי (או אלכוצי [צ"ל אלכ'אצי ?]; בכ"י לא ברור) לדיה החכם הגדול ר' יוסף ן' עקנין יצף לה פיהא חאלתה מע אלנאס ומא כאן להם מן אלחסד לה עלי אלח ב ו ר יבין מנהא פאצ'ילהא [צ"ל פצ'אילה] ואכלאקה אלחמידה ז'ל. — המלים המוסגרות כאן "אעלם", "וקאל", "וקאל לה" הן הוספות עורך הנוסח הזה; ר' במבוא לאגרת.

1 תרגום הכותרת שבכ"י פ': אגרת שהגיעה מרבינו משה זצ"ל לר' יוסף בר יהודה תלמידו ז"ל, בה הוא שואל אותו (או כשיוסף שאל אותו ?) על ענייניו ומודיעו ומספר לו על קנאת הבריות בו ושאר דברים. בכ"י ס': אגרת מאת רבינו משה זצ"ל שהשיב בה לתלמידו הנעלה בעיניו (ר' ביטוי הרמב"ם בפיסקה ז; אך אולי יש לקרוא: לתלמידו המקורב) החכם הגדול ר' יוסף ן' עקנין; בה הוא מתאר לו את הליכותיו עם הבריות ואת קנאתם בו בגלל החיבור, וממנה מתבררות מעלותיו ומידותיו התרומיות ז"ל. — התחלת הפיסקה (שלא היתה התחלת האגרת) חסרה בנוסח הערבי שלפנינו והושלמה כאן ע"פ התרגומים העתיקים. — במקום התרגום המילולי "הבן" (= אלולד), שאין לשוננו סובלתו, הושם כאן ולהלן "בני". — באמונתי וכו': השווה הביטוי "באמונת התורה" באגרת לן' תבון (בקובץ עמ' 28 טור ג' שו' 26).

2 ממה שהזכרת במכתב: נוסח ד"ר' השונה כאן מאוד, אינו מתדבק יפה עם ההמשך.

5 המשפטים "אותי חינכו — העיון", "ואנכי — להתאפק" באים בנוסח כתבי־היד הערביים בסדר הפוך; ר' עמ' 41 הע' 3. — מסקנות העיון: תורת המוסר הפילוסופית המחייבת סבלנות לגבי פגעי הזמן.

2010 Ministerio de Cultura

כת׳יר׳ וולדי לא יסתטיע אלצבר׳ (וקאל) אני ריצ׳תני אלסן ואלתג׳אריב׳ מצ׳אף למא יקתצ׳יה אלנט׳ר׳

[ב] (וקאל לה) אעלם אני מא ולפת הד׳א אלחבור לאסוד בה פי אליהוד׳ ולא ליתצל לי צית׳ פיעזׂ עלי׳ׂ אן תכ׳אלף ג׳איתי אלתי מן אג׳להא אלפתה׳ ואנמא אלפתה אולא׳ ואללה אלעאלם׳ לנפסי לאתפרג מן אלבחת׳ ואלפתש למא יחתאג׳ אליה׳ ולזמאן אלשיך׳ ולוג׳ה אללה תעלי׳ לאני ואללה קנא קנאתי לי״י אלהי ישראל׳ וראית מלה׳ דון דיואן חקיקה׳ ודון ארא צחיחה׳ ולא מחררה׳׳ פפעלת מא פעלת ללה כ׳אלץ׳ פהד׳ה ג׳מלה׳ ואחדה׳

ואנכי סלחן מאד בענייניי אני: אך בני [אין זה ביכלתו ו]אין בו כוח להתאפק [בפני אותם העלבונות׳ ושמע את הכללים האלה שאומר לך׳]

[ב] דע כי לא חיברתי את החיבור הזה כדי להיות גדול בישראל על ידו או כדי שיצאו לי מוניטין בעולם׳ עד כי יחרה לי על התנגדות למטרה שלשמה חיברתי אותו׳ אלא לכתחילה חיברתי אותו׳ ושהדי במרומים׳ בעבור עצמי׳ כדי להיפנות מהחקירה והחיפוש אחרי (ההלכות) הדרושות (בכל פעם)׳ ולמען עת הזקנה׳ ולשם ה׳ ית׳׳ כי׳ באלהים׳ קנא קנאתי לה׳ אלהי ישראל׳ בראותי (לפני) אומה שאין לה ספר כולל לאמתו של דבר ואין לה דעות אמתיות ומדויקות׳ על כן עשיתי מה שעשיתי׳ לשם שמים גרידא׳ זהו כלל אחד׳

3 ס׳ אלי מא׳ 5 וקאל לה אעלם: ס׳ ואעלם׳ 6 ולפת: כן בשני כה״י במקום הצורה הקלסית ״אלפת״ הנמצאת פעמיים בסמוך; וכן פצול עמוד 40 שורה 4; Pococke, Porta Mosis, עמ׳ 79, 80, 106; עיין Brockelmann, Grundriss d. sem. Sprachwiss., I 590׳ — פ׳ לאסוי׳ 7 ליתצל: כאן באותו המובן כמו ״ליחצל״, אבל אין צורך להגיה (לי במקום אלי)׳ — צית: בשני כה״י צות׳ 8 פיעז: ס׳ (ואולי גם פ׳) פי עז׳ — עלי — אלפתה (הראשון): חסר בס׳ (וד״ר)׳ 9 ואנמא אלפתה: חסר בפ׳׳ 10 אולא — לאתפרג: פ׳ ואללה הו אל עאלם לנפסי אן אולא פרג׳ 13 תעלי: כתיב זה מצוי באוטוגרפים של הרמב״ם׳ 15 וראית וכו׳: משפט מצב (״חאל״)׳ 16 ארא: מ׳ אכרא; פ׳ אכרה׳ ר׳ התרגומים: נ״פ דעות׳ ד״ר עיון (הקבל שם בפיס׳ יח: עיון הפילוסופים = ארא אלפלאספה)׳ 17 ללה: ס׳ ללא׳ — כ׳אלץ: ר׳ מלון פרידלנדר׳ — ס׳ פהדא׳

11 עת הזקנה: לכשיחלש כוח זכרוני׳ 12 מלכ׳ א׳ יט י (שם: אלהי צבאות)׳ 14 ספר כולל: בערבית דיואן = קובץ שלם המקיף כל מה ששייך לנושא אחד (או למחבר אחד)׳ במובן זה אומרים ״השירה (הערבית העתיקה) היא דיואן הערבים״׳ כלומר היא כוללת כל מה שהיה ידוע להם באותה תקופה׳ הרמב״ם משתמש במלה במוה״נ א׳ בתחילת פרק ע״א (מונק צג ע״ב׳ 121 : 20)׳ באמרו שהחכמים נמנעו מלדאוג לקיומה התמידי של ההלכה ע״י דיואן שיהיה מותר לכל להשתמש בו׳ בתחילת פירוש מסכת אבות (הוצאת א״מ יחזקאל בנעט׳ ברלין תרס״ה׳ עמ׳ 3) הד׳א אלדיואן = המשנה (או פירוש המשנה?)׳ ועיין באגרת לר׳ פינחס: אבל לפסוק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני תורה לא קדמני אדם אחר רבינו הקדוש וסיעתו הקדושה׳ 16 לשם שמים: השווה התחלת מאמר תחיית המתים (הוצאת פינקל עמוד ב׳ שורה 5—8)׳

2010 Ministerio de Cultura

[ג] וגמלהֿ תֿאניהֿ: אני עלמת ותחקקת ענד מא אלפתה, אנה סיסקט בלא שך ללשריר אלחסוד פיסמג מחאסנה ויטֿהר אלגנא ענה או אלתקציר פיה, וללגאהל אלגבי אלדֿי לא ידרי קדר מא אנעמל פיטֿנה קליל אלפאידהֿ, וללמבתדי אלמהדֿאן אלמשוֿש פיצעב עליה מנה מואצֿע, אדֿ לא יערף להא אצלא או יקצר דֿהנה ען תחריר מא חררתה, וללמתדיין אלגאמד אלפדם פיטען פי מא תצֿמנה מן אצול אעתקאדאת, והאולא

[ג] כלל שני: אנכי ידעתי והיה מחוור לי בשעה שחיברתי אותו, שבלי ספק יפול בידי רשע מקנא שיגנה את הדברים המשובחים שבו ויֵראה עצמו כמי שאינו זקוק לו או כמי שמזלזל בו; ובידי עם־הארץ פתי שלא יכיר ערך המפעל ויחשבהו חסר תועלת; ובידי טירון בעל הזיות ומבולבל שיקשו עליו (כמה) מקומות מהחיבור, לפי שאינו מכיר מקורם, או שתקצר דעתו מלרדת לסוף הדיוקים שדייקתי; ובידי חסיד קופא על שמריו ומטומטם שיתקוף (ביאורי) יסודי האמונה הכלולים בו; ואלה הם הרוב. ובלי ספק יבוא (גם) לידי השרידים אשר ה׳ קורא, אנשי הצדק והיושר והשכל הטוב,

1 וג׳מלה׳: כן פ׳, ועיין ד״ר; ס׳ ג׳מלה׳ (וכן נ״פ). — ס׳ עמלת. 2 ס׳ ותחקרת. 3 יסקט... ל...: ר׳ מלון פרידלנדר עמ׳ 56. — פ׳ ואלחסודי. 5 אלתקציר פיה: ״קצר פי...״ משמש כאן, לפי הנראה, במובן ״בז ל...״, זלזל ב...״ כמו ״קצר ב...״ (ר׳ דוזי). 6 ס׳ אנעמל <פיהא>, וכן ד״ר: שנעשה בו. השווה להלן: יעג׳בון ממא אנפעל. אותו הביטוי אצל Pococke, Porta Mosis עמ׳ 354 (סוף הקדמת פי׳ סדר טהרות): פחינידֿ יעלם קדר מא אנעמל הנא. 7 קליל אלפאידה׳: התואר ״קליל״ בסמיכות לשם מופשט פירושו עפ״ר ״חסר (מידה פלונית)״, לא רק ״מעט...״, כפי שהעיר כבר אלג׳אחט׳ (כתאב אלביאן, קהיר 1932, ח״א עמ׳ 233). 8 אלמהד׳אן: נגזר שלא כדין מהפועל ״הד׳י״? אולי צריך לומר אלמהד׳ין מהפועל ״הד׳ין״, ר׳ סוף פיס׳ יח? תיקון ״מהד׳אר״ (= פטפטן) לא יהלום את העניין. כ״י פ׳ אל מד׳האן. — פיצעב: ס׳ פיצלוב. 11 וללמתדיין (ר׳ התרגומים): בשני כה״י וללמבתדיין. — אלג׳אמד: בשני כה״י אל גאמה. השוה למשל: אלג׳מוד עלי אלתקליד ואתבאע אלט׳ואהר (אלגזאלי, אלאקתצאד פי אלאעתקאד, קהיר 1327, עמ׳ 2 שו׳ 7); אלתקליד לט׳ואהר מעאני אלקראן ואלג׳מוד עליהא (הנ״ל, כת׳ אלארבעין, קהיר 1344, עמוד 47 שורה 15). 12 ס׳ אל פודם. 13 ס׳ אל אעתקאדאת. — והאולא הם (ראה

3 השווה תשובות הרמב״ם עמ׳ 69: שיש אדם אחד שחושב שטעינו במקצת מקומות ויש אחר מבקש להראות שאין צריכים להם (לחיבורינו) ואחר לא יספיק לו זה אלא שאומר שהם מזיקים ג״כ. 5 שמזלזל בו: אולי יש לתרגם ״שמזניח אותו״. — הקבל להלן פיס׳ ו. 6 טירון וכו׳: תלמיד שלא הגיע לידי בקיאות והבנה בהירה בשיטות התלמוד. 10 קופא על שמריו: הגירסה והתרגום מסופקים. 11 ואלה הם הרוב: לפי כ״י פ׳ ״ראשונה ואחר כך הרוב״. 12 השרידים וכו׳ (יואל ג ה): מליצה חביבה על הרמב״ם (ר׳ הקדמת משנה תורה; מו״נ א׳ פרק לד, 51 : 4). 13 השווה מאמר תחה״מ עמ׳ ד׳: בחיבור... אשר לא ידעו ערכו אלא אנשי היושר (ד׳וי אלאנצאף)... אם יש להם שכל טוב; באגרת לר׳ יהונתן: ואנשים גדולים ככם הם ידעו מה שעשיתי; באגרת לר׳ פינחס: שחיבור זה לא יכיר יגיעתי בו אלא חכם גדול כמותך.

MUSEO SEFARDI TOLEDO
2010 Ministerio de Cultura

הם אלאכת׳ר· וסיקע בלא שך **לשרידים אשר י״י קורא** אהל אלעדל ואלאנצאף וג׳ודה׳ אלד׳הן, פיעלמון קדר מא פעלנא, אלד׳י אנת אולהם, ולו לם יחצל לי פי עצרי גירך לכפא; פכיף וקד וצלני כתב **חכמי צרפת** וגירהם באסמאיהם יעג׳בון ממא אנפעל ויטלבון תמאמה, וקד אמתד אלי אקצי אלעמראן· וכל מא וצפת לך ממן לא יקבלה חק קבולה, אנמא ד׳לך פי זמאני, אמא פי מא יאתי מן אלזמאן, אד׳א ד׳הב אלחסד וטלב אלריאסה, יקתצר כל **בני ישראל** עליה וחדה ובאר כל מא סואה בלא שך, אלא למן יטלב שיא ישתגל בה טול עמרה ואן לם יחצל [עלי] גאיה· פהד׳ה ג׳מלה׳ אכ׳רי תוג׳ב אנה לם יטרי לי מא לם נעול עליה·

שיכירו ערך מה שעשיתי, אשר אתה הראשון ביניהם, ואלמלי אין לי בדורי אלא אתה בלבד, דיי; כל שכן שהגיעו אלי אגרות (מ)**חכמי צרפת** ואחרים, בשמותם, שהם מתפעלים מהמפעל ומבקשים (לקבל) את ההמשך, וכבר נפוץ (החיבור) עד לקצות הארץ הנושבת· אך כל מה שתיארתי לך בדבר אלה שאינם מקבלים אותו כראוי לו — הרי זה בימי בלבד· אולם לעתיד לבוא, לכשתכלה הקנאה ותאוות השררה, יסתפקו כל **בני ישראל** בו לבדו ולא יהיו קופצים על כל (ספר הלכה) מלבדו בלי ספק, פרט למי שמבקש עניין לענות בו כל ימיו, אף אם לא ישיג כל תכלית· זהו כלל נוסף, שממנו יוצא כי לא אירע לי דבר אשר לא ציפיתי מראש·

התרגומים): פ׳ אולא ת׳ם; ס׳ והם· 4 ס׳ פיעלמוא· — ס׳ פעלתה· 6 ס׳ לתפא· — ס׳ וכיף· 7 פ׳ כתאב· 8 ס׳ באסמאהם ז״ל· — ס׳ יעג׳בוא· 11 מא: ד״ר׳ נ״פ מן· — ס׳ וצפתה· — לך (כן גם נ״פ): פ׳ לנא· — ס׳ ממאן· 12 ס׳ קבול· — ס׳ דלך <פהו> פי· 16 ובאר: פ׳ **ובאד·** הפועל ״באר״ נאמר על סחורה שאין קופצין עליה· — ס׳ סנאה· 17 [עלי]: חסר בפ׳; ס׳ **לה·** השווה להלן, פיס׳ כא; דלאלה 458: 10, 12· 18 לם: פ׳ לא· — נעול במקום אעול, לפי הדיאלקט המערבי־ספרדי (ר׳ מיינץ, Islamica V 565; ניסוח וביאור מוטעה אצל פרידלנדר, Selections עמ׳ XVIII)· ״עול עלי···״ כאן במובן בלתי־שכיח ״היה סמוך ובטוח שיקרה דבר פלוני״·

2 ראה פתיחת מוה״נ, לפני ה״הקדמה״ (11: 1-6); תחה״מ יח 17-19· 3 כל שכן: עאכ״ו שעלי להיות שמח בחלקי מאחר··· 4 בשמותם: שהיו כמה חכמים חותמים בשמותם על אגרת אחת (ר׳ באגרת לקהל לוניל: הגיעו אלינו כתביכם··· ועליהם חתומים האנשים אשר נקבו בשמות)· 5 ההמשך: החלקים שלא באו עדיין לידם; ולא שביקשו מהרמב״ם להשלים את החיבור (שהיה גמור זה שנים), כפי שנראה מהתרגומים· 6 וכבר נפוץ: ראה תחה״מ דף י־יא· 7 מה שתיארתי לך: לפי גירסת כתב־יד פ׳ ״מה שתיארת לי (במכתבך)״· 10 ר׳ בהקדמת משנה תורה: שלא יהא אדם צריך לחבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל· 11 ולא יהיו קופצים על: לגרסת פ׳ ״ויאבד״·

2010 Ministerio de Cultura

[ד] גמלה תאלתה: ליס הדא אלתאליף מתל אלתורה, ועיאדא באללה, אלתי הי הדאיה אלבשר חקיקה, ולא ילחק בכלאם אלאנביא. ומע דלך תבע דלך בעץ ונבא בעץ ענה. ומא גהל קדר הדא אלתאליף אעטם מן גהל כל מא גהל מן אלאמור אלאלאהיה פנאהיך מא סואהא. ואן געל אלאנסאן מן באלה אן יגצב ויתנכד מן כל מן גהל חקיקה מא או כאבר פי יקין או אעתמד תבע הוי מא, פאנה יציר בלא שך כל ימיו מכאובים וכעס ענינו, ומא הכדא ינבגי.

[ה] גמלה ראבעה: אן נצף לחצרתהא בעץ כלקי ואן כאנת קד באשרת כלהא. אעלם אן הנא מעי פי אלבלד קום לא שהרה להם פי אלבלד ולא מנזלה ולא קדרה, ילחקהם

[ד] כלל שלישי: אין החיבור הזה — חס מלהזכיר — שווה לתורה, שהיא מורת הדרך האמיתית לכל האדם, ואינו מגיע אל (מדרגת) דברי הנביאים; ובכל זאת הלך בדרכם (רק) חלק (מבני האדם) וחלק אחר פנה עורף. ולא לדעת ערך החיבור הזה — אין זה מגונה יותר מאשר לא לדעת כל מה שאין יודעים מהעניינים המטפיסיים, כל שכן זולתם. ואם יאמר אדם לכעוס ולהתמרמר על כל מי שאינו יודע אמת אחת או מכחיש בעקשנות דבר שאין בו ספק או מחזיק בהתמדה בדעה שרירותית אחת, הרי זה בלי ספק יהיו כל ימיו מכאובים וכעס ענינו, ולא כך יאה לעשות.

[ה] כלל רביעי: אתאר למעלתו חלק מתכונותי, אע"פ שכבר בא במגע עם כולן. דע שכאן אתי בעיר אנשים שאינם מפורסמים בעיר, אינם מרמי המעלה ואף לא מבעלי היכולת (ואע"פ כן) יהירותם וקנאתם מגיעות

2 פ' ס' אלתאלף. — מת'ל — 6 הד'א אלתאליף: חסר בפ' (הומויאוטלי'). במקום "מת'ל" קראו המתרגמים "אכבר (או: אעט'ם) מן". 8 אלאלאהיה': ס' אל אהיה. 9 מן (ר' דלאלה 227: 20; דוזי I 130 שורה 10): חסר בפ'. 10 ס' ויתנכר. 13 ס' מוסיף המשך הפסוק: גם בלילה לא שכב לבו. 15 פ' נציף. 16 לחצ'רתהא: פ' לך (וכן התרגומים). — כ'לקי: ס' כלקן, וכן להלן עמ' 56: 3; עיין עמוד 44 הע' 4. הצעות פוז' (כ'לק עם תנוין, או כ'לקנא) מתבטלות לפי זה. כ'לק כאן = אכ'לאק והוא ריבוי של כ'לקה', ראה מלון פרידלנדר. — פ' כנת. 17 באשרת: ראה מלון פרידלנדר. — ס' כלה. 19 פ' אל בלאד.

1 הקבלה דומה בין התורה ו"החיבור" בצורת קל וחומר נמצאת בתחילת מאמר תחה"מ. 2 שווה לתורה: לפי התרגומים "גדול מן התורה", ואולי גירסה זו עדיפה. 5 בדרכם: של התורה והנביאים. 8 המטפיסיים: מב"מ האלהיים. — זולתם: אמתות חשובות השייכות למדעים נמוכים ופשוטים מהמטפיסיקה, אשר לא לדעת אותן חרפה גדולה יותר. יש לזכור שלפי השקפת הרמב"ם רק השגת האמתות מביאה לחיי עולם. 11 מחזיק וכו': אפשר להבין ג"כ "נמשך בהתמדה אחרי תאווה אחת". המלה הער' "הוי" מציינת נטייה אישית שלא ע"פ צו השכל, לדעה או למעשים מסוימים. 12 קהלת ב כג. 15 במקום נוסחת האדיבות בא בכ"י אחד ובשני התרגומים הביטוי הפשוט "לך" ובסמוך "באת". — חלק מתכונותי: אחת או אחדות. הכוונה לשוויון הנפש כלפי עלבונות ולוויתור על מעשי גמול, ראה פיס' ז, טז.

2010 Ministerio de Cultura

מן אלכבר ואלחסד מא לא ינטרוא הדא אלתאליף אלעטים ולא ראוה קט׳ חתי לא יקאל אן הדא פי חיז יסתפיד בכלאם פלאן פהו דונה פי אלעלם׳ וירעוא ראי אלעואם פי דלך והם מע אלזמאן כ א ש ר י מ ש ש ה ע ו ר ב א פ ל ה׳

[ו] פכיף יסתנכר אלולד אלתכלק במתל הדה אלכלק למן רבי מן צגרה עלי אן ליס פי אלעצר מתלה וסאעדה אלשיך ואלמנזלה ואלאבוה ועדם אלממיזין פי דלך אלאקלים וחאגתה אלי אלנאס אן יוקע פי אנפסהם תלך אלטבכה אלמישומה אן אלנאס כלהם מסתטלעון לכל אמר מסמוע

עד כדי כך שלא יעיינו בחיבור הגדול הזה ולא ראו אותו מעולם׳ כדי שלא יֹאמר "הרי זה יש לו מה ללמוד מדברי פלוני׳ אם כן הוא למטה ממדרגתו בלמדנות"׳ ומשגיחים הם בדעת עמי הארצות בדבר זה׳ והרי הם בכל עת כ א ש ר י מ ש ש ה ע ו ר ב א פ ל ה׳

[ו] (ואם אפילו אלו מתנהגים כך)׳ כיצד מתרעם בני׳ שסיגל לו תכונות כאלה איש אשר הרגילוהו מנעוריו להאמין שאין דומה לו בדורו ואשר סייעוהו הזקנה׳ רום המשרה, ייחוס האבות׳ העדר בעלי הבחנה באותה המדינה וזיקתו לבריות להכניס בלבם אותו הנזיד הנתעב: שכל הבריות מצפים בצפיה לכל דבר שנשמע מה י ש י ב ה או

1 במקום "מא לא ינט׳רון בסבבה" או כיו"ב; עי׳ H. Reckendorf, Arabische Syntax, עמ׳ 435. נט׳ר עם אקוזטיב במובן "עיין ב־..." ר׳ למשל להלן פיס׳ ו׳ כב; Selections 15: 1. 2 פ׳ ס׳ אל תאלף. 3 חיז: ס׳ חין׳ ראה מלון פרידלנדר. 5 וירעוא: פ׳ וידעוא׳ רעי = שמר׳ שם לב ל... (ר׳ Lane׳ דוזי; דלאלה 417: 6׳ 12; 428: 4; ואין עניין להגהת פוז׳ וירוא). 6 מע אלזמאן: לפי הנראה כמו "מע אלאיאם"׳ "מע אללחט׳את"׳ "מע אלאחיאן"׳ וכיו"ב; ר׳ דוזי׳ ערך מע. 8 אלתכ׳לק במת׳ל הד׳ה אלכ׳לק (ר׳ התרגומים): בשני כה"י א ל ת כ ל ף במתל הדה (ס׳ הדא) א ל כ ל ף (ברם הפועל תכלף אין דרכו להתחבר עם ב־); פוזנ׳ קורא אלתכ׳לף במת׳ל הד׳א אלכ׳לף (?). בנוגע לריבוי כ׳לק ר׳ ח"ג לעמ׳ 53: 16. 9 ס׳ צגרא. 14 אלטבכ׳ה׳: בלי ספק ביטוי עממי׳ ואין טעם להגהות (פוזנ׳: אלטביעה׳; אבל איך מכניסים טבע בנפש אדם?). השווה: הו אללי טבך׳ אלטבכ׳ה׳ = it is he who laid the plan במלון הדיאלקט הערבי המצרי של S. Spiro. המלונים העתיקים מביאים "אטבך׳׳ טבכ׳ה" במובן "טיפש׳ מטומטם". — אלמישומה׳: במקום אלמש(א)ומה׳ (בעצם "בעלת סימן רע"; צורה עממית בהקבלה לניגוד מ י מ ו ן "בעל סימן טוב"); ר׳ דוזי II 853. 15 מסתטלעון: ר׳ דוזי. — לכל אמר: פ׳ לכלאמה; ס׳ לכל אמה (הפועל הערבי א מ ה "נתבלבלה דעתו" כנראה אינו עניין לכאן). המתרגמים העתיקים אולי קראו: לכלמה׳ מסמועה׳.

3 מדברי פלוני: במקום מדברי׳ מחיבורי; דרך ענוותנות. 6 דבר׳ כח כט. 9 שסיגל וכו׳: לפי גרסת כה"י הערביים "שעושה מאמצים כאלה" (לעורר את הרושם שאין לו צורך ב"משנה תורה"). 13 זיקתו לבריות: העובדה שהוא תלוי בדעת הבריות׳ לפי שהוא מתפרנס מכספי הצבור ונהנה מהכבוד שנוהגים בו׳ יש כאן אי־דיוק בביטוי (zeugma): זיקתו לבריות מ ג ו ר מ י מעשיו׳ אבל לא מ מ ס י י ע י ה ם. 14 הנזיד: כינוי לתוצאה של תחבולות וקנוניות׳ שבכמה לשונות ממשילין אותן למעשה "בישול". ואפשר (אבל רחוק) שפירוש המלה "איולת". 15 לכל דבר: או "לכל צו".

2010 Ministerio de Cultura

מן אלישיבה או תשריף באסם ותלך אלהדיאנאת אלתי צארת להם טביעה͘. כיף יתכ͘יל אלולד אן יצל מן דרג͘ה͘ אלתחקיק אלי אן יתערף באלעג͘ז ויעקר כבודו וכבוד בית אביו. הד͘א מא לא יפעלה מת͘לה ולא מן הו אכמל מנה. אנא אחקק אן כלמא שהר אסמי הנאך דעתה צ͘רורה͘ אלאחואל הו ותבאעה וכל מן יריד אן יכון לה מנזלה͘ ענד אלנאס אן ינק͘צוא תאליפי ויבדון אנהם אכמל מן אן יפתקרוא לנט͘רה בל ינתקדוה, ולו אראד אחדהם אן יולף כאן יולף אחסן מנה בסרעה͘, ואן דעת צ͘רורה͘ אלאקאויל ללטען פי דיני ואפעאלי פעל דלך.

[ז] והד͘א כלה ואללה יא ולדי מא לא יולמני, ולו שאהדתה ופעל במחצ͘רי, בל כנת אחאסן באלקול ואסכת או אג͘אוב בחסב אלחאל,

לנתינת תואר כבוד (משם) ו(שאר) ההבלים ההם, אשר נעשו להם (דבר שב)טבע? כיצד יכול בני לדמות בנפשו שהוא יגיע למדרגה כזו של הכרת האמת שיודה בקוצר ידו ויעקור כבודו וכבוד בית אביו? הרי זה דבר שלא יעשהו איש כמוהו ואף לא איש שלם ממנו [מאלה שהיו לפניו]. אני ברור לי כי ככל אשר שמי מוסיף להתפרסם שם, מכריח אותו מצב העניינים — אותו ואת הנלווים אליו וכל מי שרוצה להתעלות בעיני הבריות — למעט דמות חיבורי ולהראות עצמם כאלו הם שלמים (בידיעת התלמוד) מכדי שיצטרכו לעיין בו ואפילו מכדי שיבקרו אותו, וכאילו היה (כל) אחד מהם מחבר (חיבור) טוב ממנו בזמן קצר, אילו רצה בכך; ואם אגב הדיבור מתגלה צורך לתקוף את אמונתי ומעשי, (ברור ש)יעשה כך.

[ז] וכל זה — חי ה׳ בני! — אינו עלול לגרום לי צער, ואפילו הייתי עד ראיה לכך והיה נעשה בפני; אלא הייתי מדבר בנימוס, ונמנע מלהשיב או משיב לפי המסיבות.

6 יפעלה מת׳לה: נראה שהמתרגמים קראו ״יעקל פי מת׳לה״ או כדומה. 10 מן: ס׳ מא. — ס׳ יכן. 11 ס׳ יקצוא. 13 ס׳ ינהקדוה. 15 ס׳ דעאתה (בנוגע לכתיב ר׳ מיינץ עמ׳ 565). המשפט ״ואן דעת וכו׳״ הוא ההמשך של ״אנא אחקק אן...״. 16 ס׳ ללטע [!]. 18 ס׳ ולדני. 19 לא: חסר בפ׳. גירסת ס׳ מתקיימת על־ידי תרגום נ״פ (״דבר שלא יכאיב לבי״); הצירוף ״מא לא״ גם לעיל שורה 6. 21 ס׳ נג׳אוב (ואולי כך כתב הרמב״ם; ר׳ עמ׳ 52, הערה לש׳ 18).

1 על התארים שניתנו מצד הישיבה הבגדאדית וזולתה בתקופת הרמב״ם ר׳ ש׳ אסף, תרביץ שנה א ספר א עמ׳ 111-113; J. Mann, Texts, I, 215-217, 258-262 (ור׳ פירוש הרמב״ם על בכורות ד׳, ד המובא שם). 5 סוף מסכת הוריות. 7 שלם ממנו: בחכמה ובמידות. — מאלה שהיו לפניו: מלים אלו חסרות בנוסח הערבי (עיין לעיל, עמ׳ 42-43). ואע״פ שאי־דיוק ההבעה יכול לעורר חשד (פועל בעתיד לגבי אנשים שכבר מתו), נ״ל שקשה מאד להניח שהמלים הן תוספת מעתיק. 16 אמונתי: או ״התנהגותי הדתית״. 19 השווה באגרת לר׳ פינחס: אפילו שמעתי באזני וידעתי בודאי שאדם פלוני התכבד בקלוני... איני מרגיש ולא מקפיד על זה אלא אמחול ואסלח. 21 ונמנע מלהשיב: בתרגום מדויק ״ושותק״. הכוונה לשתיקה לגבי התנהגות יריביו בלבד. בין שהיה מחליט לעבור על דבריהם בשתיקה או להשיב עליהם, היה ממשיך את השיחה בלי פגיעה בכבודם. — בנוגע לתוספת בתרגום נ״פ ר׳ עמ׳ 44 הע׳ 1.

2010 Ministerio de Cultura

לאן אלדׄי גֿפל מן אלתחקיק אעטׄם מן הדׄא בכתׄיר. ואנא לא אנתצר לנפסי, לאן כראמה̈ נפסי וכׄלקי ענדי אלאגצׄא ען אלגֿאהלין, לא אלאנתצאר עליהם באללסאן. והאי צורבא מרבנן קודשא בריך הוא תבע יקריה. ואלולד מעדׄור לאני ואלדה ואסתאדׄה ולא יסתטיע אלצבר. לכן תאלם קלבי באלם חצׄרתכם אלסניה̈ ואשתגאלהא בהדׄא. אנת אדׄא עלׄמת, אן שא אללה, [ו]חדׄקת ופהׄמת מן יפהם וגֿלית מחאסנה ואפדת אלנאס בה כאן אחבׄ אליך ואליׄ מן מקאומה̈ הדׄין.

[ח] אמא הדׄא מר זכריה פרגֿל גבי גֿדא וקד קרא לנפסה ותעב פי דׄלך אלמשא ואלמתן ואלפירושין

שהרי הזנחת הכרת האמת (מצדם) מגונה הרבה יותר מזה. אני לא אגן על עצמי, שהרי כבוד עצמי ומידותי לדידי הוא להעלים עין מהכסילים, לא להגן על עצמי בפניהם בלשוני. והאי צורבא מרבנן קודשא בריך הוא תבע יקריה. אמנם בני יש לדונו לכף זכות (על רוגזו), לפי שאני אביו ורבו ואין בו כוח להתאפק. ואולם כָּאַב לבי בעבור כְּאֵב מעלתכם הרמה וביטול זמנה בזה. אם אתה תלַמֵּד, אם ירצה השם, ותאַמֵּן ותורֶה מי שמוכשר להבין ותגלה יפיו (של החיבור) ותרביצו בין הבריות, יהיה זה רצוי לך ולי יותר מהפולמוס עם שני אלה.

[ח] ואשר למר זכריה זה, הרי הוא איש פתי מאד. הוא למד בפני עצמו ויגע באותו המשא והמתן והפירושין, וסבור שהוא

3 ס' נפסה וכ'לקן (ר' עמוד 44 הע' 4). — אלאגצ'א: כן תיקן פוזנ' (שם ט"ד אלאגצא); פ', ס' אל אצגא. 7 ס' ואסאדה. 8 ס' לאכן. 9 ס' אלסנייה. — ס' ואשתגלהא. 11 וחד'קת (ר' התרגומים): פ', ס' חדקת. השווה גם את הצירוף עלם ופהם (שניהם בבניין השני), פצול 54: 8—9. 12 מתרגם נ"פ קרא, לפי הנראה, כאן <אג'מל בך ואחב···> (השווה פיס' טז) או כדומה; ר' גם תרגום ד"ר (שם רק "יהיה יותר טוב לך"; ואולי בנ"פ צורפו שתי גרסאות שונות).

1 שהרי וכו': מב"מ שהרי מה שהוזנח מהכרת (או: בירור, חקירת) האמת, יותר גדול מזה בהרבה ("גדול" לעתים קרובות מאד=איום, מרגיז, מגונה; ואולם כאן אפשר להבין ג"כ: האמת המוזנחת על ידם חשובה הרבה יותר מכבודי). נראה שכוונת הרמב"ם כאן כמו בפיס' ד: לא כדאי להתרגז על התעלמות אנשים אלו מערכו של ה"חיבור"; כי כמוה כאפס לגבי הזנחתם את ההתעמקות באמיתות הפילוסופיות שבהן תלויים חיי עולם לדעת הרמב"ם. ואולי הכוונה כאן רק לאותן הבעיות שהיו יכולים לעמוד על פתרונן האמתי מתוך עיון ב"חיבור".

2 לא אגן על עצמי: אפשר ג"כ "לא אתנקם" (ר' מלון דוזי). 4 להגן··· בפניהם: אולי נכון יותר "לנצח אותם" ואולי "להתנקם בהם". 5 ברכות יט ע"א. 8 אביו: בערבית ואלדה (יולדו), מלה המורה על פי רוב על אב ממש. — ואין בו כוח להתאפק: אותן המלים לעיל עמוד 50 שו' 2. 9 מעלתכם הרמה ··· אם אתה תלמד: לעניין המעבר מנוסח אדיבות לסגנון פשוט ראה במבוא לאגרת, עמוד 34. 13 שני אלה: ר' שמואל בן עלי ומר זכריה. 14 זכריה: עיין עמוד 31. 15 למד בפני עצמו: גם מאגרות ר' שמואל בן עלי יוצא שזכריה היה כבר "בקיא בסברא וגמרא··· וגורס התלמוד על פיו" כשהיה עוד בעיר מולדתו ארם־צובה (חלב), קודם היכנסו בישיבת בגדאד; ראה אסף, תרביץ א א עמוד 107. 16 המשא והמתן: שקלא וטריא של הגמרא. — הפירושין: פירושי גמרא שהיו רווחים באותו הזמן.

2010 Ministerio de Cultura

ויטֹן אנה אוחד זמאנה ואנה קד
וצל [. . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . .] פכיף אלתפת
לשיך מסכין חקיקה̈ גאהל בכל שי
והרי הוא כקטן בן יומו ענדי
והו ·מעדור בחסב גהלה·
[ט] והדה אלגמגמה̈ אלתי יגמגמהא

יחיד בדורו ושכבר הגיע (לתכלית השלמות)·
[ומעלת בני יודע כי–חי ה׳–הערכתי לגדולי חכמי ישראל כך היא שאני מבחין מדרגת ערכם לפי דבריהם, והרי הם (בעצמם) אמרו "דבר קטן הויה דאביי ורבא"· ואם זה בעיני דבר קטן,] כיצד אשים לב לזקן שהוא לאמיתו של דבר מסכן, בור לכל דבר, והרי הוא כקטן בן יומו בעיני ויש לדון אותו לכף זכות כפי איוולתו·
[ט] וכל הגמגום הזה שהוא מגמגם על

1 בשני כה״י "וצל לעט׳ים"· בשני התרגומים אין מקביל למלה "לעט׳ים", ונראה שמלה זו נוספה עם ההשמטה הגדולה בסמוך· קרוב לוודאי שהפועל וצל משמש כאן בלי תוספת, כרגיל בשימוש צופי; ראה למשל החומר המובא אצל S. Rosenblatt, The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides, ניורק, 1927, עמ׳ 52, 96–100· – את החסר בשני כה״י הערביים אפשר להשלים בקירוב כדלקמן: [וחצ׳רה׳ אלולד תעלם אני ואללה גדולי חכמי ישראל ענדי פי חיז אערף קדר מנזלתהם בכלאמהם וקד קאלוא דבר קטן הויה דאביי ורבא ואן כאן הד׳א ענדי דבר קטן]· 6 פ׳, ס׳ וכיף· 10 ס׳ אל גמגמא (בלי שום נקודות); פ׳ אלגמגמה (בנקודות מעל לאותיות ג׳ כלומר גין)· לפעלים גמגם ו־ג׳מג׳ם הוראה שווה (=גמגם בעברית); אבל ג׳מג׳ם משמש גם במובן "רמז, דיבר בדרך מסותרת", ר׳ דוזי· — יג׳מ׳ג׳מהא (ר׳ התרגומים): פ׳, ס׳ יגמגמוהא (בלי נקודות)·

1 לפי גרסת כה״י הערביים: ושכבר הגיע לדבר גדול· המשפטים המסוגרים בסמוך חסרים בנוסח הערבי; עיין עמוד 42· 5 סוכה כח ע״א (הגרסה הויה היא עתיקה); הרישא: דבר גדול מעשה מרכבה· הכוונה, לפי הנראה, שאפילו על גדולי חכמי ישראל אין הרמב״ם דן לפי פרסום שמם בעם, אלא לפי מאמריהם; ואלה שעסקו במשא ומתן של הלכה גרידא, ערכם נופל בעיניו מערכם של אלה שעסקו גם בשאלות מטפיסיות ("מעשה מרכבה")· [והשווה גם מש״כ בהקדמתו לפיה״מ: והאיש הנבון המעיין בתלמוד יכול להשכיל די שכל גאון וגאון מדבריו ומפירושיו· ש׳ אסף]· 7 מסכן: עלוב, ראוי לחמלה· 8 קטן בן יומו: כאן במובן דומה למאמר "קטן שלא כלו לו חדשיו··· זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה" (סוטה כב ע״א)· 9 וכן באגרת לן׳ ג׳אבר: ואנחנו מוחלים לכל מי שיעשה זה בשביל סכלותו; ביטוי דומה גם במוה״נ א פרק לו, קרוב לסוף· 10 רוב הפיסקה הזאת מובא בשו״ת ר׳ אליה מזרחי, דפוס ירושלם תרצ״ח דף יח ע״ב, בנוסח זה (שתחילתו קרובה לנוסח הערבי ורובו מתאים לנ״פ) "והגמגומים שגמגמו עלי על פירוש המשנה שתקנתי בו מקומות רבות בורא הכל יודע שרובם הטעני בם המשכי אחר דברי הגאונים כרבינו ניסים ז״ל במגילת סתרים ומר חפץ נ״ע בספר המצות וזולתם ממה שיקשה עלי זכרונם ואפילו הייתי אני הטועה לא אטעון שהגעתי לשלמות הגדולה מתחילה" (העירני על כך ד״ר א׳ ח׳ פריימן)· – הגמגום: כאן כנראה לא=ספקות, פקפוקים, אלא=רטינה, דבורים לא ברורים; והכוונה: רמזים סתמיים וכלליים בגנות פירוש המשנה של הרמב״ם כגון: הפירוש מלא שגיאות, והא ראיה, שהמחבר בעצמו נאלץ לתקן בו הרבה, עלובה עיסה וכו׳, לפי זה אין כאן זכר לבקורת מפורטת על פירוש המשנה, ויש לתקן מש״כ לעיל עמ׳ 31· — הוא מגמגם: לפי הנוסח הערבי

2010 Ministerio de Cultura

פי פירוש אלמשנה הי כלהא לכוני אצלחת פיה מואצׄע קד עלם בורא הכל אן אכתׄרהא גלטני פיהא תבע אלגאונים ז״ל מתׄל רבינו נסים פי מגלת סתרים ורב חפץ ז״ל פי כתאב אלמצות וגירהמא ממן יעז עלינא דׄכרה· וחתי לו כנת אלמתוהם· ליס אדׄעי אני אתית כמאלי אלאכׄיר אולא ולא אני מא גלטת קט· בל כל מא תבין לי כׄלאפה רגׄעת ענה אבדא פי כל שי מן וצׄעי וטבעי·

אודות פירוש המשנה· אינו אלא מפני שתיקנתי בו מקומות אשר — בורא הכל יודע (ועד)! — ברובם באתי לידי טעות מחמת הימשכי אחרי הגאונים ז״ל כגון רבינו נסים במגלת סתרים ורב חפץ ז״ל בספר המצוות ואחרים שאני חושש להזכירם· ואף אילו הייתי (אני לבדי) הטועה· הרי אין אני טוען שהגעתי לשלמותי האחרונה מראש· או שלא טעיתי מעולם! אדרבה· כל מה שמתברר לי שאיננו נכון· אני חוזר בי ממנו תמיד· בכל דבר· בין מחיבורַי בין מטבעי·

1 ס׳ פרוש המשנה· 3 בורא הכל (כן גם נ״פ; בד״ר כאן שינוי): ס׳ בורא עולם (וכן בתשובה בענין ההליכה על המים· תשובות הרמב״ם עמ׳ 68 שו׳ 17: ובורא עולם יודע)· 5 ורב חפץ (כן גם ד״ר): נ״פ ומר חפץ· 6 ז״ל: בשני התרגומים נ״ע· 7 פ׳ יעי· — ס׳ עלי· — ס׳ כאנת· 8 ס׳ כמאלי אל אכר; פ׳ כמאל אלי אכר; נ״פ· לפי הנראה· (אל)כמאל אלאכבר· המונח בא בספרות הפילוסופית· וגם אצל הרמב״ם· בקביעות בצורה ״אלכמאל אל אכׄיר״· תיקון פוזנ׳ (אתית בה אלי אלאכׄר) אין לו שחר·

ונוסח הרא״ם ״הם מגמגמים״ (או: גמגמו); אבל ההמשך בפיס׳ י מראה שהמדובר בר׳ זכריה· בהתאם לנוסח התרגומים העתיקים· 4 הגאונים: למונח זה בפי הרמב״ם מובן רחב; ר׳ בהקדמת משנה תורה: כל החכמים שעמדו אחר חיבור הגמרא ובנו בו ויצא להם שם בחכמתם הם הנקראים גאונים; ור׳ פוזננסקי עמ׳ 104 וכו׳· לגוף הדברים הקבל תשובות הרמב״ם עמ׳ 226: יש במהדורא קמא··· של פירוש המשנה··· מקומות רבים ··· שנמשכנו בהם ··· לדעת גאון מהגאונים ואחר כך נתבאר לנו העניין וראינו הדחייות שיש לאותם הדעות והסברות של אותם הגאונים ··· ודחינו אותם· — רבינו נסים במגילת סתרים: ר׳ בעיקר ש· אסף· תרביץ יא 229—259; יב 28—50· 5 רב חפץ ז״ל בספר המצוות: ר׳ ביחוד B. Halper, J.Q.R.· סדרה ב כר׳ 4—6 (1914/5); ש׳ אסף· תרביץ טו׳ 31—33 (ושם נרשמה הספרות שאחרי הלפר)· 6 שאני חושש להזכירם: מב״מ ממי שיקשה עלי להזכירו· הכוונה אולי בייחוד לרי״ף שהרמב״ם היה מוקירו ביותר (ראה ההקדמה לפירוש המשנה ותשובות הרמב״ם עמוד 318)· 8 שהגעתי לשלמותי האחרונה מראש (ביטוי דומה מאד ר׳ מו״נ א לד· 49: 12—13): כידוע חיבר הרמב״ם את המהדורה הראשונה של פירוש המשנה בעודנו צעיר· בספרד ובמארוכו· מושג ה״שלמות האחרונה״ נתבאר במו״נ ג פרק כז· 9 השווה באגרת ההלכית אל ר׳ יוסף בן יהודה (הוצ׳ פריימן בס׳ היובל לד״ר ב· מ· לוין· עמ׳ לח—לט): ״ואמנם מודה אני שלא רחוק הדבר שאטעה··· ואני שמח מאד שכך בודקים אחרי״· ור׳ תשו׳ הרמב״ם עמ׳ LXI· 12 מטבעי: מתכונתי· בערבית כאן לשון נופל על לשון בין וצ׳ע = חיבור ו־וצ׳ע = הנחה· קביעה רצונית (תרגום thesis)· המונח האחרון הוא הפך המונח טבע (= physis)· ואולי וצ׳עי = מעשי הרצוניים בכלל·

[י] וקד וצלני כתאבה בתואצ̇ע עט̇ים ואעתד̇אר, עלמת אן אלקצד ג̇ואבי, ליט̇הר אלג̇ואב ויפתכ̇ר בה ומא יעלם מא כתב לי. וגרץ̇ כתאבה כאן תעט̇ים ראס אלמת̇יבה̈ ואנה ואחד אלאעצאר ואנה הו ראמוא פי בגדאד אן יקדמוה, פלמא סמע כלאמה וראה עלם אנה לא יחל מקאומתה. ואטנב פי הד̇א וקאל אן לם יזלוא עט̇מא אלמגרב יעט̇מוא אלישיבה, ויטלב מני אן נשד̇ מנה.

[יא] וכד̇לך ג̇אני כתאב ת̇אני מן ראס אלמת̇יבה̈ יצף לי פי ג̇מלה̈ פצ̇אילה עט̇מה̈ מר זכריה אלמד̇כור ואן פהמה עט̇ים וארבעה סדרי תלמוד ערוכין על פיו.

[י] וכבר הגיע לידי מכתבו (הכתוב) בענוותנות רבה ו(בדרך) התנצלות, (אבל) ידעתי שהכוונה היא לתשובתי שיוכל להראות את התשובה ולהתפאר בה, מבלי שידעו מה כתב לי הוא. תוכן מכתבו היה, שהוא מאדיר את ראש הישיבה ו(טוען) שהוא יחיד הדורות ושאותו (זכריה) ביקשו לְמַנות בבגדאד, וכאשר שמע דבריו וראה אותו, נוכח כי אסור להתנגד לו. והאריך את הדיבור על עניין זה והוסיף שגדולי המערב מאז ומעולם היו מאדירים את הישיבה, והוא מבקש ממני לחזק מעמדו.

[יא] וכן בא אלי מכתב שני מראש הישיבה, שבו הוא מתאר לי בתוך שאר מעלותיו גדולתו של מר זכריה הנזכר ושבינתו גדולה וארבעה סדרי תלמוד ערוכין על פיו. גם הוא האריך בעניין

2 עלמת וכו׳: משפט זיקה (צפה׳); יש להשלים "בה" אחרי "אלקצד". 7 פלמא: פוזנ׳ מציע פכל מא (??). 10 יזלוא: במקום יזאלוא; ס׳ יזולו. — ס׳ יעט׳מון. 11 מני: חסר בפ׳. — נשד: פ׳ נשר. הצירוף "שד מן" = חיזק, סייע נמצא גם בדלאלה 12:412 ויקוי יד אלחכאם וישד מנהם. 13 ס׳ כתבי. 15 ס׳ עצמה׳.

6 יחיד הדורות: לא בדורו בלבד, אלא בכמה וכמה דורות אין כמותו. 7 מסתבר שחשבו להעמיד ר׳ זכריה בראש ישיבה נפרדת שתהא מכוונת נגד ר׳ שמואל בן עלי ונתמכת ע״י ראש הגולה; ר׳ הספרות הנזכרת בעמ׳ 31 הע׳ 2, בייחוד אגרת ר׳ שמואל, תרביץ א ספר ב עמ׳ 61: וכאשר שבה תשובתנו אליו מיהר לבוא לפנינו, ויסיתוהו אנשי תוך ומרמה, להטותו מבתי ועד חכמה, ולהפרד מהישיבה ולהיות בכללם, ולא שמע בקולם... ולא ניסת בכספם וזהבם... ונכלל בחכמי התורה, ונתן לכסאה כיבוד ומורא. 11 הישיבה: בתרגום נ״פ "ראש הישיבה"; ובוודאי תוספת היא, כמוכח גם מצד הלשון (בערבית אלישיבה; ראש הישיבה נקרא תמיד ראס אלמת׳יבה). זכריה שידל את הרמב״ם, כאיש המערב, להמשיך את היחסים הטובים שהיו קיימים בין חכמי המערב וישיבת בבל מדורות קודמים. אלמגרב מציין עפ״ר אפריקה הצפונית־מערבית, אבל יש שמרחיבים את המושג לכלול גם ספרדי. 12 לחזק מעמדו: של ר׳ שמואל בן עלי. 15 גדולתו: לפי גרסת כתב־יד ס׳ נקיון כפיו. 16 ר׳ באגרת ר׳ שמואל, שם: וכאשר בא לפנינו ראינו בו בינה ותורה (לפי קריאת מאן: יתירה)... וגורס רוב התלמוד על פיו — ארבעה סדרי תלמוד: מועד, נשים, נזיקין, קדשים (כן לפי ידידי ד״ר א׳ ח׳ פריימן; ולא זרעים, מועד, נשים, נזיקין, כפי שכתב Mann, Texts, I, 232).

2010 Ministerio de Cultura

וכת׳ר פי הד׳א אלגרץ׳ איצ׳א וצארוא גומלים זה את זה׳ ואנא אעלם גאיה׳ האולאי אלמסאכין כלהם ואן קצדהם אלג׳ואב׳ ולא בד ללאנסאן אן יתאדב פי אלכתב ולא יתסע אן יסי אלאנסאן אלעשרה׳ פי אלכ׳טאב באלפם פכיף באלכתב פישהרוא ד׳לך ויעט׳מון בה ולא יעלם אלנאס מא כתבוא הם׳ ומן אג׳ל הד׳א אכ׳רת מג׳אובתהם אלי הד׳ה אלגאיה׳׳

[יב] ואמא אלסבב אלמוג׳ב ללמכאתבה׳ אלאולי פהו אן מת׳לי ינבגי אן יטאלב בדקאיק אפעאלה ואקואלה׳ פלמא שנעוא עלי׳׳ כיף קדמת מן לא אדרי לה חאל והו פאעל צאנע׳ וד׳כר אן כל תלמיד חכם מנעזל ען הד׳א ראס אלגלות כארה לה׳ אחתאג׳ת אן נקים חג׳תי ובינת אני קדמתה בשהאדה׳ תלמידי׳ אלד׳י ות׳קת בדינה ומערפתה ות׳אקה׳ ושהאדה׳ שיך׳ מן אהל בלדה והו אבו אלרצ׳א אבן טיבון׳ לאני סאלתה ען דינה וטראיקה׳ וחמדוה

זה׳ וכך נעשו גומלים זה את זה׳ ואני מכיר מטרתם של העלובים האלה כולם׳ שמגמת פניהם התשובה (שיקבלו)׳ שהרי מוכרח אדם לנהוג דרך ארץ במכתבים׳ ולא יתכן להפר את הנימוס (אפילו) בדיבור בעל פה׳ עאכו״כ במכתבים; אם כן יפרסמו את זה ויתפארו בו׳ מבלי שידעו הבריות מה כתבו הם׳ משום כך דחיתי תשובתי להם עד עכשיו׳

[יב] ואשר לסיבה שגרמה לחליפת המכתבים הראשונה׳ הרי היא זו: איש כמוני יש לתבוע ממנו דין וחשבון על דקדוקי מעשיו ודיבוריו׳ לפיכך׳ כשהתקיפו אותי בחזקה כיצד מיניתי (?) איש שאיני מכיר את טיבו והוא איש בליעל ואמר (?) שכל תלמיד חכם פורש מראש גלות זה ומתעב אותו׳ הוצרכתי להצטדק וביארתי שמיניתי (?) אותו על סמך עדות תלמידי׳ אשר ביראתו וידיעתו אני בוטח בטחון גמור׳ ועדות זקן מבני עירו׳ והוא אבו אלרצ׳א אבן טיבון׳ כי שאלתי אותו על יראתו ודרכיו׳ ו(שניהם)

1 ס׳ וצארו׳ 2 ס׳ גומלין׳ — ס׳ ואנה׳ 3 פ׳ הולאי׳ 6 פוזנ׳ מגיה ״באלכתאב״׳ ללא הכרח׳ 8 יעלם (ר׳ גם נ״פ): פ׳ יעלמון׳ 9 אכ׳רת: ס׳ וכרת; ר׳ הערה לעמ׳ 50: 6׳ 14 לא אדרי לה חאל: השווה דלאלה 70: 5-6 למן לם ישאהד ולא עלם לה חאלא׳ 15 והו: הצעת פוזנ׳ ״ומא הו״ מיוסדת על אי־הבנה׳ 15 פאעל צאנע: ר׳ דוזי II׳ 270׳ טור 1׳ 16 פוז׳ (גולדציהר) מציע להוסיף <ואן> לפני ״ראס״׳ — פוזננסקי מגיה ״כארהא״ (?)׳ — אחתאג׳ת: במקום אחתג׳ת׳ 18 אן נקים: חסר בס׳ 20 שיך׳: פ׳ שי׳ 21 אבן: פ׳ בן׳ 22 סאלתה: אולי צ״ל סאלתהם או סאלתהמא? אך ר׳ הע׳ לתרגום׳

1 דמאי ד ו׳ 6 את זה: את התשבחות שלא אוכל להמנע מהן במכתבי משום דרך ארץ׳ 7 שידעו הבריות: לפי גרסת פ׳ שיודיעו את הבריות׳ 11 הפיסקה יב חסרה בתרגום נ״פ (ועם מה שלפניה ומה שלאחריה גם בד״ר); עיין לעיל׳ עמ׳ 42׳ דיון מפורט על מובן פיסקה זו ראה בנספח ג לאגרת זו׳ 22 שאלתי אותו: אם הגירסה נכונה׳ מסתבר שהתלמיד הנזכר (יוסף בן יהודה בעצמו?) היה יוזם הדבר והמליץ על האיש מלכתחילה; על כן לא הוצרך הרמב״ם לשאול אותו׳ ואולי צ״ל אותם׳

2010 Ministerio de Cultura

גׄדא ובעד דׄלך קדמתה· ואמא אלכתאב אלדׄי כתבתה פלם אצׄמנה אלא הדׄא אלגרץׄ ואלאשארהׄ עליה ברפע אלמחלוקת וכונה יכון לך אב פאן מא מנזלתך מנזלתה ולא מנזלתה מנזלתך·

[יג] [. . . , ...
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . . . . ·] ותחרזת מן כל מא [עולת אפעלה מן אגׄל מא] אשאר בה אלולד· לאנך תעלם תואצׄעי מע כל אחד ותסויתי נפסי מע אצגר מן יכון· לכני כׄרגׄת ען אכׄלאקי פי דׄלך אלכתאב מן אגׄל אשארתך·

היללוהו מאוד· ו(רק) אחרי זה מיניתי (?) אותו· ואשר למכתב שכתבתי· לא כללתי בו אלא את העניין הזה ואת עצתי לו שישים קץ למחלוקת ו(הערה) שהוא לך (כמו) אב· שהרי אין דרגתך דרגתו ואין דרגתו דרגתך·

[יג] [ולפי שסיפרו לי שבני חרף אותו וכינהו "זקן שוטה" ושילח לשונו בו· כתבתי בתוך אותו המכתב: "האומרים כן הולכי רכיל הם· הוא אינו חושב למותר לעשות כדבר הזה; ובמכתבו שבידי הוא משבח אותך ואומר שבעראק אין כמוך"· כדברים האלה כתבתי לו] ונשמרתי מכל מה [שהיה בדעתי לעשות בגלל מה] שיעצני בני· שהרי ידוע לך שאני מתנהג בענוותנות עם כל אדם ומשווה עצמי (אפילו) עם קטן שבקטנים· ברם עשיתי שלא כמידותי באותו המכתב בגלל עצתך·

2 פ׳ אצמנה, ס׳ אצ׳מרה· — אלא: פ׳ אלי· 4 לך: פ׳, ס׳ לה; ועי׳ ח״ג לעמ׳ 13 שו׳ 13· 7 התחלת הפיסקה חסרה בשני כה״י; עיין לעיל עמ׳ 42· הנוסח המשוער: ולמא ד׳כר לי אן אלולד סבה וקאל ה׳דא שיך׳ גבי ואנה אטלק לסאנה פיה, כתבת פי ג׳מלה ד׳לך אלכתאב אן קאילי הד׳א אנמא הם הולכי רכיל ואנה לא יסתחל ד׳לך ואן כתאבה ענדי והו י׳תני עליך פיה ויקול אן ליס באלעראק סואך בנחו הד׳א אלמעני כאתבתה· 14 עולת — מא: חסר בשני כתבי־היד, כנראה מחמת הומויאוטלווטון, והושלם על־פי תרגום נ״פ (שהסכמתי בנפשי אעשה מפני מה···)· לגבי הפועל "עול" ותרגומו "הסכים" השווה סוף פיס׳ כא ותרגום ד״ר שמ׳ לגבי הצירוף עם פועל שני בלי מילת חיבור פרידלנדר, סוף ערך "עול"· 15 מתרגם נ״פ קרא "אלולד אלעזיז"· 16 מע כל אחד (השווה נ״פ): פ׳ לכל ואחד· 17 לכני — אשארתך: חסר בנוסח נ״פ·

2 ואשר למכתב וכו׳: הנוסח תמוה במקצת· נראה שר״ל "ואשר לתוכן המכתב", בניגוד לסיבת הכתיבה שנזכרה בהתחלת הפיסקה· 4 לך: לפי כתבי־יד המקור: לו· גירסה זו אין ליישב אלא בדוחק גדול; ר׳ נספח ג· 5 אין דרגתך וכו׳: נראה שר״ל אתה גדול ממנו בחכמה ובמידות, והוא גדול ממך בעיני הבריות מחמת משרתו הנעלה· 7 המשפטים המסוגרים נשמרו רק בתרגום נ״פ ונוסחו כאן לפי השערה על נוסח המקורי· — שסיפרו: נ״פ שזכרו; ואולי יש לפרש "שכתבו" (ראשי הישיבה עצמם ?)· 11 הוא משבח אותך: יוסף בן יהודה משבח את שמואל בן עלי (או זכריה)· נוסח נ״פ (שם אין דיבור ישר) נותן מקום גם להפך פירוש זה· 16 קטן שבקטנים: כש״כ שהייתי נוהג בענוותנות כלפי איש נכבד כראש הישיבה (ולא כפירוש דיזנדרוק, עמ׳ 488 למעלה)· 17 עשיתי שלא כמידותי: מב״מ יצאתי ממידותי·

2010 Ministerio de Cultura

[יד] ואלדי ארידה מן חצ̇רה̈ אלולד אלעזיז, בחק אללה ובחקי עליך, לא תג̇על הד̇א אלרג̇ול ארצ̇א. אם חכמה אין כאן זקנה יש כאן. ולא יסוג אן תכון שאב תתהג̇ם לרג̇ל זקן ויושב בישיבה. ואללה יעצמך מן וצ̇ע מן הו עט̇ים ענד אלנאס, בל אדעי לך אן תעט̇ם מן הו צגיר ענד אלנאס.

[טו] ואמא כונך יעט̇ם עליך אטלאקה לסאנה עליך פי כתאב בישראל, לא יעט̇ם הד̇א עליך! מן הו אלד̇י יצ̇רב ולא יציח! אלא תעלם אנך אוד̇ית פיה ג̇דא והדדת מג̇דה ועטלת סהאמה? אן לולא אנת לכאן ראס אלגלות בין ידיה כפרוג̇ פי מכ̇אלב חדאה̈, ואנה כאן ישנע עליה אמר אלגט וג̇ירה ויפתרסה. פלא תטלב

[יד] ומה שאני מבקש ממעלת בני היקר, בעבור מה שאתה חייב למקום ומה שאתה חייב לי: אל תשם את האיש הזה כעפרא דארעא. אם חכמה אין כאן זקנה יש כאן. ואין מן המידה שאתה, איש צעיר, תתקוף איש זקן ויושב בישיבה. ה׳ ישמרך מלהשפיל מי שהוא גדול בעיני הבריות. ולא עוד אלא מִתפלל אני בעדך שתגדיל (ותאדיר) מי שהוא קטן בעיני הבריות.

[טו] ואשר להתמרמרותך על שלחו לשונו בך בכתב (שנתפרסם) בישראל – אל תתמרמר על כך! מי זה יֻכֶּה ולא יצעק! כלום אינך יודע שגרמת לו נזק רב והרסת שמו המפואר וְהִשְׁבַּתָּ חִצָּיו? שאלמלא אתה, היה ראש הגלות בידו כאפרוח בצפרני דָאָה והיה הוא תוקף אותו בחזקה על ענין הגט ושאר דברים והיה טורף אותו. אל תדרוש ממי שאתה גורם לו נזק שיאהבך

3 אלרג׳ול: כן בשני כה״י. — ארצ׳א: אולי צ״ל גרצ׳א (האם קרא כך מתרגם נ״פ?). א ר־ג דומים זה לזה בכתב הרמב״ם. 6 תתהג׳ם (ר׳ פרידלנדר): פ׳ תתהאג׳ם. 7 פ׳ יעצ׳מך. 9 אדעי: כן (במקום אדעו) בשני כה״י; הפועל דעי–ידעי נרשם כצורת משנה של דעא–ידעו אף במלונים אחדים של הערבית הספרותית (ר׳ Lane). 11 אטלאקה–הד׳א עליך: חסר בפ׳ מחמת הומויאוטלווטון. 12 ס׳ לאסנה. 13 בישראל: ראה ההערה לנוסח העברי. 15 אוד׳ית: במקום אד׳ית (בנין אפעל). הצירוף עם פ י בלתי־שכיח. הדלת בלי נקודה בשני כה״י. — ס׳ פיהא. — ס׳ והדרת. 16 ס׳ סהאמא. תיקון פוזנ׳ (״פכ׳אמתה״ או ״כראמתה״) אינו אלא קלקול. — פ׳ ואן (כנראה תיקון סופר; ״אן״ או = הרי, או = מפני ש...; ר׳ הערה לעמ׳ 64 שו׳ 13). 18 פ׳ חד׳אה. — ס׳ ישנע. 19 אלגט: נ״פ (״הטעות״) קרא ״אלגלט״.

3 כעפרא דארעא: מובן זה של הביטוי הערבי אינו מוכח כל צרכו. אולי יש להגיה (ר׳ ח״ג) ולתרגם: מטרה (לחיציך). 4 ר׳ ברכות לט ע״א. 6 יומא כח ע״ב; וראה תשובות הרמב״ם 69 : 2. 12 בכתב: לא ברור אם הכוונה לאגרת או לספר. — בישראל: אולי ע״פ פסוקים מעין יחז׳ יח ג; ואולי בדרך לגלוג: אכן גם לזה ייקרא ספר בישראל. ואפשר שהנוסח משובש או לקוי בחסר. 14 שגרמת לו נזק רב: או ״שהעלבת אותו מאוד״, וכן להלן ״אל תדרוש ממי שהעלבת אותו״. 18 ענין הגט: אינו ידוע לנו ממקום אחר.

2010 Ministerio de Cultura

ממן תוד̇יה אן יחבך וישכרך· ולא ח̇אג̇ה̈ לך פי קולך פאין אלדין· לאן הד̇א ואמת̇אלה ממן הו אעט̇ם מנה ממן תקדם ליס אלדין ענדהם אלא אג̇תנאב אלכ̇באיר· כמא הו ענד אלעואם· ואמא לואזם אלאכ̇לאק פמא יעתקדונהא מן אלדין ולא יתחרון איצ̇א באקואלהם כמא יתחרי בהא אהל אלורע אלכאמל· ואכת̇ר אהל אלדין מן האולאי אהל אלריאסה̈· אד̇א תעלק אמרה בריאסה̈· ד̇הב אלורע· ומא כל ואחד יטלב מנה אן יכון כחנינא בן דוסא ופנחס בן יאיר עא״ס· ולא כל מן ליס הו מן תלך אלדרג̇ה̈ יטלק עליה קלה̈ אלדין·

[טז] ובאלג̇מלה̈ אנא אריד מנך· אן כאן אנת תלמידי· אן תתכ̇לק באכ̇לאקי·

ויהללך· ומה שאתה אומר ״והיכן הדת?״· אין לך צורך בכך· לפי שהוא ואנשים כמותו מקודמיו· שהם גדולים ממנו — אין הדת לפי דעתם אלא להיזהר מהעבירות החמורות· כמו לפי דעת המוני העם· ואילו החובות המוסריות אינם סבורים שהן (חלק) מהדת· ואינם מדקדקים גם כן בדיבוריהם כמו שמדקדקים יראי השמים השלמים· ורוב שומרי הדת מבין בעלי השררות האלה· כיון שמגיעים לשררה· מסתלקת (מהם) יראת שמים· ברם לאו מכל אדם יש לדרוש שיהא כחנינא בן דוסא וכפנחס בן יאיר ע״ה· ולא כל מי שלא הגיע לאותה מדרגה יתכן לומר עליו שהוא חסר דת·

[טז] בקיצור: אני מבקש ממך· אם תלמידי אתה· שתדַמה מידותיך למידותי·

1 תוד'יה (תיקון פוזנ'): פ׳׳ ס׳ תדיה· — פ׳ וישכורך· 2 חאג'ה': כן בשני כה״י וכן תרגום ד״ר (״צורך״)· נ״פ מתרגם כאילו קרא ח ג' ה' (״טענה״); וכן תירגם ב״ג והגיה פוזנ'· 6 לואזם: חסר בפ׳· 7 יתחרון: כן תיקן פוזנ'; פ׳ ס׳ יתחדון· לשימוש הלשון של הרמב״ם מתאים רק הפועל תחרי (ראה פרידלנדר עמ׳ 24)· 8 יתחרי בהא: בשני כה״י יתחדונהא. 10 פ׳ הולאי· 12 ס׳ כחנניה· 13 ס׳ ופינחס· 14 ס׳ אל דרג'א· 15 קלה' אלדין: ר׳ עמ׳ 51 הערה לשו׳ 7· 17 אן כאן אנת תלמיד'י: ״אן כאן״ הורגש כמלת חיבור אחת, ר׳ בראפמן, תרביץ, כרך י״ג, 167·

1 הדת: המלה הערבית שבמקורי ״דין״· מציינת לא רק את הדת כחוק וכתורה· אלא גם את ההקפדה על שמירת המצוות ואת המסירות שבלב· ״יראת שמים״· אין ספק שנ' שמעון התכוון לשאול ״היכן יראת שמים?״; אבל לא נוכל לתרגם כך· כיון שהרמב״ם נטפל למונח ״דין״ ומבחין בין התפיסה השטחית של ״דתיות״ אצל אותם בעלי השררה ואצל המון העם לבין יראת שמים אמתית ושלמה· 2 אין לך צורך בכך: מעין ״לא צריכא״· כלומר: אפשר לתרץ התנהגות האיש בלי לומר שהוא מחוסר דתיות; כי הדתיות· כפי שהוא מבין אותה· אינה סותרת התנהגות מגונה מבחינת המוסר· אבל אפשר שעדיפה הגרסה המתורגמת בנ״פ: ״ואין לך טענה כלום״· כלו׳ שאלתך—תלונתך אינה מבוססת· 3 מקודמיו: או בהתאם לתרגום נ״פ ״ממי שעומד בראש״; ר׳ עמ׳ 32 הע׳ 2· 10 כיון שמגיעים לשררה: כן יש לפרש לפי הנראה (ור׳ מלון דוזי, II, 161, טור 1 למטה); תרגום נ״פ ״ואם יתלה דבר מן הדברים בשררה אחת״ אינו הולם בדיוק את נוסח המקורי· 12 כחנינא בן דוסא וכפנחס בן יאיר: ששניהם מנעו עצמם מליהנות מהעה״ז·

2010 Ministerio de Cultura

והו אלאגמל בך, אן ת'שת'ם ולא ת'שת'ם ולא תסלם אלפאט'ך, וראקב פיהא אללה אולא ואנתקאד ד'וי אלעקל ואלדין אכ'רא. ואג'על ג'איתך מע הד'א אלרג'ל, אן ג'לבת ען מצאלחתה, אן לא תקע פיה בשי, ויקדר אלאנסאן אן ירד וינתקד ויעתרץ' בחסן עשרה ותואדה. לא תכ'רג' ען ראיי בוג'ה.

[יז] ואמא מא טלבת מני מן מכאתבה ראס אלגלות, פקד כאתבתה, ווצלני כתאבה וקראתה פי דארי ואנא ואקף, וכאן פי אלדאר כל מן פי מ צ ר מ ק ט ו ן ו ע ד ג ד ו ל, אן כאן בהא מ י ל ה וכאן פי ס כ ו ת, וכלהם וקוף לוקופי. וכאן יום עט'ים לה. וכאן קאריה ר' ש מ ו א ל ה מ ל מ ד וג'מיע שיוך' אלג'מאעה ען ימינה ויסארה עלי דכה. איש תטלב מני אכ'תר? ואנא כתבת לר א ס א ל מ ת' י ב ה אן לו עלמת

וזה הנאה לך ביותר: שתהא נעלב ולא עולב, ושלא תפקיר דיבוריך. שַׁוֵּה ה' לנגדך בהם ראשונה וביקורת בעלי השכל והדת באחרונה! ושים מגמתך (בהליכותיך) עם האיש הזה, אם נבצר ממך להשלים אתו, שלא תתקוף אותו בשום דבר. יכול אדם להשיב, לבקר ולהתנגד בדרך ארץ ובנחת. אל תעזוב את עצתי בשום פנים!

[יז] ואשר שאלת ממני שאכתוב אל ר א ש ה ג ל ו ת — הנה כתבתי אליו, והגיע אלי מכתבו, וקראתיו בביתי במעומד. היו אז בתוך הבית כל אנשי פוסטאט מ ק ט ו ן ו ע ד ג ד ו ל, לפי שהיתה בו מ י ל ה, והיה הדבר ב ס ו כ ו ת, וכולם היו עומדים כיון שעמדתי אני. והיה יום גדול למענו. והיה קורא המכתב ר' ש מ ו א ל ה מ ל מ ד, וכל זקני העדה מימינו ומשמאלו על דוכן. מה תבקש ממני עוד? וכתבתי ל ר א ש ה י ש י ב ה שאילו ידעתי שיש שם מחלוקת

2 פ' תסלב. 4 פ' אל רגול. 5 גלבת: פ' גלבה, הקבל דלאלה 333: 16 יכון מגלובא ען נט'מהא לא קדרה' לה עליהא. — פ', ס' מצלחתה. 7 ותואדה': האל"ף באה במקום המזה מושמת על הוי"ו בכתיב הספרותי; אבל אפשר שבזמן הרמב"ם ביטאו וי"ו זו כקונסוננט והאריכו את התנועה אחריה. 8 ס' ראי. 10 ס' כאתבתא. 13 ס' מגדול ועד קטון. — המלה "אן" משמשת אצל הרמב"ם לעתים באותו המובן כמו "אד'" או "לאן". ר' למשל, פירושו על המשנה ממס' בכורות (הוצ' Julius Löwenstein, ברלין, 1897) הערות 38, 157, 160, 220, 221; Porta Mosis 83: 10. 14 מילה: כן בשני כה"י ואין טעם לתיקון "מעלה" (גולדברג, פוזנ'). 15 ס' יומא. — לה: ס' לא. 17 דכה': ר' E. Fagnan, Additions aux dictionnaires arabes, אלג'יר 1923, עמוד 55. 18 אכת'ר: שימוש מלה זו כאן במובן "עוד, נוסף על כך" מושפע, לפי הנראה, מלשון רומאנית (ספרדית). 19 עלמת: ס' עמלת.

2 תפקיר (כן תרגום נ"פ): מב"מ תסגיר; כלומר שלא תאמר דברים שסופם לשמש נשק כנגדך בידי אויביך. 11 וקראתיו: ציויתי לקרוא אותו (כפי שמתברר להלן). 16 ר' שמואל המלמד: נראה שאינו ידוע ממקום אחר אא"כ מותר לזהות אותו עם ר' שמואל בן סעדיה הלוי, הדיין החשוב בפוסטאט שחתם על כמה מתשובות הרמב"ם ונזכר בקטעי גניזה שונים (ר' מפתחות פריימן ומאן).

2010 Ministerio de Cultura

אן הנאך מחלוקת ואכ̇תלאף, למא דכ̇לת בינהם, ולכני קד פעלת, וכבר נשמעה קרן ביבנה. ובינת לה ד̇לך וערפתה אנה לא ימכן אלרג̇וע. וחצ̇רה̈ אלולד תעלם ראס אלמת̇יבה̈ במא פעלתה, ותעלם אני לא אכאתבה חתי יצלני כתאב אלולד בג̇ליה̈ הד̇ה אלאחואל אלתי אקול לה בעד אלבחת̇ ואלתקצי ענהא.

[יח]׳ ואמא חדית̇ אלמקאלה̈ פעג̇בת מן אלולד כיף ארסלהא לי לנסתדל מנהא עלי קלה̈ עלמה. איש תט̇ן אני אט̇נה הו או אכבר מנה ידרי שי? ג̇איתה ענדי אנה מת̇ל כל דרשן ויכ̇בט כמא יכ̇בט ג̇ירה. עלם אלל̇ה, לקד עג̇בת כיף ידרי יקול תלך אלסכ̇ף מע כונהא מצ̇חכה̈ ופצ̇יחה̈. לכן פצאחה̈ אלמסכין — לו אסתקר עלי

וסכסוך, לא הייתי מכניס עצמי (בענין ש)ביניהם, אבל כבר עשיתי, וכבר נשמעה קרן ביבנה. ביארתי לו את הדבר הזה והודעתיו שאי אפשר (לי) לחזור בי. ומעלת בני יודיע לראש הישיבה מה שעשיתי, ויהא ידוע לו שאני לא אכתוב לו, עד אשר יגיע לידי מכתב מבני שיבהיר את הענינים האלה שאני מדבר עליהם, אחרי חקירה ודרישה מדוקדקת על אודותם.

[יח] ולענין המאמר: השתוממתי על בני, כיצד שלח אותו אלי, כדי שאווכח ממנו על בערותו. וכי מה אתה סבור? שאני חושב אותו — או גדול ממנו — ליודע דבר? לכל היותר הוא בעיני כמו כל דרשן והוא תועה ללא דרך כמו אחרים. שהדי במרומים, תמוה תמהתי כיצד יכול הוא לומר דברי ההבל הללו, אף על פי שהם צחוק וחרפה. אבל אמנות הדיבור של המסכן (הזה) — אילו

7 ס׳ נכאתבה; ואולי גרסה זו עיקר; ר׳ ח״ג לעמ׳ 52: 18. — ס׳ יצלאני (מסורס מהצורה יצאלני, השווה תצאלך בסוף פיס׳ יט? אבל ר׳ Yahuda, Prolegomena, עמ׳ 29). 8 ס׳ הדא. 10 חדית׳: כאן במובן "עניין" כמו "קצה": הצירוף "אמא חדית׳" גם דלאלה 340: 8. — ס׳ פתעגבת. 11 לי: חסר בס׳. 12 ס׳ עלמא. 13 ס׳ מנה אנה ידרי. 14 ענדי: חסר בפ׳. 16 ידרי: כאן במובן "יכול, היה מסוגל"? מתרגם ד״ר קרא "ירידי". שמא אין המלה אלא דיטוגרפיה משו׳ 13 ויש למחקה? 17 ס׳ כונהי. 18 אסתקר: אולי צ״ל אקתצר, כמו במאמר תחה״מ יד: 5.

2 ראש השנה כט ע״ב. 6 ויהא ידוע לו: לבני (יוסף בן יהודה). 10 המאמר: מאמר ר׳ שמואל בן עלי שבו השיב על שאלה מתימן בעניין יחס הרמב״ם לתחיית המתים ב"משנה תורה" ואשר נגדו מכוון מאמר תחה״מ של הרמב״ם; ועיין לעיל עמ׳ 32 למטה. 11 כדי שאווכח וכו׳: ברור מההמשך שכך כתב ר׳ יוסף במכתב הלואי ששלח עם המאמר; ואין זו אלא מליצה המביעה את יחסו השלילי אל תוכן חיבור זה. 13 גדול ממנו: קרוב לוודאי שהכוונה לרב סעדיה אשר דעותיו על תחה״מ ועל העה״ב בלי ספק היו רחוקות מהאמת בעיני הרמב״ם. הבערות (מב״מ מיעוט ידיעה) כאן אינה יכולה להיות אלא חוסר ידיעה פילוסופית, אי־ידיעת אמיתת המציאות כפי שראו אותה פילוסופי הזמן. 14 דעת הרמב״ם על הדרשנים מובעת במבוא לפירושו על פרק חלק (הוצ׳ J. Holzer, ברלין 1901, עמ׳ 8, ור׳ שם הע׳ 47): "הם מבארים לעם מה שהם לא הבינו בעצמם, הלואי... שהיו שותקים" לפי שהם מפרשים אלגוריות חז״ל העמוקות כפשוטן. 18 אמנות הדיבור של המסכן: נראה שבכוונה לא

2010 Ministerio de Cultura

דכר אלאסתדלאל במאה ברכות ובברכת מי שראה קברי ישראל, כאן אולי בה מן אן יתכלם פי אלנפס וארא אלפלאספה. לכנה לאסוה במן הו אכבר מנה יהדין אשד מן הדא אלהדיאן. ולא שך אנה נקל הדיאן גירה.

[יט] וקד וצלני כתאב מן אלימן במתל מא דכר וגאובתהם. ולאכן האולאי אשכל עליהם העולם הבא בימות המשיח. ומע כוננא בינא פי פרק חלק מא בינאה וצרחנא פי הדא אלמוצע ועדדנא בחצר עדד שאין להם חלק לעולם הבא ומן גמלתהם הכופר בתחיית המתים. וכיף יתוהם אחד מן

הסתפק להזכיר את הראיה ממאה ברכות ומברכת מי שראה קברי ישראל, היה עולה לו יפה יותר מאשר לדון על הנפש ודעות הפילוסופים! אולם הוא שווה (בזה) לגדול ממנו, שהוזה הזיה קשה מזו. ואין ספק שהוא העתיק הזית זולתו.

[יט] וכבר הגיע לידי מכתב מתימן בעל תוכן דומה לנ״ל והשבתי להם. אבל אלה נתחלף להם העולם הבא בימות המשיח, אע״פ שביארנו בפרק חלק מה שביארנו ואמרנו דברים מפורשים במקום הזה ומנינו בשלמות מספר אלה שאין להם חלק לעולם הבא ובכלל הכופר בתחיית המתים. ואיך יעלה על דעת מי שהוא ששכלו בריא, כי בעיקר זה לא

1 פ׳ במאיה. 3 ס׳ או לא. 5 לאסוה׳: ס׳ בלי נקודות על הה״א; פ׳ לנסוה. פוזנ׳ מתקן ללא צורך ״לאסויה״. הביטוי ״אסוה׳ ב...״ משמש בערבית המצרית במובן ״שווה ל...״; ר׳ המלונים של Spiro ו־Elias; וכן מתרגם ד״ר. ואולי ״אסוה״ כאן במובן ״מחקה מופת, הולך בעקבות...״ או ״דמות דיוקן, בבואה״? — יהדין: מהפועל ״הדין״ הנגזר מהשם ״הדיאן״; ר׳ דוזי II 752. ועיין ח״ג לעמ׳ 51 שו׳ 8. 7 נקל: ס׳ וקאל. 9 ס׳ ולכן. 11 ומע: ר׳ מיינץ עמ׳ 570. 13 ס׳ אלמוצ׳אע. — בחצר: ר׳ מלון פרידלנדר עמ׳ 24־25. 16 ס׳ יתנהם. — מן: חסר בפ׳.

הושלם המשפט (בדרך anacoluthon; יש להשלים בקירוב: השתמש בה שלא במקומה). אבל אפשר שהנוסח לקוי באמת. 1 לעניין רשימה קבועה של מאה ברכות ר׳ אוצר הגאונים מס׳ ברכות תשובות שסט־שע, והערת ש. ליברמן לתשובות ר׳ אברהם בן הרמב״ם עמ׳ 125; כפי שיוצא מנוסח כתב־הפולמוס Z. f. H.B., II 185/6 (עיין לעיל עמ׳ 32 הע׳ 3), הכוונה כאן בפרט לברכת מחייה המתים (בש״ע) ול״אלהי הנשמה״ (בברכות השחר). 2 מי שראה קברי ישראל: ברכות נח ע״ב (שם לפנינו: הרואה). 3 לדון: לפי שיטות ה״כלאם״ (על פי לשון המקור). 5 הוזה: המלה הערבית מציינת הזיות של חולה קדחת וגם דמיונות שוא בכלל. מסתבר שבמאמר ר׳ שמואל היתה ניכרת מאוד השפעת רב סעדיה, עד שקצת דבריו נראו כמועתקים ממנו. 7 המכתב מתימן הגיע לידי הרמב״ם בשנת את״ק לשטרות = ד״א תתקמ״ט ליצירה; ר׳ מאמר תחה״מ עמ׳ יא, ועיין עוד תשובות הרמב״ם עמוד 367. 9 דומה לנ״ל: או דומה למה שהזכיר (ר׳ שמואל בן עלי), כלו׳ מכתב־תלונה על הרמב״ם שלוח מתימן אל הגאון, אשר זה הזכירו במאמרו. 11 ר׳ מבוא הרמב״ם לפירושו על משניות סנהדרין פרק יא (הנוסח הערבי עם התרגום העברי ועם מבוא והערות בגרמנית הוציא J. Holzer, ברלין 1901; עי׳ בייחוד עמ׳ 15—16, 29). 13 ומנינו בשלמות: הכוונה לכופרים באחד מי״ג עיקרים המובאים שם.

2010 Ministerio de Cultura

אלסאלמי אלעקול אן הדֿה קאעדה לא יעתקדהא מן יעתקד דת ישראל מע שהרה דֿלך וביאנה! ואלעגב מן קול אלסאילין וקול אלמגיב וכדֿלך קול אלחצ̇רה אנה לא ינבגי אן נתאול נצוץ אלמקרא אלתי גאת פי תחיית המתים. ומן הו אלדֿי יתאול דֿלך, ומן תערץ̇ להדֿא? ובאלגמלה, סאולף פי דֿלך מקאלה, והי תצלך קריב בכטי.

[כ] וקד וגהת לך מן אלדלאלה סתה כראריס אכ̇דֿתהא מן ענד אלגיר, והי תמאם אלגז אלאול. וקד שככת הל וגהת לך אלצדר אלדֿי אלחקה בהא אם לא, ולדֿלך וגהתה לך אלאן. ומא נסכ̇הא אלא אלדיין אלחסיד

יאמין איש המאמין בדת ישראל, אע״פ שהדבר מפורסם וגלוי (כל כך)! ויש לתמוה על דברי השואלים ועל דברי המשיב, וכן על דברי מעלתו שאין מן הראוי להוציא פסוקי המקרא שבאו בעניין תחיית המתים מידי פשוטם. וכי מי זה שמוציא אותם מידי פשוטם, ומי העז לנגוע בזה? סוף דבר: אחבר על עניין זה מאמר שיגיע לידך בקרוב בכתב ידי.

[כ] הנני שולח לך ששה קונטרסים מ״המורה״ שלקחתי אותם מאחֵר, והם סוף החלק הראשון. נתעורר בי ספק אם (כבר) שלחתי לך את הפתיחה שאני מצרפה להם אם לאו; משום כך אני שולחה לך עכשיו. אותם (הקונטרסים) לא העתיק אלא הדיין

1 ס׳ סאלמי; ר׳ דלאלה 322 : 25. — ס׳ הדא. 5 ס׳ תתאול. 10 תצלך: בשני כה״י תצאלך (ר׳ גם ח״ג לעמ׳ 65 שו׳ 7). נטיות ממין זה (פעלי פ״ו לפי דוגמת ע״ו) נמצאות בדיאלקטים של ספרד, תימן, ועוד (ר׳ Brockelmann, Grundriss, I, 598; Goitein, Travels in Yemen, ירושלם 1941, עמוד 77 סי׳ 21), אבל לא הוכחו בכתבי הרמב״ם; ואולי אין כאן אלא הארכה ארעית של תנועה בביטויו וכתיבו של מעתיק, תופעה שכיחה בכתבי־יד מגרביים לפי Yahuda, Prolegomena, עמ׳ 29. — קריב: במקום קריבא. 12 אלגיר (לא במובן ״האחרים, השאר״ שציין דוזי): ר׳ גם תחה״מ ב: 15. 14 ס׳ וגאת. — אלחקה: אולי צ״ל ״אלחקת״ או ״אלחקתה״.

3 המשיב: ר׳ שמואל בן עלי בתשבותו לשואלים מתימן (היא ״המאמר״ הנ״ל). 4 דברי מעלתו: כנראה במכתב הלואי למשלוח אותו ״מאמר״. 9 מאמר: הוא מאמר תחה״מ שבידינו (יצא לאור בערבית ובעברית עם מבוא אנגלי ע״י J. Finkel ב־ Proceedings of the American Academy for Jewish Research, IX, 1939). 11 הנני שולח: או ״כבר שלחתי״. 14 הפתיחה: לפי הנראה הפרקים עא—עב או רק עא (ר׳ עמ׳ 37 הע׳ 1). אך אין מן הנמנע שיש לתרגם ״שאני מצרפה ל ו״ (למורה הנבוכים) ושהכוונה לפתיחה הכללית שבראש החלק הראשון. יתכן שפתיחה זו לא כתבה הרמב״ם אלא לאחר שהשלים חיבור כמה פרקים, אע״פ שמשפטה האחרון סותר הנחה זו לכאורה (בעבור הצורה הספרותית). 16 הדיין החסיד ואבו אלמחאסן: לפי נוסח כ״י ס׳ המדובר באיש אחד הנקרא ״הדיין החסיד אבו אלמחאסן״; אבל קשה להניח שהרמב״ם ראה צורך לפרש את השם באריכות זו לתלמידו המקורב אליו, ואילו במכתבו אל ר׳ פינחס דיין אלכסנדריה הזכיר פעמיים ״הדיין החסיד״ בלי תוספת. מהאגרת הנ״ל מתברר ש״הדיין החסיד״ היה ממקורבי הרמב״ם, אבל אין בידינו לקבוע מי הוא, וכן אין להחליט אם אבו אלמחאסן זה היה חותנו של רבנו.

2010 Ministerio de Cultura

ואבו אלמחאסן. פשה בהא ולא תציעהא, לאן לא אתאדי מן אלגוים, ורשעי ישראל כתירין.

[כא] ואמא מא דכרתה מן אלרואח לבגדאד, פקד בוחתך לתפתח מדרש ותעלם ותפתי מע אלדאב עלי חפט אלחבור. לכן אכאף עליך אן תטרי עליך שרור דאימא מעהם, פלא יחצל עלי גאיה גיר עלי אלשרור. ואיצא, אדא לאזמת אלתעלים, יתעטל תגארך, ואלאכד מנהם לא אשיר בה, בל דרהם ואחד מן כיאטה או נגארה או חיאכה עלי גהה אלאגארה אחב אלי מן רשות ראס אלגלות. ואן אשתגלת מעהם תציע, ואן אכדת מנהם תהון. וראיי הו אן תגעל כדך אלתגארה וקראה אלטב מע אלאשתגאל בתלמוד תורה חקיקה ולא תדרס אלא הלכות אלרב

החסיד ואבו אלמחאסן. הקפד אפוא עליהם ואל תאבדם, כדי שלא אבוא לידי פגיעה מצד הגויים, ו(הלא) רשעי ישראל מרובים הם.

[כא] ואשר הזכרת בדבר הליכתך לבגדאד, הריני נותן לך רשות לפתוח (בית־) מדרש וללמד ולפסוק הלכה, ועם זה תתמיד בלימוד החיבור בעל פה. אבל חוששני לך, שמא יארעו לך סכסוכים עמהם תדיר, ולא תהיה שום תוצאה חוץ מהסכסוכים. ועוד: אם תתמסר להוראה, יבטל מסחרך, ולקבל מהם (שכר) לא איעצך, אלא אפילו דרהם אחד מ(עבודת) חייטות או נגרות או אריגה בתורת שכר שכיר טוב בעיני מרשות ראש הגלות. ואם תעשה עמם פרקמטיא, תרד מנכסיך; ואם תקבל מהם, תתבזה. עצתי היא שתעשה (עיקר) יגיעך המסחר ולימוד הרפואה ובאותו הזמן תתעסק בתלמוד תורה אמתי. אל תלמד אלא

1 ס׳ אבו אלמחאסן. 5 בוחתך: ר׳ מלון פרידלנדר. — לתפתח: ס׳ אן תפתח (ל אחרי „בוח" כמו אחרי „אמר", „אראד", ר׳ Reckendorf, עמ׳ 459—460; ועיין להלן עמ׳ 70 שו׳ 4. 6 פ׳ אל ד׳אבי מונק: אלדואם. 7 לכן (כן כבר תיקן מונק, ור׳ תרגום נ״פ): פ׳, ס׳ לאן. — ס׳ תטרא. 8 ס׳ שרורא. על „שר" במובן „סכסוך" ר׳ דוזי; וכן נ״פ „קטטות". — פ׳ דאימה. 9 ס׳ עליה גאיה; מונק תיקן „עליך", אבל ר׳ ח״ג לעמ׳ 52: 17. 10 ס׳ לזמת. — ס׳ תעטל תג׳ארתך. אולי צ״ל תג׳רך, ר׳ דלאלה 365: 10, פי׳ מס׳ אבות (הוצ׳ י׳ בנעט) 10: 27, תשו׳ ר׳ אברהם 76: 23. 12 ס׳ מן אל חיאכה או אל כיאטה או אל נאגרה (!); נ״פ רק: מתפירה ונגרות. 14 ס׳ ראס אל גולה. 16 ס׳ אל רגאכה (!).

1 הקפד: מב״מ היה קמצן לגביהם, כלו׳ אל תשאילם אלא ליחידי סגולה. 2 ואל תאבד אותם: אפשר כפשוטו, אבל לפי שימוש הפועל שבמקור נראה יותר שר״ל אל תתנם בידי מי שאינו ראוי לכך. 3 רשעי ישראל: העלולים להלשין עלי בערכאות הגויים. 5 הריני נותן: או „כבר נתתי". 11 יש לתמוה שהרמב״ם לא הזכיר כאן את איסור ההנאה מדברי תורה שעמד עליו בתוקף בפירושו על אבות ד ז (נגדו טען ר׳ יוסף ן׳ עקנין ב„ספר המוסר" למשנה זו). 12 דרהם: מטבע כסף לא גדולה. 14 רשות ראש הגלות: המסים החוקיים שהיו הקהלות חייבות לשלם לראש הגולה; ע״א המונח עיין ש׳ אסף, תרביץ א א 119—120. 17 לימוד הרפואה: אולי לא רק לימוד עצמי, אלא אף הוראה, שבה עסק ן׳ שמעון לפי הביאוגרף ן׳ אלקפטי.

18 תלמוד תורה אמתי: כנראה בניגוד לדברי פלפול חסרי תועלת.

2010 Ministerio de Cultura

ז״ל ותטאבקהא באלחבור, ואדׄא וגדתם אכׄתלאף, תעלמוא אן נטׄר אלתלמוד יודי אלי דׄלך פתכשפוא מואצׄעה. ואן אפנית אלזמאן באל־פירושים ופירושי תעקידאת אלגמר ותלך אלאמור אלתי ארחנא מנהא תלף אלזמאן וקל אלפאיד. ואיש מא עולת עליה ערפני. ואללה יסדד אלחצׄרהׄ לאחסן אלטרק.

[כב] ואעלמך אן קד חצלת לי שהרהׄ עטׄימהׄ גדא פי אלטבׄ ענד אלכברא מתׄל קאצׄי אלקצׄאהׄ ואלאמרא ודאר אלפאצׄל וגירה מן רווסא אלבלאד ממן לא ינאל מנהם שיא. אמא אלעואם פאני ארתפע ענהם ולא יגדון לי סביל. פכאן הדׄא דאעיא לתלאף אלנהאר דאימא פי אלקאהרהׄ פי זיארהׄ אלמרצׄא, ואדׄא גית מצר פגאיתי אן אקדר פי בקיהׄ אלנהאר מע

הלכות הרב ז״ל, והקבל אותם לחבור; וכשתמצאו מחלוקת (ביניהם), תדעו שעיון בתלמוד הוא הגורם לכך ותגלו את המקומות (שמהן נובעת המחלוקת). אך אם תכלה את הזמן בפירושים ובפירושי (הסוגיות) המסובכות שבגמרא ואותם הדברים אשר מיגיעתם פטרנו (את הבריות), הרי זה איבוד זמן ומיעוט תועלת. ומה שתחליט, יהיה אשר יהיה, הודיעני. וה׳ ידריך מעלתו אל הדרך הטובה ביותר.

[כב] והנני מודיעך שהגעתי לידי פרסום רב מאד ב(מלאכת) הרפואה בין גדולי (המלכות) כגון ראש השופטים והאמירים ובית אלפאצׄל ואחרים משרי הארץ, אנשים שאין מקבלים מהם מאומה. ואשר להמוני העם, הרי אני מרומם מעליהם ואינם יכולים להגיע אלי. דבר זה הביא לידי כך שאני מכלה את היום תמיד באלקאהרה בביקור החולים; וכשאני חוזר לפוסטאט, לכל היותר אני מספיק, בשארית היום

6 ס׳ אל גמרות. — ותלך: מונק בטעות ״פתלך״. — פ׳ אראחנא. 7 פ׳ תלאף. — וקל (ר׳ נ״פ): פ׳, ס׳ וקלה׳. — אלפאיד: ר׳ דוזי; פרידלנדר, Selections 23 :2. — פ׳ ואש. 8 עולת: ר׳ דוזי. — ס׳ יסדר. 9 ס׳ לאחסאן אלטרוק. 12 ס׳ שהרא עט׳ימא. 15 ס׳ אל בלד. — מנהם: פ׳, ס׳ מנהא (מונק: מנה). 16 שיא (כן פ׳ עם המזה ופתחתין): ס׳ שיי. 18 תלאף: ר׳ מלון פרידלנדר. 20 פ׳ פגאיה׳, ס׳ פאית; מונק תיקן ״פעיית״. — ס׳ בקיא.

1 הרב: הרי״ף. 3 הוא הגורם לכך: או ״יביא להבנתה״. 4 המקומות: אפשר לפרש ג״כ ״נקודות המחלוקת״ (העקרונות שביסודה). 5 בפירושים ובפירושי...: משום הביטוי העברי במקור נראה שהכוונה לספרים. 7 מיגיעתם פטרנו: מב״מ הניחונו מהם. ע״י ס׳ משנה תורה ״תהא תורה שבע״פ כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק״ (הקדמת הספר). 14 אלפאצ׳ל: אלקאצ׳י אלפאצ׳ל (עבד אלרחים בן עלי, 1135—1200) הוזיר המפורסם של צלאח אלדין, שהוקיר את הרמב״ם והגן עליו; ר׳ A.H. Helbig, Al-Qadi Al-Fadil, לייפציג 1908. — הארץ: לפי גרסת ס׳ העיר. 15 מגדולי המלכות בוודאי לא דרש הרופא שכר מפני הכבוד; אבל היה להם לגמול במתנות. 18 מכלה: במקור גוון של ביטול זמן כמו לעיל, שורה 8. — אלקאהרה (קהיר) היה מרכז השלטון; אך הרמב״ם וחלק גדול מהעדה היהודית ישבו בעיר העתיקה פוסטאט, המרוחקת 2-3 ק״מ מאלקאהרה. ר׳ עכשיו א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה, ירושלים תש״ד, עמ׳ 234—246.

2010 Ministerio de Cultura

אלליל אן אטאלע מן כתב אלטב מא אחתאג אליה, לאנהא תעלם טול הדה אלצנאעה וצעובתהא ענד מן לה דין ותחקיק ויריד לאן לא יקול שיא אלא והו יעלם לה דליל ואין קיל ווגה אלקיאס פי דלך. וכאן הדא דאעיא אן לא אגד סאעה לנטר שי מן אמר אלשריעה ולא אקרא אלא יום סבת פקט. ואמא סאיר אלעלום פלא נגד וקת לנטר שי מנהא. וקד תאדית כתיר גדא מן הדא אלבאב. ווצלני פי הדה אלמדה כל מה אלפה אבן רשד פי כתב ארסטו אלא אלחאס ואלמחסוס, וראית צואבה צואבא חסנא, ומא וגדת פרגה ללאן למטאלעה גמלה כתבה.

[כג] ולא תקטע עני כתבהא, פליס לי אניס אעטם מנהא. ואדא וצל אבן אלמשאט מן אלהנד (ואצחאבנא), חאסבתה עלי מא דכרת. ואצחאבנא יקרון אלסלאם גמיעא, ואלשיך אבו

ובלילה, לקרוא את הדרוש לי בספרי רפואה. שהרי ידוע ל(מעלת)ו כמה ארוכה מלאכה זו וכמה קשה היא לגבי אדם בעל מצפון ודייקן, שאינו רוצה לומר דבר אלא אם כן ידועה לו ראיה עליו והיכן נאמר ומה היא דרך ההקש באותו עניין. ו(שוב) הביא זה לידי כך שאיני מוצא שעה לעיון במשהו מדברי תורה ואיני קורא (במקרא) אלא ביום שבת בלבד. ואילו שאר המדעים — איני מוצא פנאי לעיין בשום דבר מהם. צער רב מאוד נגרם לי מבחינה זו. בפרק זמן זה הגיע לידי כל מה שכתב אבן רשד על ספרי ארסטו חוץ מ(ספר) החוש והמוחש, ונראה לי שכיון יפה (לדעת המחבר), אך לא מצאתי שעת פנאי עד עכשיו כדי לקרוא כל ספריו.

[כג] אל יִפָּסֵק (מעלתו) לשלוח מכתבים אלי, כי אין לי חבר טוב מהם. לכשיגיע אבן אלמשאט מהודו וחברינו (?), עשה אתו חשבון כפי שהזכרתי. וחברינו נותנים לך שלום כולם. הזקן אבו אלמעאלי

1 ס' אטלאע. 2 ס' אליהא. 3 דין: כאן במובן "רגש אחריות, מצפון"; ר' למשל ן' אלקפטי, הוצאת J. Lippert, עמ' 188:19, 18:189. 4 לאן: ר' ח"ג לעמ' 5:68. 6 פי ד'לך: פ' פיה. 7 ס' אמורי. 8 ס' יום אל סבת. 9 נג'ד: ר' הערה לעמ' 18:52. 10 ס' כתירא. 11 ס' הדא אל מדה. 16 ס' כתאבהא (על אל"ף ראשון כנראה נקודה לשם מחיקה); פ' כתבך. 17 פ' אנס. — אעט'ם: ס' אעטם; פ' אחסן, אך בין השורות אעט'ם. 19 ואצחאבנא: נראה שנשתרבב לכאן מחמת דיטוגרפיה (ר' בסמוך) וטעון מחיקה. ס' ואצחאבתא, מתוקן ואצחאבנא. 20 ס' חסאבתא.

2 כמה ארוכה מלאכה זו (הרפואה): רמז למאמרו המפורסם של היפוקרטס "החיים קצרים, המלאכה ארוכה". 8 איני קורא (במקרא): אולי מותר לפרש "איני עוסק בתורה" (במובן הרחב של המלה). 18 אבן אלמשאט: כנראה סוחר שהרמב"ם השתתף בפרקמטיא שלו. ורחוק לזהותו עם ר' יעקב אלאמשאטי, תלמיד הרמב"ם (?); ר' פריימן, קובץ על יד ג (יג), ירושלם ת"ש, עמ' צא; פישמן, ס' היובל לד"ר ב. מ. לוין, עמ' קצח; טולידאנו, H.U.C.A., XII—XIII, 713—714; על כל המשפחה א. שטראוס, היהודים במצרים עמ' 183 [הערת א. ח. פריימן]. 19 וחברינו: מלה מיותרת, לפי הנראה, ר' ח"ג. 20 הזקן (תואר!) אבו אלמעאלי: אחי אשתו ובעל אחותו של הרמב"ם, מזכיר אשתו של צלאח אלדין; ר' פריימן במאסף "אלומה", תרצ"ו, עמ' 14—15.

2010 Ministerio de Cultura

אלמעאלי ואכֿוה וולדנא אבו אלרצֿא וכל מן פי דארי, אחראר וגואר, עלם אללה, סארّין בסמאע מא יסרّ מן אכֿבארהא, דאעיין בדעוה̈ בגמע אלשמל בהא עלי מא יואתֿרוה ותואתֿרה. ותבלג אפצֿל סלאמי ללשיךֿ אלגליל אלדיין אלוריע אלתקה̈ אלאמין כג״ק ר׳ יאשיה התלמיד הותיק תפארת הכהנים ועוזם שצ״ו חמיהא, וכדלך תוצל אפצֿל סלאמי לולדה, זאד אללה פי קרّה̈ עינה בה, יראה זרע יאריך ימים. ואן כאן אלנהי אלשרעי קד תקדם וקיל אין שואלין בשלום אשה כלל, לאכן אלדעא לם ימנע, אתה שלום וביתך שלום, וכעת חיה ולשרה בן. ושלומכם ירבה ויגדל, כחפצכם וכחפץ הכותב משה בר׳ מימון ז״ל. פי אול שהר מרחשון אתק״ג לשטרות.

ואחיו ובני אבו אלרצֿא וכל בני ביתי, כבני חורין כשפחות, אלהים יודע (וָעֵד), שמחים לשמוע שמועות משמחות על מעלתו ומתפללים (כולם) תפלה אחת שישוב להיות בחברתם, כאַוַּת נפשם ואַוַּת נפשו. וימסור מיטב ברכות השלום ממני לזקן הנכבד הדיין ירא השמים הנאמן המהימן כג״ק ר׳ יאשיה התלמיד הותיק תפארת הכהנים ועוזם שצ״ו חותנו. וכן ימסור מיטב ברכות השלום ממני לבנו (של הנ״ל), ה׳ יוסיף לו קורת רוח ממנו, יראה זרע יאריך ימים. ואע״פ שמצינו איסורא דדינא שאמרו אין שואלין בשלום אשה כלל, מ״מ לא אסרו לברך: אתה שלום וביתך שלום, וכעת חיה ולשרה בן. ושלומכם ירבה ויגדל כחפצכם וכחפץ הכותב משה בר׳ מימון ז״ל. בתחילת חודש מרחשון אתק״ג לשטרות.

3 סארין: במקום מסרורין (שימוש זה כבר אצל סעדיה, אלאמאנאת 4: 1). 5 יואת׳רוה ותואת׳רה (ר׳ ח״ג לעמ׳ 64: 7): ס׳ נותרה ותואתרוא. 7 אלוריע (במקום אלורע; הקבל וריעה׳ = אשה צנועה, בדיאלקט ספרדי, אצל דוזי): ס׳ אל ודיע. 8 כג״ק: חסר בפ׳. 15 ס׳ לכן.

1 אבו אלרצ׳א: בנו של אבו אלמעאלי (ר׳ שם), רופא מצוין; הרמב״ם מכנהו ״בני״ דרך חיבה. 12 ישעיה נג י. 14 קידושין ע ע״ב. 15 שמואל א׳ כה ו; ודורש: ביתו זו אשתו. 16 בראש׳ יח יד. 19 אפשר (אבל לא הכרחי) לתרגם: בראש חודש מרחשון — ע״א השנה, שלפי הנראה צ״ל אתק״ב, ר׳ לעיל, עמ׳ 33.

2010 Ministerio de Cultura

נספח א

התרגום העתיק המודפס בדפוס הראשון[1]

זה[2] קצת מכתבי הרם

במז״ל לתלמידו ר׳ יוסף ב׳ר׳ יהודה ז״ל· כבר העיר בהם[3] על מעלות מדות ואזהרה וצווי יתחייב על כל בעל שכל שיתכוין אל כל דרך הישרה וילך בה. אמר

[א] ממה שתדעהו שאיני מסופק בעניין מן העניינים שכך חשבתי שיהיה ונתאמת אצלי שאותם הדברים כך אירעו בלא ספק אבל מדותי עתה אינם כמדות הבן (הנחמד השם יחייהו)[4]· וזה כי אני היום שבח[5] לאל יתעלה כבר הכניעוני השנים והמקרים· מצורף אל (זה) מה שיחייבהו העיון (השכלי וההחכמות האמתיות)· ו(עוד כי) אני מוחל על כבודי (ומוותר על עלבוני) הרבה· והבן (השם יחייהו) לא יוכל על זה ולא יסבול על[6] אותם היגונות (לפי רתיחת מזג המיית הבחרות)[7]· ושמע ממני אלו הכללים שאומר לך·

[ב] דע כי אני לא חברתי זה החבור כדי להתגדל בו בין היהודים· ולא שיבא לי (מזה) התפארות· והשם (ית׳) יודע כי לא טרחתי בו ראשונה אלא (לעצמי ו)לנפשי שאנוח מן החקירה (ומן המשא והמתן) ומלבקש מה שאצטרך אליו | ולעת הזקנה ולשם ית׳ שאני חי השם (ית׳) קנא קנאתי לי״י צבאות וראיתי (ה)אומה בלא ספר מחוקק (שלא יהיה בו לבד) [ובלא] עיון אמתי (בלי מחלקת ולא שבושים) ועשיתי מה שעשיתי לכבוד השם (ית׳) לבד וזהו כלל אחד·

[ג] וכלל שני כי אני ידעתי ונתאמת אצלי בעת שחברתיו כי יפול (זה החבור) בלא ספק ביד אנשים רעים קנאים ויגנו יופיו (ויפחיתו מעלתו) ויראו בו גנותם או קוצר (עיונם) בו ולכסיל הגולם אשר לא ידע ערך מה שנעשה בו ויחשבהו מעט התועלת ולמתחיל המבוהל המשובש (הדעת) יקשה עליו מִמנו מקומות אשר לא ידע להם עיקר או תקצר דעתו (ויד שכלו) מלדקדק מה שדקדקתי | ולמי שהוא בעל (דעת) [דת][8] (לפי סברתו ומחשבתו)[9] יתפוש עלי (בו) ממה שנכלל בו מעיקרי האמונה ואלו הם הרובי· ויפול בלא ספק לשרידים אשר יי קורא (על) [בעלי] האמת ו(על) הצדק (ובהשתכלות ובטוב) [וטוב] העיון (ויכירו) וידעו ערך מה שעשיתי

---

[1] עיין לעיל עמ׳ 35, 45—47· נוסח ההערה הקודמת בכותרת ד״ר ר׳ עמ׳ 47 הערה 2· החלוקה לפי פסקאות כאן כמו לעיל, אבל סימני ההפסק של ד״ר הושארו כמו שהם· הקיצורים המרובים של ד״ר הושלמו כאן ברובם·

[2] ר׳ עמ׳ 40 למטה·

[3] בד״ר העיד בתם·

[4] המלים ״הנחמד״, ״השם יחייהו״ הן תוספות חביבות על המעבד; עיין בסמוך ובפיסקאות ו׳, ז׳·

[5] בד״ר הבח·

[6] ״יוכל על״, ״יסבול על״ (בדפוסים מאוחרים הגיהו ״כל״) הם תרגומים מילוליים מערבית (קדר עלי, צבר עלי)·

[7] ר׳ עמ׳ 41 הע׳ 3·

[8] התיקון ע״פ נ״פ· הביטוי ״בעל דת״ בא גם בפיס׳ ו׳·

[9] ר׳ עמ׳ 46 הע׳ 2· ואולי הוסיף כבר המתרגם הראשון ״לפי סברתו״, בחשבו ש״תדין״ (בניין חמישי) = חשב עצמו לדתי· ר׳ גם נ״פ·

(וטרחתי) שאתה (האחד) [הא׳][1] מהם ואפילו לא יהיה לי בזמני (זה) זולתך די לי כל שכן שכבר הגיעוני כתבי חכמי צרפת וזולתם בשמותם (למקומותם מאותם שנתפשט אצלם) ותמהו על מה שנעשה ומבקשים (ממני ושואלים) השלמתו. וכבר נתפשט בקצה היישוב. וכל מי ששמע בו מאותם אשר לא ראו אותו מתאוים לו[2]. וכל זה אמנם בזמני זה | אבל (אני יודע בודאי כי) בזמנים הבאים כשתפול הקנאה ובקשת השררה יתאוו כל בני ישראל לו לבדו ויונח זולתו בלא ספק חוץ ממי שיבקש דבר שיעבור בו זמנו ואף על פי שלא ישיג (האיש ההוא) תכלית (ענין המבוקש) וזה כלל שני יחייב שלא יחרה לי במה שלא אתכוין בו.

[ד] כלל שלישי אין זה החבור גדול (מתורת משה רבינו ע״ה) [מהתורה] (שהיא [וחלילה לי] מהשם (ית׳)[3] שהיא מישרת כל נברא (ותורה לו האמת) [באמת] (ואף לכלל האומות) ולא ידמה לדברי הנביאים ועם כל זה דרשו אותם קצת וזנחום קצת (ואפילו מבני עמנו) ולא יסכל ערך זה החבור אלא מי שהסכיל[4] בדברים האלהיים כל שכן זולתם. ואם ישים האדם מגמת פניו שיכעוס ויקצוף על כל מי שיסכל האמתיות לא ימנע באמת מן הכעס תמיד או אחשוב[5] שהוא יהיה בלא ספק כל ימיו מכאובים וכעס ענינו ואין זה ראוי |

[ה] הכלל הרביעי שאספר לך קצת מדותי ואף על פי שכבר השתכלת בכלם (כשהיית עמי). דע כי יש הנה עמי בעיר אנשים אשר אין להם שם כלל (ואפילו) בעיר ולא מעלה ולא יכולת ותגיע להם מן הקנאה [ו]התחרות שלא רצו (להביט ולא) לעיין בזה החבור הגדול כלל ולא ראו אותו לעולם כדי שלא יאמר עליהם שקבלו תועלת בחבור פלוני והם בפחות מעלה מזה (מאד בלמוד ו)בחכמה והם הולכים בשרירות לבם כמו (שאר) המון העם (הפחותים) והם עם הזמן (מגששים קיר) כאשר מגשש [ימשש] העור באפלה (ואף על פי כן איני חושש עליהם ולא משגיח אליהם).

[ו] וכיצד יתמה הבן (הנחמד) בהנהגתו בכמו אלו המדות (וכל שכן) למי שגדל (על זה הדרך) מקטנותו (.) (ואף על פי כן) [על] שאין בזמנו (ובמקומו) כמוהו עם טוב[6] הזקנה והמעלה והמשפחה ומיעוט ההבנה (וההשתכלות) באותם המקומות והצטרכו לבני אדם ושישים בלבם (ויכניס במחשבתם) אותם הענינים המהבילים (והכונות המופסדות. וכל שכן) שכל בני אדם מסתכלים (ומצפים) לדבר שישמע מן הישיבה או (ה)התפארות בשם (לבד). ואותם ההבלים שנתאמת[7] להם בטבע. וכיצד יחשוב הבן (החשוב) שהוא הגיע למדרגת השלימים ושיכיר בעצמו שהוא חסר ויעקור כבודו וכבוד בית אביו זה מה שלא יצוייר בכמותו ולא במי שהוא יותר שלם ממנו ממי שקדמו | ואני מאמת שכל מה שנתפרסם שמי לשם[8] יותר

---

[1] = הראשון. [2] הסטיה הגדולה מהמקור באה כנראה מחמת שיבוש בגרסה (ח ר ץ במקום ח ק ?) וניחושים בלתי־מוצלחים. [3] ר׳ עמ׳ 46, שו׳ 3—8. במו״נ ב׳ ראש פרק כח (20 : 233) מתרגם ן׳ תבון "ועיאד׳א באללה" במלים "וחלילה לאלהים". ואולי היה גם כאן נוסח התרגום "וחלילה לשם" (כינויי הבורא מתחלפים הרבה בכתבי־היד ובדפוסים ; ר׳ אבן־שמואל במבוא להוצאת מו״נ שלו, חלק א׳, תרצ״ה, עמ׳ LXXVII). [4] הקרא המתרגם א ל א במקום א ע ט ׳ ם וחסרו בנוסחתו המלים "כל מא ג׳הל" מחמת הומויאוטלווטון ? [5] המתרגם קרא א ע ת ק ד תחת א ע ת מ ד. [6] גרסת המתרגם ו ס ע א ד ה׳ במקום ו ס א ע ד ה. [7] במקום צ א ר ת קרא צ ח ת. [8] "לשם" (שין קמוצה) שכיח בימי הבינים במקום תואר הפועל הפשוט "שם".

2010 Ministerio de Cultura

יכריחו צורך הזמן לו ולהולכים אחריו ולכל מי שרוצה שתהיה לו גדולה (ושררה) אצל ההמון (שיסתירו) [שיסתרו][1] חבורי זה ויראו עצמם שהם יותר (חכמים ו)שלמים ממה שיצטרכו לעיין בו אלא (יסתירוהו) [יסתרוהו] (בכל יכלתם) ויראו עצמם שאלו רצה אחד מהם (להשתדל ו)לחבר יותר (חבור) טוב[2] (וגדול) ממנו היה (עושה ו)מחבר במהירות· ואם הכריחו (הזמן ו)הענין (והצריכו לדבר ו)לומר שאיני בעל דת ולא בעל מעשים (טובים) יאמר זה

[ז] ו(כל) זה כולו בני חי השם (ית׳) לא יזיקני (ולא יכעיסני) ואפילו ראיתיו בעיני (ושמעתיו באזני) או עשה לפני (לא הייתי חושש) אלא (אדרבה) הייתי (נכנע אליו ו)משיבו דברים טובים (נאים ורכים) או אשתוק או אשיב לפי הענין (דברים נאים ודברי ענוה כפי הצורך והשעה·) כי מה שהסכיל מן האמתיות יותר גדול מזה הרבה (מאד) ואני לא אנצח לעצמי כי כבוד נפשי ו(מעלת) מדותי אצלי יותר כבוד משאנצח הכסילים בלשוני (ובדבורי)· והאי צורבא מרבנן קודשא בריך הוא תבע יקריה אבל הבן (השם יחייהו) הדין עמו (שיתקנא בזה) שאני אביו ורבו ואינו[3] יכול לסבול (העלבון)· אבל חרה לי ששמת בלבך להתעצב על זה· ואתה כשתלמוד בעזרת השם (ותדרוש) ותחקור ותבין מה שתתחייב להבין ותטיב העיון (ותסתכל בלמודך) וגם תועיל לזולתך יהיה יותר טוב לך ממה שתעמוד (להתגבר ולהתנצח) כנגד אלו·

[ח] אמנם זה מר זכריה הוא איש (גדול) [גולם][4] מאד (הרבה בעיניו) וכבר למד מעצמו וטרח באותו המשא והמתן והפירוש ויחשוב שהוא יחיד בדורו (שהגיע [ושהגיע] (אל התכלית)· וכבוד הבן יודע כי חי השם ית׳ שגדולי חכמי ישראל אצלי במקום שאכיר ערך מעלתם מדבריהם (ומחבוריהם) וכבר אמרו דבר קטן הויא דאביי ורבא ואם הוא זה אצלי דבר קטן כיצד אשגיח (ואשים לב) לאיש (עני) מסכן (שאין עני אלא מדעת) ובאמת הוא סכל בכל דבר והרי הוא כקטן בן יומו אצלי אבל הדין[5] עמו כפי סכלותו·

[ט] ואלו הבלבולים שהוא מבלבל (והקושיות שהוא מקשה) הם כלם בפירוש המשנה אבל[6] אני אתקנם (בעזרת השם) במקומותם· והשם ית׳ יודע כי רובם הטעוני[7] בהם המשכי אחרי דברי הגאונים כמו רבינו נסים ז״ל במגלת סתרים ורב חפץ נ׳ ע׳[8] בספר המצות וזולתם ממי שאחוס על כבודם לזכרם· ואפילו אם הייתי אני האומר לא אתפאר כי באתי ב(תכלית ה)שלימות האחרון זה דבר אחד | ועוד שלא אתפאר שלא טעיתי מעולם אלא (אדרבה) מה שנתבאר לי (זולתי מה שחברתי ומה שכתבתי הן מעצמי הן מזולתי) [זולתו] אחזור בו ממנו בכל דבר בין בחבורי בין (במדותי ואפילו) בטבעי·

[י] וכבר הגיעני כתבו בענוה גדולה והתנצלות |[9]

[יא] וכמו כן בא אלי כתב שני מראש הישיבה ואני יודע תכלית אלו העניים (כלה) [כלם] ושכונתם התשובה·

---

[1] המתרגם קרא ינקצ׳וא· [2] צ״ל חבור יותר טוב? מלת ״יותר״ בסדר תמוה פחות (בהשפעה רומאנית?) נמצאת בנ״פ בפיס׳ ז: יותר הם מזה (משובש?)· יותר הוא טוב אצלך· ובפיס׳ כא: יותר הוא אצלי··· משובח· [3] בד״ר ואיני· [4] ר׳ עמ׳ 46 שו׳ 9· [5] בד״ר הה׳ (צ״ל הדי׳, כפי שנדפס שם גם לעיל, שו׳ 13)· [6] המתרגם קרא לכני במקום לכוני· [7] בד״ר הטעונים; ויותר טוב: הטעני· [8] = נוחו עדן· [9] מכאן ואילך מתחיל נוסח ד״ר להצטמצם בקטעים; ר׳ לוח ההקבלות עמ׳ 39·

2010 Ministerio de Cultura

[יד] ומה שארצה מכבוד הבן הנחמד שלא תשים זה האיש בעל מחלקתך אם חכמה אין כאן זקנה יש כאן. והשם יצילך ממי שהוא גדול (וחשוב אצל עצמו ו)אצל הבריות (ואם אין לו מעלה ולא גדולה וחשיבות על דרך האמת) אבל מה שאיעצך שתכבד (אפילו כל) מי שהוא קטן (אצל עצמו ואפילו) אצל בני אדם.

[טו] אמנם מה שהקשה עליך על ש(הגדיל לדבר ו)שלח לשונו עליך בכתבו חלילה לך שיקשה עליך זה ואין צורך לך באמרך אנה דין[1] זה האיש (ודתו), כי זה והדומים לו ממי שהוא יותר גדול ממנו ממי (שקדמם) [שקדם] אין הדין (והדת) אצלם לבד שיברח מהעבירות הגדולות כמו שהוא אצל (שאר) המון העם. אמנם חיוב המדות (הטובות) לא יחשבו (ולא יסברו) שהוא מן (הדת ו)הדין ולא ידקדקו עוד בדבריהם כאשר ידקדקו אנשי (העיון ו)הענוה (ואנשי ההכנעה ואנשי החכמה השלמים) [השלמה]. ורוב אנשי הדת מאלו בעלי השררה כשיבוא לפניהם דבר שהוא תלוי בשררתם (ובחשיבותם יפסיד ו)יאבד (כל) הענוה (וההכנעה) ואין כל אחד מהם מבקש שיהיה כחנינא בן דוסא ופנחס בן יאיר ואין כל מי שאינו באותה המדרגה יאמר עליו שהוא מעט הדין (או אין לו דת).

[טז] ובכלל אני מבקש ממך אם אתה תלמידי שתלך (בדרכי ו)במדותי והוא הטוב לך שיקללוך ולא תקלל(ם ותהיה מן העלובים ולא מן העולבים) ואל תשליך דבריך והשתכל לשם ית׳ תחלה ואתה חכם[2] בעל דעת ובעל דין (ודת וקרוב לשלימות).

[יח] ואמנם מענין המאמר תמהתי מן הבן כיצד שלחו אלי שנקח ממנו ראיה על מיעוט (הבנתו ו)חכמתו מה אתה סבור שאחשוב לו או לגדול ממנו שהוא משיג דבר (ומשיג) תכליתו (.) (אלא) [אצלי][3] שהוא כמו זולתו מהביל כמו שמהביל כל דרשן (ו)השם (ית׳) יודע כבר תמהתי כיצד רצה[4] לומר אותם השגעונות (ואותם הבלבולים) מצורף אל זה שהם דברי צחוק והתול, אבל נתביישתי[5] מזה העני[6] שהיה מספיק לו לזכור (ענינים ו)ראיות בענין ק׳ ברכות ובברכת מי שראה קברי ישראל היה יותר טוב לו ממה שידבר בענין הנפש ועיון[7] הפילוסופים (וראיותיהם וסברתם). אבל יהיה בשוה עם מי שהוא גדול ממנו (אצל עצמו ואם אין לו מעלה על דרך האמת)[8] שיהביל יותר מאלו ההבלים ואין ספק כי הוא העתיק בלבולי זולתו.

[יט] וכבר הגיעתני אגרת מארץ תימן בכמו זה הענין שזכר זה והשבתי להם (תשובתם) ואין ספק כי[9] אלו נשתבש עליהם העולם הבא בימות המשיח.

[כא] ואמנם מה שזכרת מהליכתך לבבל כבר הרשיתיך[10] שתפתח מדרש ותלמד (תורה) עם ההתמדה (והשקידה) על עיון החבור ולא תתעסק כי אם בהלכות הרב

---

[1] המלה הערבית דין (= דת ר׳ עמ׳ 63, הערה לשו׳ 1)׳ משמשת בעברית גם בתרגום מאמר תחיית המתים של הרמב״ם ע״י ן׳ תבון (ר׳ הוצאת פינקל, עמ׳ ג: 3 ושם עמ׳ 85; תרביץ שנה יג׳ עמ׳ 40); האפשרות לכך ניתנה ע״י הצירוף המקראי ״דת ודין״ (אסתר א יג). מכיון שקשה להניח כי מעבד תרגום ד״ר היה מבין שימוש זה של ״דין״, מסתבר שכבר המתרגם הראשון השתמש בביטוי הכפול ״דין ודת״; ר׳ עמ׳ 47 שו׳ 7–9.

[2] מהמלה ואנתקאד קרא המתרגם ואנת לחוד וניחש את השאר.

[3] ר׳ עמ׳ 46 שו׳ 14—18.

[4] יריד במקום ידרי.

[5] פצ׳חת במקום פצאחה׳׳.

[6] בד״ר העט; בדפוסים מאוחרים הטעם!

[7] ר׳ ח״ג לעמ׳ 50: 16.

[8] ר׳ עמ׳ 46 הע׳ 2.

[9] במקום ולאכן אולי קרא המתרגם ולא בד או כיו״ב.

[10] בד״ר הרשיתך.

2010 Ministerio de Cultura

ותעריכו אותו עם החבור וכשתמצאו מחלוקת (בדבר) תדעו כי עיון התלמוד יורה אתכם זה ותשתכלו (ותעיינו) במקומו (ותמצאו האמת) ולא תכלה (ותאבד) זמנך בפירושים ובמשא ובמתן של גמרא ואותם הדברים שכבר הנחתי מהם אבוד הזמן ומעט התועלת. ומה שתסכים עליו הודיעני והשם (ית׳) ידריכך (ויישירך) בטוב הדרכים.

נספח ב

התרגום העתיק הכלול בכתב־יד הוואטיקאן נאופיטי 11 [1].

אגרת אחר [2] לתלמידו ר׳ יוסף בר׳ יהודה
ראש הסדר..

בננו נכבד [2] ותלמידנו היקר כג״ק [3] רב יוסף החכם המבין ראש הסדר ש״צ [4] בר׳ יהודה נ״ע [5] וכו׳..

[א] ומה שצריך לידע הבן שתדע [6] שאני נשבע באמונתי בתורת משה רבנו שאין ספק בענין אחד מן הענינים שזכרת בכתבך ואני מאמת שאותם הענינים כן היו אבל מדותי זולתי מדות הבן והוא שאני כבר חנכוני השנים והנסיונות מוסף למה שמחייב אותו העיון ואני באמת אמחול על כבודי הרבה והבן לא יסבול [7] זה ולא יוכל לסבול אותם ההכעסות ושמע אלו הכללים שאומר לך..

[ב] דע שלא חברתי החבור כדי להתגדל בו אצל היהודים ולא שיהיה לי בו שם אצלם כדי שיקשה עלי שיהיו חולקים על תכליתי והשם יודע שלא חברתיו אלא לעצמי ראשונה כדי שאפנה מן החקירה והדרישה על מה שאצטרך אליו לעת הזקנה ולשם השם (יתבר׳ ו)יתע׳.. לפי שקנא קנאתי לי״י צבאות וראיתי אומה מבלתי חבור אמתי ומבלתי דעות אמתיות ולא מדויקות ועשיתי מה שעשיתי לשם שמים בלבד..

[ג] כלל שני. שאני יודע ומאמת שידעתי [8] ונתאמת אצלי כשחברתיו שבלי ספק יפול ביד אדם רע ומקנא והוא מגנה טובותיו ומראה גנותו [9] ממנו או הקצור בו. וגם כן ביד הסכל ופתי שלא ידע שעור מה שנעשה וחושב בו שתועלתו מעטה. וביד המתחיל בעיון המשובש ויקשו עליו ממנו מקומות בשביל שלא ידע להם עקר או שיקצר שכלו מדקדק מה שדקדקתי. וגם כן ביד ירא שמים כפי הסומא [10] הבור ויתפוש על דברים שנכללו בו מעקרי האמנה. אלו הם הרובי ובלי ספק יפול ביד השרידים אשר השם קורא אנשי אמת המודים על האמת וטובי השכל והם ידעו שיעור מה שעשינו שאתה הוא תחלתם. ואע״פ שלא יהיה לי [11] בימי זולתך די לי

---

[1] ר׳ לעיל עמ׳ 35, 48. [2] כן בכה״י. [3] = כבוד גדולת קדושתי. [4] = שמרו צורו. [5] = נוחו עדן. [6] ר׳ עמ׳ 48 שו׳ 8—11. [7] אולי צ״ל יוכל כמו בד״ר. כאן אין תרגום כפול; שהרי גם בד״ר יש שני משפטים לעומת המשפט האחד בנוסחנו הערבי. [8] ר׳ עמ׳ 48 שו׳ 8—11. [9] ר׳ שם שו׳ 17—18. [10] בכ״י סמוך למלה זו סימן בצורת סגול הפוך מעל לשורה, אבל אין תיקון בתצלום שלפני. נראה שצ״ל כפי הסברא (ר׳ ד״ר). או: כפי השומא? [11] בכ״י לו.

2010 Ministerio de Cultura

וכל שכן שכבר הגיעו לי אגרות חכמי צרפת וזולתם בשמותם והם נפלאים ממה שנעשה ומבקשים להשלימו וכבר נמשך לקצוי הארץ· וכל מי שספרתי לך ממי שאינו מקבלו כראוי לקבלו אמנם זה יהיה בזמני אבל במה שיבא מן הזמן אחר שתסור הקנאה ובקשת השררה יספיק לכל בני ישראל כלם הוא לבדו ויונח זולתו בלי ספק אלא למי שמבקש שיאבד בו ימיו ומי [1] שלא יהיה לו תכלית (אחרת זולתי התלמוד) זה כלל שני מחייב שלא אירע לי דבר שלא חשבתי שיארע··

[ד] כלל שלישי·· אין זה החבור יותר גדול מן התורה וחלילה חלילה שהיא הישרת כל בני אדם כלם באמת· וגם כן לא ישיג לדברי הנביאים ועם זה קצת בני אדם הלכו אחריה ומקצת מהם לא הלכו אחריה· ואין סכלות בערך זה החבור יותר גדול מסכלות כל מה שהוסכלו [2] מן הדברים האלהיים וכל שכן זולתם· ואם ישים האדם בלבו שיכעוס וידאג מכל מי שיסכל אמתת דבר מיוחד או שיחלוק על אמת ידוע והלך בזה אחר תאותו יהיה בלי ספק כל ימיו מכאובים וכעס ענינו ואין ראוי זה לעשות··

[ה] כלל רביעי·· אספר לך קצת מדותי ואע״פ שכבר ראית כלם· דע שיש [3] עמי במדינה אנשים [אין] [4] להם פרסום ואפי׳ במדינה ולא מעלה מן המעלות ישיגם מן הגאוה והקנאה עד שאינם מעיינים בזה החבור הגדול ולא ראוהו מעולם כדי שלא יאמר עליהם שהם מתלמדים מדברי פלני אם כן הם למטה ממנו בחכמה וילכו אחר דעת ההמון בזה· והם עם הזמן כאשר ימשש העור באפלה·

[ו] ואיך יתפש הילד על מי שהרגיל באלו המדות למי שגדל בקטנותו על שאין בימיו כמותו וסייעו על זה הזקנה והמעלה והיחס והעדר המכירים [5] בזה הפלך והיותו צריך לבני אדם ושהוא קובע בנפשותם אותו הדמיון המשונה שכל בני אדם כלם נבהלים לדבר שישמע מן הישיבה או שררה בשביל שם מהשמות ואותם השטויות שנקבעו בהם בטבע· ואיך ידמה הילד שיגיעו ממדרגת האמת עד שיודו שאינם יודעים ויעקור כבודו וכבוד בית אביו זה אין צריך לחשוב על כמות זה ולא במי שהוא יותר שלם ממנו ממי שהיו לפניו· אני אאמת שכל זמן שיוסיף שמי פרסום שם יכריחנו הדבר ההוא וכל הנמשכים אחריו וכל מי שרוצה להיות לו מעלה אצל ההמון שיחסירו חבורי ומראים (להם) שהם במדרגת השלימות כדי שלא יצטרכו לעיין בו· ועוד שהם תופסים עליו ומראים שאלו רצה אחד מהם שיחבר יותר טוב ממנו יחבר במהרה· ואם יכריח אותם הדבר כדי שיתפסו עלי בדת ובמעשה עושים·

[ז] וזה כולו השם יודע בני דבר שלא יכאיב לבי ואפי׳ [6] ראיתיו ונעשה בפני אבל הייתי מישר במאמר ומשתק או אשיבם כפי מה שאיפשר לי (בלא שום כעס ולא שום דבר שיארע להם) [7] לפי שמה שהוסכלו מן האמתיות יותר הם [8] מזה ואני לא אלחם על נפשי לפי שכבוד נפשי ומדותי אצלי שלא אדבר עם הסכלים לא שאבקש לנצח עליהם בלשון והאי צורבא מרבנן קב״ה תבע ליקריה [9]· והבן הדין עמו לפי

---

[1] נראה שהמתרגם קרא ו מ ן במקום ו א ן והוסיף מלים אחדות כדי להשיג מובן·

[2] צ״ל הוסכל? ור׳ להלן שו׳ 3 מלמטה· [3] בכ״י שיש שיש· [4] אין: חסר בכ״י בטכסט; אחרי המלה ״אנשים״ סימן, אבל אין השלמה על התצלום· [5] בכ״י, לפי הנראה, המפרים·

[6] = ואפילו· [7] ר׳ עמ׳ 48 הע׳ 1· [8] צ״ל מה שהוסכלו··· יותר רם? ואולם ר׳ עמ׳ 74 הערה 2·

[9] בכ״י לקריי·

2010 Ministerio de Cultura

שאני אביו ורבו ולא יוכל לסבול אבל אני כואב לכאב לבו והתעסקו בזה· אתה אם תלמד בג"ה[1] לאדם אחד ותבין אותו מה שצריך להבינו ותגלה כל טובותיו ותועיל לבני אדם בו יותר הוא (טוב אצלך ו)אהוב אליך ואלי ממה שאתה מתקומם (ומתקוטט) עם אותם שני האנשים·

[ח] ואמנם זה מר זכריה הוא איש גולם מאד וכבר קרא לעצמו ויגיע[2] באותו המשא והמתן וחושב שהוא יחיד זמנו ושכבר הגיע והילד יודע שבשבועה אני אומר לך שגדולי חכמי ישראל אצלי בגבול שאני יודע שעור מעלתם מדבריהם וכבר אמרו דבר קטן הויה דאביי ורבא ואם הדבר הזה אצלי דבר קטן איך אשגיח לאדם עני באמת סכל בכל דבר והרי הוא כקטן בן יומו אצלי והדין עמו כפי סכלותו·

[ט] וזה הגמגום שהוא מגמגם על פירוש המשנה בשביל שתקנתי בו מקומות בורא הכל יודע שרובם הטעני בו המשכי אחר דברי הגאונים כרבנו נסים ז"ל במגלת סתרים ומר חפץ נ"ע בספר המצות וזולתם ממי שיקשה עלי זכרונו ואפי' הייתי אני הטועה לא אטעון שהגעתי לשלימות הגדולה בתחלה ולא אומר שלא טעיתי מעולם כי כל מה שיתבאר לי הפכו (שהוא האמת) אשוב ממנו בכל דבר בין שהיה רצוני או טבעי·

[י] וכבר הגיעני כתבו בענוה גדולה ובהתנצלות וידעתי שכונתו היתה להשיבו כדי שיראה התשובה ויתפאר בה ולא ידע אדם מה כתב לי הוא וכונת אגרתו היתה לגדל ראש הישיבה ושהוא יחיד דורו ושרצו בבבל למנותו פרנס ולפי[3] ששמע דבור ראש הישיבה וראהו ידע שאסור לחלוק עליו והאריך בזה הענין ואמר שלא סרו גדולי המערב לגדל ראש הישיבה והוא מבקש ממני[4] לסייעו בזה·

[יא] וכן באה אלי אגרת שנית מראש הישיבה והוא מספר בכללו[5] גדול[6] מר זכריה הנזכר ושהבנתו גדולה ושארבעת סדרי תלמוד ערוכים על פיו והאריך בזה גם כן והיו שניהם גומלים זה את זה ואני יודע תכלית אלו הענים[7] כלם ושכונתם להשיב להם (על כתביהם) ואי אפשר לאדם שלא יתנהג (עמם) בכתבים במוסר ולא יתכן לאדם ואפי' בדבור פנים בפנים אלא שיתנהג במוסר וכל שכן בכתבים והם יראו זה ומתגדלים בו ולא ידע אדם מה שכתבו הם ומפני זה אחרתי תשובתם עד עתה··

[יג][8] ולפי שזכרו לי שהילד קללו ואמר זה זקן שוטה וששלח לשונו עליו כתבתי בכלל אותו הכתב שאומרי זה הולכי רכיל הם ושאינו מתיר לעשות זה ושכתבו אצלי והוא משבחך בו ויאמר שאין באל ערק זולתך זה כתבתי לו בכמו זה הענין ונשמרתי מכל זה שהסכמתי בנפשי אעשה מפני מה שרמז בו הילד (העזוז) ולפי שאתה יודע ענותנותי עם כל אדם והשוית נפשי לקטן שבכלם·

[יד] ומה שארצה מן הילד העזוז בשם ובחקי עליך אל תשים לבך לזה האיש אם חכמה אין כאן זקנה יש כאן ואין ראוי שתהיה בחור ותקפוץ לאדם זקן ויושב בישיבה והשם יצילך מלהשפיל מי שהוא גדול אצל בני אדם אבל אתפלל עליך שתגדל מי שהוא קטן אצל בני אדם·

[1] = בגזירת ה'· [2] במקום ויגע· [3] בכ"י ולמי (ואולי צ"ל ולמה)· [4] בכ"י ממנו· [5] צ"ל בכללה? [6] צ"ל גדולת או גודל? [7] בכ"י הענינים· [8] הפיסקה יב חסרה בנוסח זה, ר' עמ' 42·

[טו] אבל היותך קשה עליך היותו שולח לשונו עליך בכתב פלני אל יקשה זה בעיניך מי הוא אשר יוכה ולא יצוח[1] הלא תדע שהכעסת אותו מאד הרסת גבורתו ובטלת הבנתו[2] ולולי אתה היה ראש הגלות בין ידיו כתרנגול בצפרני דאה ושהוא היה מגנה עליו ענין הטעות שטעה[3] וזולתו והיה טורפו אם כן אל תבקש ממי שהזקת אותו שיאהב אותך וישבחך· ואין לך טענה[4] כלום באמרך ואנה הוא הכשרות לפי שזה האיש וכמוהו ממי שהוא יותר גדול ממנו וממי שהיה פרנס[5] אין הכשרות אצלם אלא שיתרחק מן העבירות הגדולות כמו שהדבר אצל ההמון ואמנם מה שראוי לעשות כפי המדות הטובות אינם סוברים שהוא מן הדת ואינם משתמרים גם כן במאמריהם כמו שמשתמרים אנשי הענותנות השלימה ורוב אנשי הדת מאלו הם אנשי השררות ואם יתלה דבר מן הדברים בשררה אחת תסור הענותנות· ולא יבוקש מכל אדם להיות כחנינא בן דוסא וכפנחס בן יאיר נ״ע ולא כל מי שאינו באותה המעלה יאמר עליו שהוא חסר הדת

[טז] וסוף דבר אני ארצה ממך אם אתה תלמידי שיהיו מדותיך כמדותי והוא היותר טוב לך ושתהיה מן הנעלבים ואינם עולבים ואל תפקיר[6] מליך ותירא מן השם במלותיך בראשונה ותפיסת בעלי השכל והדת עליך באחרונה· ושים תכליתך עם זה האיש אם אי אפשר לך חברתו שלא תדבר בו רע ויוכל האדם להשיב ולתפוס ולהקשות בחברה טובה וכבוד אל תבטל מעצתי דבר בשום פנים·

[כא][7] ומה שזכרת מהליכתך בבבל[8] הרשיתיך שתעשה מדרש ותלמד ותורה עם התמדתך על זכרון החבור אבל אני מתירא עליך שיארע לך עמהם קטטות תמיד ולא יעלה בידך דבר כי אם הקטטות· ועוד שאם תתמיד הלמוד תתבטל מעסקיך ולא איעצך שתקח מהם דבר אבל יותר הוא אצלי זוז אחד מתפירה ונגרות על צד השכר משובח[9] מרשות ראש הגלות אם כן אם אתה מתעסק עמהם לא תמצא מחיה ואם תקח מהם תתבזה ולפי עצתי שתשים השתדלותך בסחורתך ולמוד הרפואות עם ההתעסקות בתלמוד תורה ולא תתעסק אלא בהלכות הרב ותסכימם לחבור ואם תמצא ביניהם מחלקת דע שעיון התלמוד מביא לזה אם כן תעיין בתלמוד ותמצא מקומו ואם אתה מאבד הזמן בפרושים וקישורי[10] הגמרא ואותם הדברים שהנחנו מהם יאבד הזמן ותמעט התועלת· וכל מה שתסכים עליו הודיעני והשם יישיר אותך בדרך הנכונה ושלומכם[11] יפרה ויסגה··

---

[1] בכ״י יורה ולא יצוה· [2] המתרגם קרא פהמה או כיו״ב במקום סהאמהי· [3] ר׳ ח״ג לעמ׳ 62 : 19· [4] ר׳ ח״ג לעמ׳ 63 : 2· [5] ר׳ עמ׳ 32 הע׳ 2· [6] בכ״י תפקידי· [7] הפיסקאות יז—כ חסרות· [8] במקום לבבל (בהשפעת לשון רומאנית ?)· [9] ר׳ עמ׳ 74 הע׳ 2· [10] בכ״י וקושורי (אבל אין להגיה וקושיי)· [11] הפיסקה כב חסרה ; בענין הברכה החותמת ר׳ עמ׳ 42 הע׳ 1·

2010 Ministerio de Cultura

נספח ג

לפיסקה יב

הקשיים המיוחדים הכלולים בפיסקה יב מאגרתנו, והחשיבות ההסטורית שייחסו לה חכמים שונים, מכריחים ליחד עליה את הדיבור מחוץ למסגרת הצרה של ההערות לנוסח.

פיסקה זו, הנמצאת בנוסח הערבי בלבד וחסרה בשני התרגומים[1], מדברת במכתב שכתבו הרמב״ם אל ראשי ישיבת בגדאד[2] כדי להצטדק על פעולה שעשה לטובת אישיות מסוימת, בלתי־רצויה לדבריהם; בקשר זה נזכר ראש הגולה. השאלות הטעונות בירור הן: א) מי האישיות הנזכרת: ראש הגולה בעצמו, או להפך, שונאו של זה? ב) במה האשימו אותה? ג) מה היתה פעולתו של הרמב״ם ביחס אליה?

פוזננסקי[3], שפרסם ראשון את הנוסח הערבי, כבר הביא לפני קוראיו שני ביאורים שונים מאוד. לפי גרסתו העיקרית כותב הרמב״ם כאן שהתרעמו עליו מפני שהמליץ על איש אשר לדבריהם לא הכיר את מצבו ולא ידע את מעשהו ופעלו, ואשר אומרים עליו שכל תלמיד חכם פורש ממנו ומתעב אותו כראש גולה (?)[4]. בהערה מעיר פוזנ׳ שאולי יש לקרוא "ודכר אן כל ת״ח מנעזל ען הדא [ואן] ראס אלגלות כארה לה" ולתרגם, בהתאם לדעת גולדציהר, "ומזכירים שכל ת״ח פורש מבן־אדם זה ושראש הגולה מתעב אותו".

על פי הגרסה הראשונה תהיה כאן לפנינו עדות עצמית של הרמב״ם על התערבותו בעניין ציבורי כלל־יהודי חשוב ביותר: מינוי ראש גולה. לפי הגרסה השניה המדובר הוא באדם פרטי שלא נזכר שמו. הביאור הראשון נתקבל ע״י כמה חכמים (אפנשטיין,[5] אלבוגן[6], ש׳ אסף[7]) וגם המתרגם לגרמנית ה׳ וולף[8] נמשך אחריו בעיקר העניין, אם כי הכניס שינויים קטנים בתרגומו; ואילו מאן[9] וביחוד דיזנדרוק[10] דוחים אותו בכל תוקף וסומכים ידם על ביאורו של גולדציהר, אלא שדיזנדרוק מצטרף באותו הזמן להשערתו של גולדברג המזהה את האיש הנדון עם ן׳ ג׳אבר[11].

---

[1] אשר לתרגום ד״ר, הרי השמטה זו, שהיא אחת מהרבה, אינה מעוררת בעייה מיוחדת; בנוגע לנ״פ ר׳ עמ׳ 42.

[2] דבר זה יוצא מסמיכות הפרשיות. בביטוי "ראשי הישיבה" אני מציין, לשם הקיצור, את ראש הישיבה ואת אב בית דינה יחד.

[3] Babylonische Geonim, עמ׳ 32—34. — על תרגומו המשובש והמחוסר רציפות של ב׳ גולדברג אפשר לעבור כאן בשתיקה, אע״פ שהוא קודם לפוזנ׳.

[4] סימן השאלה הוא של פוזננסקי עצמו.

[5] בקובץ Moses ben Maimon, II, 93.

[6] M. G. W. J., כרך 79, עמ׳ 78.

[7] תרביץ א א, עמ׳ 128.

[8] M.G.W.J., כרך 79, עמ׳ 85. וולף מתרגם את הפועל "קדם" anerkennen ("הכיר ב···") ואת המשפט המסופק ביותר und von dem es heisst, dass jeder Schriftgelehrte sich voll Abscheu vor einem solchen "Exilarchen" zurückziehe.

[9] Texts, I, 421, הערה 90.

[10] H. U. C. A., XII—XIII, 486—489.

[11] עיין לעיל עמ׳ 37.

ספרים

היוצאים לאור

על ידי

חברת „מקיצי נרדמים"

תש"ו

שנה י"ג לחדוש פעולת החברה והעברתה לא"י

2010 Ministerio de Cultura

ראשי החברה

אהרן פריימן, ניו־יורק

נשיא החברה

הועד הפועל בא״י (ירושלים)

שמחה אסף, יושב ראש

יעקב נחום אפשטיין	משה דוד קאסוטו
שמואל יוסף עגנון	מיכל רבינוביץ

אברהם חיים פריימן, מזכיר

חברי הכבוד

אלחנן אדלר, לונדון	יצחק דוב מרקון, רמסגט
חנוך אלבק, ירושלים	שמואל קרוים, קמברידג׳
יצחק גוטמן, ירושלים	בצלאל רות, אוכספורד
לוי גינצבורג, ניו־יורק	גרשם שלום, ירושלים
אלכסנדר מרכס, ניו־יורק	שלום שפיגל, ניו־יורק

2010 Ministerio de Cultura

2010 Ministerio de Cultura

2010 Ministerio de Cultura

2010 Ministerio de Cultura

(c) Ministerio de Cultura